زمانەوانیی کۆمەڵایەتی

وەرگێڕانی
نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو

چاپی یەکەم / ٢٠٢١

* ناوی کتێب: زمانەوانیی کومەڵایەتی
* نووسینی: محەمەد حەسەن عەبدولعەزیز
* وەرگێڕانی: نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو
* تایپێست: کۆچەر ئەنوەر نایف
* دیزاینی بەرگ: ئاکار جەلیل کاکەوەیس
* دیزاینی ناوەوە: نووسەر
* نۆرەی چاپ: یەکەم/ ٢٠٢١
* شوێنی چاپ: چاپخانەی ڕۆژهەڵات/ هەولێر
* تیراژ: ١٠٠٠ دانە
* نرخ: (٥٠٠٠) دینار
* لە بەڕێوەبەرایەتی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی ( )ی ساڵی ٢٠٢١ی پێدراوە.

مافی لە چاپدانەوەی بۆ وەرگێڕ پارێزراوە

لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی ئاوێر

ژمارە( )

ناوەرۆک

پێشەکی...١٠
بەشی یەکەم: زمانەوانیی کۆمەڵایەتی: زاراوە و چەمک......١١
پێناسەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی.............................١٢
زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و زمانەوانی...........................١٥
زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵناسی زمان...................١٩
تاکەکان و گروپەکان(کۆمەڵەکان).............................٢٢
پەیوەندی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی بە زانستەکانی زمانەوانی و کۆمەڵایەتی و دەروونی..٢٥
یەکەم: زانستە زمانەوانییە سەرەکییەکان.......................٢٨
زمانەوانیی گشتی...٢٨
زمانەوانیی تیۆری و زمانەوانیی کارەکی........................٢٩
گرنگترین بوارەکانی زمانەوانیی کارەکی........................٣١
زمانەوانیی وەسفی...٣٢
زمانەوانیی مێژوویی..٣٣
زمانەوانیی بەراوردکاری...٣٥
زانستە زمانەوانییە بەشەکییەکان...............................٣٦
دیالێکتۆلۆژی..٣٨
زمانەوانیی ئەنسرۆپۆلۆژی.......................................٣٩

زمانەوانیی ئەتنۆلۆژی.......................................٤١
دووەم: کۆمەڵناسی...٤٢
سێیەم: ئەنسرۆپۆلۆژیا (مرۆڤناسی)..........................٤٤
چوارەم: دەروونناسی...٤٧
پێنجەم: دەروونناسیی کۆمەڵایەتی...........................٥٠
سنووری زمانەوانی لای سۆسێر...............................٥٢
زمانەوانیی کۆمەڵایەتیی ئێستا/ پێشڤەچوونی توێژینەوەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لەنێوان زمانەوانی و کۆمەڵناسیدا....٦١
دەستکەوتەکانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی......................٦٣
زمانەوانیی کۆمەڵایەتی بەستنەوەیەکە لەنێوان زمانەوانی و کۆمەڵناسی...٦٥
هەڵسەنگاندنی بەشداری زانستە کۆمەڵایەتییەکان لە توێژینەوەی زماندا..٦٧
أ-زانستی ئەنسرۆپۆلۆژیا.....................................٦٧
ب ـ کۆمەڵناسی...٧١
لە بابەتەکانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی.......................٧٥
١ـ شیکردنەوەی وتوێژەکان...................................٧٥
ب ـ پەیوەندی نێوان بونیادە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکان..٧٧
ج ـ گۆڕانی کۆمەڵایەتی و گۆڕانی زمانی....................٧٩
دـ زەخیرەی زمانەوانی..٨٣
هـ ـ توانستی پەیوەندی......................................٨٤
وـ واتای کۆمەڵایەتی...٨٥

ز- پەروەردەی کۆمەڵایەتی..٨٦
بەشی دووەم: میتۆدی زانستیی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و ڕێکارەکانی..٨٨
میتۆدی زانستی لەنێوان زانستە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکاندا...٨٩
یەکەم: چەمکی گشتگیری میتۆدی زانستی....................٨٩
دووەم: میتۆدی زانستی لەنێوان زانستە سروشتییەکان و زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا...................................٩٢
سێیەم: هەنگاوەکانی توێژینەوەی زانستی....................٩٣
١- تێبینیکردنی ڕاستەوخۆ..٩٣
٢- وەسفکردن و پۆلێنکردن..٩٥
٣- شیکردنەوە..٩٨
٤- لێکدانەوە(گریمانە)..٩٩
٥- گشتاندن..١٠٠
چوارەم: لە شێوازەکانی توێژینەوەی زانستی و ڕێکارەکانی لە زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا......................................١٠٤
أ- لە قۆناغی کۆکردنەوەی مادده یان ڕاپرسییەکان............١٠٤
١- سەرچاوەی نامەیدانی..١٠٤
٢- سەرچاوەی مەیدانی..١٠٥
١- گێڕەوە یان هەواڵنێر..١٠٥
چۆن گێڕەوە دەستنیشان دەکەین؟............................١٠٧

هەواڵنێر لای کۆمەڵناس و ئەنسرۆپۆلۆژییەکان..............١١٢
٢. وەرگرتنی زانیاری یان هەواڵگری........................١١٤
٣. دیدار..١١٧
ب . لە قۆناغی شرۆڤەکردن..................................١١٨
١. پێوانە..١١٨
٢. توێژینەوەی حاڵەتەکە.....................................١٢٠
٣. شیکردنەوەی ناوەرۆک.....................................١٢١
تـــــویژینەوەی چەنـــــدێتی قســـــەکردن لە زمـــــانەوانیی کۆمەڵایەتی..١٢٢
یەکەم: لە ماددەکەدا.......................................١٢٣
گۆڕانە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکان.........................١٢٣
گۆڕانە زمانەوانییەکان....................................١٢٣
بەرانبــەرکردنی دەقەکــان بــۆ تۆمــارکردنی گۆڕانەکــان و لە جیاتییەکانیان.......................................١٢٤
پەیوەندی نێوان گۆڕاوە زمانی و کۆمەڵایەتییەکان..........١٢٥
گۆڕانە زمانەوانییە هەڵبژێردراوەکان........................١٢٥
گۆڕاوە کۆمەڵایەتییە هەڵبژێردراوەکان......................١٢٦
فاکتەرە کاریگەرەکانی گۆڕاوە زمانەوانییەکان...............١٢٨
١. دەوروبەری زمانەوانی...................................١٢٨
٢. دەوروبەری کۆمەڵایەتی...................................١٢٨
أ. گۆڕاوی گروپی کۆمەڵایەتی................................١٢٩
ب . گۆڕاوی ڕەچەڵەک......................................١٣٠

دووەم: لە میتۆد و ڕێکارەکان..............................١٣١
قۆناغەکانی توێژینەوەکە....................................١٣١
١- قۆناغی هەڵبژاردن.......................................١٣٢
٢- کۆکردنەوەی دەقە گۆکراوەکان.........................١٣٤
٣- دەستنیشانکردنی گۆڕاو و لەجیاتییەکانیان..............١٣٤
٤- توێژینەوەی ئاماری..١٣٥
٥- شیکردنەوە..١٣٦
میتۆدێکی دیکە (نموونە سەراوژێرەکان).....................١٣٦
ئاخاوتن سەرچاوەی زانیارییەکانە.............................١٣٦
نموونە سەراوژێرەکان..١٣٧
تاقیکردنەوەی وەڵامدانەوەی خودی..........................١٣٩
بەشی سێیەم: زمان و ڕەچەڵەک...............................١٤٢
دابەشبوونی ڕەچەڵەکی گەلان.................................١٤٣
پێشکەوتنە نوێیەکانی زانستی بۆماوەیی......................١٤٥
زمان و ڕەچەڵەک...١٤٧
گەلە بەرابییەکان و زمانە بەرابییەکان.......................١٤٩
ئینگلیزی ڕەشپێستەکان..١٥٦
ئەزموونێکی سەرنجڕاکێش.......................................١٥٧
زمان جیاکەرەوەی گروپە ڕەچەڵەکییەکان.....................١٦٠

بارودۆخی زمانی لە گانا.......................................١٦١
بارودۆخی زمانی لە سەراییڤۆ...................................١٦٣
گروپە ڕەچەڵەکەکانی شاری نیویۆرک.......................١٦٦
ئینگلیزی جوو و ئیتاڵییەکانی شاری نیویۆرک..............١٦٧
گەڕانەوەیەک بۆ ئینگلیزی ڕەشپێستەکان......................١٦٨
چۆن ئینگلیزی ڕەشپێستەکان پەیدابوو؟.......................١٧٠
نموونە دەربارەی ئینگلیزی ڕەشپێستەکان......................١٧٣
ئاستەنگەکانی وەرگێڕان...١٧٥
بەشی چوارەم: زمان و سیاسەت.................................١٧٧
پێناسەی سیاسەت...١٧٨
بوارەکانی توێژینەوە لە زمانی سیاسەتدا.......................١٧٩
پەیوەندی سیاسی و پەیوەندی زمانەوانی......................١٨١
تایبەتمەندییەکانی زمانی سیاسی...............................١٨٢
توخمەکانی گوتاری سیاسی.......................................١٨٣
ئەرکەکانی زمانی سیاسی...١٨٦
١ـ بڵاوکردنەوەی زانیاری...١٨٦
٢ـ ڕێکخستنی لەپێشینەکان.......................................١٨٨
٣ـ شیکردنەوە و بەستنەوە...١٩٠
٤ـ وێناکردنی ڕابووردوو و داهاتوو...............................١٩٤
٥ـ هاندان بۆ کارکردن...١٩٥

سیمبولەکانی سیاسەت.............................١٩٩
جۆرەکانی سیمبولی سیاسی.........................٢٠٠
دڵنیابوون بەهۆی سیمبولەکان......................٢٠١
شێوازەکانی دڵنیابوون بەهۆی سیمبولەکان...........٢٠٢
أ- شێواندنی ڕاستییەکان..........................٢٠٢
ب - پێداهەڵدان..................................٢٠٤
ج - خواستن......................................٢٠٤
سیمبولەکانی سیاسەت و ڕۆشنبیری...................٢٠٦
ئەفسانەکان......................................٢٠٧
سرووتەکان (نەریتەکان)...........................٢٠٩
دەسەڵات لەنێوان سیاسەت و زمان...................٢١٢
گوتاری سیاسی پیشەیە.............................٢١٤
زمان گەمەی سیاسییەکانە..........................٢١٨
ڕەواجدان بە زاراوە سیاسییەکان....................٢٢٣
وێنەی شیعریی هاوئاواز بە زمانی سیاسەت...........٢٢٨
چەند نموونەیەک بۆ ڕامان لە مێژووی سیاسیی عەرەب...٢٣٠
سەرچاوەکان......................................٢٣٢

پێشەکی

زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لقێکە لە لقەکانی زمانەوانیی کارەکی و زانستێکە بەشێوەیەکی گشتی لە پەیوەندی نێوان زمان و کۆمەڵ دەکۆڵێتەوە یان لێکۆڵینەوەیە لە زمان بە پەنابردنە بەر هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان.

ئەم کتێبە هەوڵێکی سەرەتایە لە خستنەڕووی چەند لایەنێکی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی، بۆ ئەوەی خزمەتێکی بچووک بە کتێبخانەی کوردی بکەین.

ئەم کتێبە لە بنەڕەتدا لە چوار بەشی کتێبی (زمانەوانیی کۆمەڵایەتی)ی محەمەد حەسەن عەبدولعەزیز وەرگێڕدراوە، کە بریتین لە بەشەکانی: بەشی یەکەم (زمانەوانیی کۆمەڵایەتی: زاراوە و چەمک) لە لاپەڕە (١٠ ـ ٣٤)، بەشی دووەم (میتۆدی زانستیی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و ڕێکارەکانی) لە لاپەڕە(٣٥ ــ ٥٢)، بەشی سێیەم(زمان و ڕەچەڵەک) لە لاپەڕە (١٣٣ــ ١٤٤)، بەشی چوارەم (زمان و سیاسەت) لە لاپەڕە(١٦١ ـ ١٧٨).

بەو هیوایەین ئەم کتێبە کەلێنێک لە کەموکوڕییەکانی کتێبخانەی کوردی پڕبکاتەوە.

وەرگێڕ

بەشی یەکەم
زمانەوانیی کۆمەڵایەتی: زاراوە و چەمک

پێناسەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی Socio Linguistics

تــوێژینەوە لە پەیوەنــدییەکانی زمــان بە کــۆمەڵگە بە شـێوەیەکی زانسـتی بـوارێکی تـازەیە، و بـۆ شەسـتەکانی سـەدەی ڕابـوردوو دەگەڕێـتەوە، هەرچەنـدە ئەمە واتـای ئەوە نییە ئەم توێژینەوەیە لەم قۆناغەی مێژووی زانسـتدا داهێنـــراوە، چـــونکە کەلتـــوورێکی دێـــرین هەیە لە توێژینەوەکـــانی بـــواری زار و شـــێوازەکان و ئەو تــوێژینەوانەی بــاس لە پەیوەنــدییەکانی نێــوان زمــان و ڕۆشـنبیری دەکەن، ئەمـانەی ئاماژەمـان پێـدان ئێسـتا بە زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی هەژمـاردەکرێن، هەروەهـا ئەم لقە تازەیەی زمانەوانی لە ڕۆژئاوادا لە شەستەکان گرنگییەکی فراوانی پێدرا، چەندەها ئەرکی دیاریکراو خرایە ئەستۆ، کە پەیوەنـدی بە سروشـتی پەیوەنـدییەکانی نێـوان زمـان و کۆمەڵگەوە هەیە.

لە جیهانی عەرەبیدا توێژینەوە لە پەیوەندییەکانی نێوان زمان و کۆمەڵگە بە دەرکەوتنی کتێبی **(زمان و کۆمەڵگە)**ی **(د.عـــەلی عەبدولواحیـــد وافـــی)** دەســـتی پێکـــرد، ئەم کەسـایەتیەش یەکـێکە لە پێشـەنگانی کۆمەڵناسـی لە ڕووی ئەکـادیمییەوە، لە ڕووی زمانەوانیشـەوە ئەم کەسـایەتییە زمانەوانە و لە **(دار العلوم)** خوێندنی تەواوکردووە، پێش

ئەوەی بچێتە زانکۆی (**سۆربۆن**) و لەوێ کۆمەڵایەتی بخوێنێت.

لێرەوە زمانەوانان دەستیان کرد بە نووسین و وەرگێڕان، پاشان لە نەخشەکانی توێژینەوەی زانکۆیی لە قۆناغی لیسانس لەم بیست ساڵەی دواییدا ئەم زانستە بەدی دەکرا.

زمانەوانیی کۆمەڵایەتی بەوە پێناسە دەکرێت، کە لقێکە لە لقەکانی زمانەوانی و گرنگی بە توێژینەوەی زمان دەدات وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی.

ئەم زانستە وەک (**ترودجل**) دەڵێت: لێکۆڵینەوە لە بواری زمان و بواری کۆمەڵگە و ئەو پەیوەندییە تۆکمانەی بە زانستە کۆمەڵایەتییەکانەوە دەیبەستنەوە دەکات.[1]

زمانەوانیی کۆمەڵایەتی وەک زانستەکانی دی دەکرێتە دوو بەشەوە:

- لایەنی ئەزموونی؛ بۆ کۆکردنەوەی بابەتەکان پەیوەندی بە کاری مەیدانییەوە هەیە.

---

[1] ـ هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص ١٢. Peter Trudgill, Socio Linguistics,p32

- لایەنی تیۆری پەیوەندی بە توێژینەوەی ئەو بابەتانەی کۆکراونەتەوە هەیە، بۆ پشکنین و شیکردنەوە و تێڕامان لێیان و شرۆڤەکردنیان.

هەریەکە لەم دوو بەشە گرنگی خۆیان هەیە، لایەنی تیۆری چوارچێوەیەکی بۆ شیکردنەوە پێشکەش دەکات، کە کۆمەڵە زاراوەیەکی سەرەکی لەخۆدەگرێت، وەک: زمان، قسەکردن، قسەکەر، گوێگر، پەیامەکە...هتد.

بێگومان شارەزایی توێژەرەکان زۆر گرنگە، چونکە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندە بۆ زانیارییەکان، لەگەڵ ئەوەشدا پشتبەستن پێی بە تەنها مەترسی هەیە، ئەویش لەبەر دوو هۆکار:

١. زۆربەمان ناتوانین بە هۆشیارییەکی زۆرەوە درک بەوە بکەین، کە ئەو قسەیەی دەیدرکێنین یان گوێمان لێی دەبێت، بەشێکە لە دیاردەکانی دووبەرەکی و جودایی.

٢. شارەزایی کەسێتی دەستپێکێکی سنووردارە، بە شێوەیەک ناتوانین ئەنجامەکانی بگشتێنین، کە لەوانەیە پەیوەندی نێوان زمان و کۆمەڵگە بە شێوەیەکی دی شرۆڤە بکات.

زیاتر گرنگیدان بە زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لە ڕۆژئاوادا بۆ ئەو توێژینەوە مەیدانیانە دەگەڕێتەوە، کە ئەنجام

دەدران، پاشـــان پاکـــدەکرانەوە و باشـــتردەکران و هەمـــواردەکران و ســـوودیان زیـــاتر بـــوو لەو بونیـــادە تیۆرییانەی تەنیا پشتیان بە میتۆدە تیۆرییەکان دەبەست.[1]

ئەم توێژینەوەیە مەیدانیانە و ئەزموونییانـە گرنگییەکـی بـێ وێـنەی هەیە و بەرپرسـانی سیاسـەتی فێرکـاری لە وڵاتـانی ڕۆژئـاوادا گرنگییەکـی بـێ وێـنەی پێـدەدەن و لە بـــواری دارشـــتنی سیاســـەتی فێرخوازیـــدا پشـــت بە ئەنجامەکانی دەبەستن.

زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و زمانەوانی

پســپۆڕانی زمــانەوانیی گشــتی گرنگــی بە زمــانەوانیی کـۆمەڵایەتی دەدەن، هەروەک چـۆن پسـپۆڕانی زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی گرنگـی بە زمـانەوانیی گشـتی دەدەن، لێـرەدا چەنـد بـوارێکی هـاوبەش هەیە بـۆ کـارکردن لە نێوانیانـدا، لەگەڵ ئەوەشــدا جیـاوازی لە نێـوان هەردوو زانسـتەکەدا هەیە، کە پێویستە لەم قۆناغەی لێکۆڵینەوەدا تیشـک بخەینە سەریان.

مشـــتومڕ لەســـەر ئەم بـــابەتە لەلایەن تـــوێژەرانەوە لەوەدایە، کە زمـانەوانی تەنیـا گرنگـی بە بونیـادی زمـان

---

[1]ـ هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص ١٣.

دەدات، بەبێ گرنگیدان بەو دەوربەرە کۆمەڵایەتیانەی، کە ڕووداوی زمانەوانی تیایدا ڕوودەدەن، گوزارشتەکەی **(سۆسێر)** کە لە کۆتایی وانەکانیدا وتبووی: **((زمانەوانی لە خودی زمان و لە پێناویدا دەکۆڵێتەوە))** ڕەنگدانەوەی ئەم چەمکەیە.

ئەرکی زمانەوانی ـ لای ئەوانە ـ دۆزینەوە و دیاریکردنی ڕێزمانی زمانەکانە، تا زانایانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لە پەیوەندی ئەم ڕێزمانە بە کۆمەڵگە بکۆڵنەوە. ڕوونترین نموونە لەسەر ئەمە لە هەموو زمانەکان چەند وێنەیەکی گوزارشتی زمانەوانی هەن، کە گروپە زمانەوانییەکان بەکاریان دەهێنێت بۆ گوزارشتکردن لە یەک شت، ئەم بۆچوونەش قوتابخانەی بونیادگەریی لەسەری دەڕوات، بە هەمان شێوەش گوزارشت لە هەڵوێستی قوتانخانەی بەرهەمهێنان و گوێزانەوە دەکات.

کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بۆچوونە لەوانەیە لای هەندێک لە توێژەران پەسەندکراو نەبێت، چونکە قسەکردن تەنیا ئاکارێکی کۆمەڵایەتییە، ئەو چەند کەسەش پێیان وایە ناکرێ لە قسەکردن بکۆڵرێتەوە بەبێ گەڕانەوە بۆ کۆمەڵگە، ئێمەش ئەم ڕایە پەسەند دەکەین، لەبەر دوو هۆ:

١. نــاتوانین بــوونی بیــرۆکەی زمــانی وەک (س) بــۆ نموونە بسـەلمێنین، چونکە ئەم بیرۆکەیە لە خـودی خۆیدا بیرۆکەیەکـی کـۆمەڵایەتییە و لەڕێگـەی کـۆمەڵە خەڵکێکەوە دەستنیشانکراوە و قسەی پێ دەکەن.

هەروەهـا بیروڕاکـان لەسـەر ئەوە کـۆکن، کە زمـان بەو کـۆمەڵەوە دەستنیشــان دەکرێـت کە بەکـاری دەهێـنن، بـۆ نمـوونە زمـانی عەرەبـی ئەو زمـانەیە، کە کـۆمەڵی عەرەب بەکاریدەهێنن...هتد.

٢. قسـەکردن ئەرکێکـی کـۆمەڵایەتییە، چـونکە ئـامرازێکە بـۆ پەیوەنـدی و شـێوازی جیـاکردنەوەی نێـوان گـروپە کۆمەڵایەتییە هەمەچەشنەکان.

ئێمە لەم باسـەماندا جەخت لەسـەر ئەوە دەکەینەوە، کە پەراوێزخســـتنی کـــۆمەڵگە لەلایەن زمـــانەوانییەوە بە مەســـەلەیەکی خەتەرنـــاک بـــۆ خـــودی زمانـــەوانی هەژماردەکرێت.[١]

ئەگەر دان بەوەدا بنێـــین زمـــانەوانیی گشـــتی لە زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی جـودایە، ئەویـش لەبەر هۆکـاری نەبوونی ڕوانگەی کۆمەڵایەتی، ئەوە لەم حاڵەتەدا پێویستە دان بەوەدا بنێین، کە بابەتەکەی زۆر سنووردار دەبێت، بە

١. هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص١٥ و ١٦.

هەمـــان شــێوەش - پـــاش ئەمە - جەخـــت لەســـەر ئەوە دەکەیـــنەوە، کە تـــوێژینەوەی زمـــان بەبـــێ گەڕانەوە بـــۆ دەوروبــــەری کـــــۆمەڵایەتی کۆششــــێکە پێویســـــت بە ماندووبوونێکی زۆر ناکات، پێویستە لەسەر زمانەوانیی گشــتی تــوێژینەوەی زمـــان لە بـــوارە کۆمەڵایەتییەکەیــدا لەخۆبگرێت، هەروەها هەموو ئەو توێژینەوانە لەخۆبگرێت، کە لە بـواری زمـانەوانیی تیـۆری و وەسـفی و مێژووییـدا ئەنجام دراون، چونکە پەراوێزخستنی بواری کۆمەڵایەتی زمان لەوانەیە سەربکێشێت بۆ زەرەرمەندکردنی هەموو ئەم لقە هەمەچەشنانەی زمانەوانی.

لەگەڵ ئەوەشـــــــــدا هەڵەیەکـــــــــــی گەورەیە، کە دەســتکەوتەکانی زمـــانەوانیی نـــاکۆمەڵایەتی بە تەواوەتـــی ڕەت بکەیـــنەوە، بەڵکـــو پێویســـتە بـــڕوانینە هەمـــوو ئەم دەســتکەوتانە، بەو حیســـابەی کە کەمــتەرخەمن... دیـاردە زمانەوانییەکـــان (چ پێکهـــاتەیی یـــان واتـــایی بـــن)، تەنیـــا تایبەتمەندییە زمانەوانییەکان گوزارشت لـێ ناکەن، بەڵکو دەبـنە ڕەنگـدانەوەیەک بـۆ ئەو باکگراونـدە کـۆمەڵایەتییەی ئەوانەی بەکاریان دێنن، یان بڕیاریان لەسەر دەدەن.

زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵناسی زمان

زمانەوانیی کۆمەڵایەتی Socio Linguistics زانستێکە لە پەیوەندی زمان بە کۆمەڵگە دەکۆڵێتەوە، بەهای ئەم زانستە لەوەدایە، کە بە شێوەیەکی گشتی توانای تیشک خستنە سەر سروشتی زمانی هەیە، هەروەها دەتوانێت تایبەتمەندییە دیاریکراوەکانی هەر زمانێک بخاتەڕوو، مەسەلەیەکی سروشتییە توێژەرانی کۆمەڵگە درک بەوە بکەن، کە ڕاستەقینەکانی زمان بۆیان هەیە بەشداری لە تێگەیشتنی کۆمەڵگە بکەن، هەروەها ئاسان نییە لە تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگە کۆمەڵە خەسڵەتێکی جیاکار بدۆزینەوە، کە لە زمانەکەی جیاکارتر و گرنگتر بێت لە ڕووی ئەو ڕۆڵەی لە پڕۆسەی دروستبوونی کۆمەڵگە دەیگێڕێت.

هەرچەندە هەندێک توێژەر بە تایبەتی کۆمەڵناسان، ناوی دەنێن کۆمەڵناسیی زمان Sociology of Language و بەوە دەیناسێنن، کە: **توێژینەوەی کۆمەڵگەیە لە ڕووی پەیوەندییەکانی بە زمانەوە**(ئەمەش پێچەوانەی پێناسەی زمانەوانیی کۆمەڵاتییە).

(هدسن) پێی وایە جیاوازبوونی ئەم دوو زانستە بۆ ئەو توخمانە ناگەڕێتەوە، کە هەریەکەیان باسی لێوەدەکەن،

بەڵکو بۆ تەوەری گرنگیدانەکەیان دەگەڕێتەوە، واتە بۆ کۆمەڵگە یان بۆ زمان، هەروەها بۆ لێهاتوویی توێژەرەکە دەگەڕێتەوە لە شیکردنەوەی بونیادی زمانەوانی یان بونیادی کۆمەڵایەتی، بێگومان ڕێژەیەکی گەورە لە هاوشێوەیی و وێکچوویی لەنێوان ئەم دوو زانستەدا بەدی دەکرێت، کەچی هەندێک بابەت کە دەچنە ناو دووتوێی کۆمەڵناسیی زمانی گشتگیر (Macro Sociology Language)، و لەوانەیە زمانەوانیی کۆمەڵایەتی باسیان لێوە نەکات، ئەم لقەی کۆمەڵناسیی زمانیش باس لەو پرسە گشتیانە دەکات لە بواری پەیوەندی کۆمەڵگە بە زمانەوە، ئەمەش بە بوارێکی گرنگی توێژینەوە لە ڕووی کۆمەڵناسی و سیاسەتەوە دادەنرێت.[١]

(دکتۆر عەفیفی) کۆمەڵناسێکە لە کتێبی **(کۆمەڵناسیی زمانەوانی)** دەڵێت: ئەو پرسانەی کۆمەڵناسیی زمانەوانی گرنگی پێدەدات، پرسە مەزنەکانی کۆمەڵگەن و کاریگەری زمان تیایدا وەک گەشەکردنی کۆمەڵایەتی و ئابووریيە لە کۆمەڵگەدا، و شوێنەواری گۆڕانی کۆمەڵاتییە لە کۆمەڵگە و ڕەنگدانەوەکانیەتی لەسەر زمان و شوێنەوارە کۆمەڵایەتییەکانە، کە دەکەوێتە سەر ململانێی زمانەوانی و

١ـ هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص ١٧ ـ ١٨ .

فـــاکتەرە سۆســـیۆلۆژییەکان پێشـــڤەچوونی زمـــان و ڕەنگدانەوەکانیەتی لەسەر کۆمەڵگە و شیکردنەوەی کارایی زمان و دەرخستنی ڕۆڵیەتی وەک توخمێک لە توخمەکانی ڕۆشـنبیری کـۆمەڵگە، و تـوێژینەوەی زمـان و زارەکـانە لەنێوان توێژە کۆمەڵایەتییە هەمەچەشنەکانی کۆمەڵگەیە، بە هەمـان شـێوەش تـوێژینەوە لە زارە خۆجێیەکـانی نـاوچە جوگرافییەکان لە کۆمەڵگەدا و پراکتیزەکردنە کردەییەکانی کۆمەڵناسیی زمانەوانیە.[1]

(تۆماس لۆکمان) بە هەمان شێوە کۆمەڵناسە دەربارەی بابەتەکانی کۆمەڵناسیی زمان دەڵێت: ئەو زانستەیە باس لە کاریگەری ڕۆشنبیری و دابەشکردنی کۆمەڵایەتی دەکات لە بواری مەعریفی و بونیادی کۆمەڵایەتی شێواز و داڕشتنە زمانەوانییەکـان و بەکارهێنـانی زمـان و گـۆڕانی زمـان.... ســـەرباری هەنـــدێک لایەنـــی پەیوەنـــدی کـــۆمەڵایەتی و توێژینەوەکانی پەیوەست بە گروپە بچووکەکانەوە.

ئێمە لەم کتێبەمانـدا و بە پشتبەسـتن بە سـەرچاوەکانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و ئەو زانستانەی پەیوەندییان پێوە هەیە، وەک کۆمەڵناســـــی و زانســـــتی ئەنثرۆپۆلۆژیـــا و دەروونناسیی کـۆمەڵایەتی ـ بۆ خـوێنەر کۆمەڵێک پرسـی

---

[1]ـ د.السيد عبدالفتاح عفيفي، علم الاجتماع اللغوي، ص ٥٤ ـ ٥٥ .

هاوبەشـن ئەم دوو زانسـتە لە ڕوانـگەی هەردوو بـواری زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەوە پێشکەش دەکەین.[1]

تاکەکان و گروپەکان (کۆمەڵەکان)

ئەگەر زمانەوانیی کۆمەڵایەتی باس لە زمان بکات لەو ڕووەی پەیوەندی بە کۆمەڵگەوە هەیە، ئەوە ئێمە پێشبینی دەکەیـن کتێبەکـانی زمانـەوانیی کـۆمەڵایەتی بـاس لە یەکە کـۆمەڵایەتییە گەورەکـان بکـات، وەک هـۆز و نەتەوە و چین...هتد، لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵگە بە پلەیەک لە تاکەکان پێکهاتووە، کۆمەڵناسان و زانایانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لەسـەر ئەوە ڕێککەوتـوون، کە پێویسـتە تـاک تەوەری گرنگیپێدانی سـەرەکی ئەم جۆرە توێژینەوانە بێت، گرنگی تـاکی ئـاخێوەر لە زمـانەوانیی کۆمەڵایەتیـدا یەکسـانە بە (شانە) لە بواری زانستی زیندەزانیدا، خۆ ئەگەر لە ئاکاری تاکەکان نەگەیشتین، ئەوە بێگومان ئێمە شکست دەهێنین بە هەمـان پـلە لە تێگەیشـتن لە ئاکـاری کۆمەڵەکان (گروپەکان).

---

[1]- توماس لوكمان، علم اجتماع اللغة، ترجمة: د.أبوبكر باقادر، ٣٣ ـ ٣٤.

هەروەهــا هــۆیەکی دیــکەی گرنگتــر هەیە، کە هانمــان دەدات بــۆ گرنگیــدان بە ئاکــاری تــاک، ئەویــش لەمەدا بەرجەستە دەبێت: هیچ دوو کەسێک نییە بەتەواوەتی بە یەک زمــان قســە بــکەن، چــونکە هەردووکیــان بە هەمــان ڕێــژەی ئەزمــوون و شــارەزایی زمــانەوانی تێنەپەڕیــون، ســەرچاوەی ئەو شــارەزاییانەش ئەوەیە، کە پەیوەنــدی لەگەڵ ئەوانیدیدا هەبێت، کە هەریەکە تایبەتمەندێتی تاییەت بە خۆی هەیە.

لێرەدا بەڵگەی تەواو هەیە، کە ئاماژە دەکات بۆ ئەوەی کــۆمەڵگە لە ڕووی بونیــادەوە لە ڕوانــگەی زمــانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە پشت بە بوارێکی فرەڕەهەند دەبەستێت و پێویستە لەو باوەڕەدا بین، کە پۆلێنکارییەکان بەهۆیانەوە دەتوانین بە شێوەیەک لە شێوەکان خەڵکانی بەگوێرەی ئەم ڕەهەنــدانە پــێ پــۆلێن بکەیــن: تەمەن، زێــد، چینــی کــۆمەڵایەتی، پیشــە و ڕەگەز، تــا نموونەیەکمــان لە چــوار ڕەهەند بۆ دروست بێت، کە هەریەکەیان پەیوەندییەکی تۆکمەیان بە زمانەوە هەیە.

جیاوازی زمــانەوانی لەنێوان تاکەکانی یەک کــۆمەڵ، لە چەند دیاردەیەکی زمانەوانیــدا دەردەکەوێت، کە لەوانەیە دەنگی یان ڕێزمانی بن، لەوانەشە لە هەڵبژاردنی وشەکاندا

بەرجەستە ببێت، کەچی گروپەکان (کۆمەڵەکان) دەرفەت نادەن بەم جیاوازییە، کە لێکگەیشتنی هاوبەش لەنێوان تاکەکانیدا لەناو بەرێت، چونکە تەنیا دەرفەت بەوە دەدات، کە نەبێتە ئاستەنگ لە بەرانبەر لێکگەیشتنی نێوان تاکەکان.

هەر کەسێک ئەو ڕێژەیەی جیاوازی ببەزێنێت، بێگومان سەری سوڕدەمێنێ لە پلەی ئەو وێکچوونەی هەیە، بە گشتی لەنێوان قسەکەران ڕێژەکەی زیاترە لەوەی پێویستە بۆ لێهاتوویی لە بواری پەیوەندیکردندا.

لەوەی پێشوو بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە دوو هێز هەن، یەکێکیان سەردەکێشێت بۆ جیاوازییە تاکییەکان (بۆ نموونە بەکارهێنانی شێوازە نامۆکان یان پەتیبوون بۆ گوزارشتکردن لە ئارەزووی تاک بۆ خۆدەرخستن بەشێوەی پابەندبوون بە ڕێزمانەوە)، دووەمیش بۆ وێکچوون و هاوشێوەبوون لەنێوان تاکەکاندا.

هەروەها ڕێژەی جیاوازی لە هەر کۆمەڵێکدا پشت بەو هێزە ڕێژەییە دەبەستێت، کە ئەم دوو هێزە هەیانە، لەوانەیە ئارەزوویەک هەژموونی هەبێت بۆ وێکچوونی یان (پابەندبوون) لە هەندێک گروپ، کەچی ئارەزووی جیاوازی هەژموونی دەبێت یان (تاکڕەوی) لە گروپ و کۆمەڵەکانی دیکەدا.

زۆرجاران ئارەزووی پابەندبوون لەگەڵ بوونی پلەیەکی بەرزی پەیوەندی لەنێوان قسەکەراندا بوونی دەبێت و رێژەیەکیش لە دەستگرتن بە شێواز و پێوەرە زمانەوانییەکان بوونی دەبێت، زۆرجاریش ئەم مەرجانە لە گروپە بچووکە تۆکمەکاندا دەبێت (بۆ نموونە گروپەکانی کرێکاران)، یان لەو کۆمەڵگەیانەی زمانێکی نووسراویان هەیە و پێوەری وایان هەیە، کە لەسەری سازاون، وەک زمانی فەرەنسی یان عەرەبی پەتی، کەچی ئارەزووی تاکرەوانە زۆرجاران بوونی دەبێت، کاتێک هەردوو مەرجەکەی پێشوو بوونیان نابێت، وەک زمانی (دۆمەکان).

پەیوەندی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی بە زانستەکانی زمانەوانی و کۆمەڵایەتی و دەروونی

زمان چالاکی یان ئاکارێکی کۆمەڵایەتییە، کە ژمارەیەک لە خەڵکی ئەنجامی دەدەن، لەپێناو لێکگەیشتن و دابینکردنی بەرژەوەندییەکانیان. زمان بەم واتایە دەچێتە چوارچێوەی زۆر لە شێوەکانی چالاکی کۆمەڵایەتی باو لە کۆمەڵگەدا، هەموو تاکێکی کۆمەڵگە چالاکییەک لەم چالاکییانە ئەنجامدەدەن، بەشێوەیەک لە شێوەکان زمان بۆ ئەنجامدانی ئەو چالاکیانە بەکاردەهێنن.

بـــۆ نمـــوونە پزیشـــکێک دەربـــارەی نەخۆشـــی لە نەخۆشـــەکەی پرسـیار دەکـات، یـان لە هـاوەڵێکی خـۆی پرسـیار دەکـات، یـان پارێزەرێـک دادبینـی خـۆی ئامـادە دەکات، یان ئەو بازرگانەی مامەڵەیەکی بازرگانی دەکات و ئەو کڕیـارەی کـڕین و فرۆشـتنی لەگەڵـدا دەکـات، و ئەو ئەفسـەرەی سـەربازەکانی خـۆی بۆ داگیرکـردن ئاراسـتەی پـــێگەیەک دەکـــات و ئەو بەڕێـــوەبەرەی ئاراســـتەی فەرمانبەرەکـانی دەکـات و ئەو ڕۆژنامەنووسـەی وتارێـک دەنووسێت و ئەو شاعیرەی هەڵبەستێک دەنووسێت و ئەو مەلایەی گوتارێک پێشکەش دەکات و ئەو زانـایەی کتێبێک دەنووسـێت و ئەو هونەرمەنـدەی کەسـایەتییەک لەسـەر شـــانۆ نمایشـــدەکات. هەمـــوو ئەمـــانە زمـــان بـــۆ بە ئەنجامگەیاندنی مەرام و مەبەستەکانیان بەکاردەهێنن.

ئـێمە هەموومـان زمـان لە زۆر هەڵوێسـتەکانی ژیانـدا بەکاردەهێنین، دوور لەو کارەی ئەنجامی دەدەین، یان ئەو شوناسەی بەکاری دەهێنین، لە کاتێکدا سوپاسی کەسێک لەسـەر ئەنجامـدانی کارێـک، یـان پـۆزش لەسـەر ئاکارێـک دەهێنینـەوە، کاتێـک پێشـوازی لە کەسـێک دەکەیـن، یـان ماڵئـاوایی لـێ دەکەیـن، کاتێـک شـەوچەرە دەکەیـن یـان گفتوگۆ سازدەدەین و ڕەفتارێک دەنوێنین، کە پێویستی بە

قسـەکردن هەبێت، بگرە ئێمە زۆرجاران بۆ خۆشی قسە دەکەین.

ئاشکرایە ئەو قسەیەی لەگەڵ ئەم چالاکیانەدا ئەنجامدەدەرێت و ئەم هەوڵوێستانە بەگشتی بابەتێکی زمانەوانین.

بەڵام هەندێ لە زانایان لەوانەیە باس لە زمان یان بەشێکی زمان بکەن، چونکە زمان یان ئەم لایەنە دەچنە چوارچێوەی ئەو زانستەی لێی دەکۆڵنەوە، بۆ نموونە دەروونناس لەوانەیە باسی زمان بکات، چونکە پەیوەندی بە بیرکردنەوە یان درککردن یان بە بابەتێکی دەروونناسیەوە هەیە. کۆمەڵناس لەوانەیە باس لە زمان بکات، چونکە زمان شێوەیەکە لە شێوەکانی ڕەفتاری کۆمەڵایەتی، هەروەها ئەنسرۆپۆلۆژیاناس لەوانەیە لە زمان بکۆڵێتەوە، لەبەر ئەوەی گوزارشت لە ڕۆشنبیری ئەو کۆمەڵگەیە دەکات، کە تویژینەوەی دەربارەی ئەنجامدەدات، و سروشتناس لەوانەیە پرۆسەی ئاخاوتن بخاتە بەر نەشتەری لێکۆڵینەوە، چونکە دەنگەکانی دەنگی سروشتییە، ...هتد.

لێرەدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە زمانەوانی بە تەنیا نییە لە کاتی ئەنجامدانی تویژینەوە و لێکۆڵینەوە بۆی،

بەڵکو لە توێژینەوەیدا چەندەها زانست بەشداری دەکەن و ئێمە دەرفەتی لێکۆڵینەوەی هەموویمان نییە نە بابەتەکانیان نە سنوورەکانیان. بۆیە لێرەدا تەنیا کورتەیەک پێشکەش دەکەین دەربارەی ئەو زانستانەی ڕاستەوخۆ پەیوندییان بە زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە هەیە. ئێستاش لێرەدا بە کورتی دەست بە پێناسەکردنی زمانەوانی دەکەین و باسی لقەکانی ئەو زانستانەش دەکەین، کە پەیوەندییان پێوەی هەیە.

یەکەم: زانستە زمانەوانییە سەرەکییەکان

زمانەوانیی گشتی

زمانەوانی (Linguistics) توێژینەوەی زانستیی زمانە، بابەتەکەشی زمانی درکێندراو و نووسراوە، زمانەکە مردوو بێت یان زیندوو، زمانەوانان باس لە زمانەکان دەکەن بە گوێرەی میتۆدی زانستی خۆیان، چونکە خوازیاری ئەوە بوون توێژینەوە لەو زمانە بەوردی و بەشێوەیەکی زانستی و بە ڕێکوپێکی ئەنجام بدەن، بەو شێوەیەی لە توێژینەوە زانستیەکاندا ئەنجام دەدرێت.

زمان دیاردەیەکی زۆر ئاڵۆزە، چونکە توخمەکان یان یەکەکان بونیادەکەی پێکدەهێنن بەگوێرەیان شێوە زمانەوانییەکان بە ژمارەیەکی زۆر بەڕێکوپێکی دروست

دەبن، بە شێوەیەک زۆرجار وا گومان دەبەین، کە هەرگیز ناتوانین بگەینە ئەنجامی دروست لە کاتی پشکنیندا، مەگەر لە حاڵەتێکدا بە میتۆدێکی زانستی لێی بکۆڵینەوە، کە دەرفەتمان بۆ برەخسێنێت ئەو سیستەمەی لەسەری دەڕوات، بۆ ئەوەی ببێتە هاریکارمان لەسەر داڕشتنی ئەو تیۆرەی ڕێگای کارکردنی سیستەمەکەمان پێ ئاشنا دەکات و یارمەتی پێشنیازکردنی پرۆگرام و ڕێکارە گونجاوەکانمان دەدات و زۆرجاران پێی دەوترێت زمانەوانیی گشتی.[١]

زمانەوانیی تیۆری و زمانەوانیی کارەکی

زمانەوانی - وەک ئاماژەمان پێیدا - داڕشتنی تیۆری زمان بە ئامانج دەگرێت، لەبەر سروشتی تیۆری ئەم زانستە، هەندێک لە توێژەران پێی دەڵێن: زمانەوانیی تیۆری (Theoretical Linguistics). هەروەک چۆن لە زانستەکاندا بەدی دەکرێت، ئەم زانستە لایەنێکی هاوشێوەی هەیە، کە لە ئەنجامە تیۆرییەکانی سوود وەردەگرێت، بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئامانجە کردەییەکان. هەروەها ئەو زانستەی گرنگی بە ئامانجانە زانستە

١- بڕوانە کتێبەکەم: محمد حسن عبدالعزیز(د)، مقدمة الی علم اللغة، ص ١٦٩.

کارەکییەکان دەدات، یەکێک لەم زانستانە پێی دەگوترێت زمانەوانیی کارەکی.

(کریستال) بەم شێوەیە پێناسەی زمانەوانیی کارەکی (Applied Linguistics) دەکات: **((پراکتیزەکردنی ئەنجانەکانی توێژینەوەی زمانەوانی و شێوازە هونەرییەکانیەتی لە وەسفکردن و شیکردنەوەی بوارە نازمانەوانییەکاندا))**، پاشان تەوانج لەسەر ئەم پێناسەیە دەدات و دەڵێت: **((زمانەوانی بەم واتایە تەنیا ئامرازێکە بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکراو، کەچی بە خۆی ئامانج نییە))**.[١]

هەندێک لە زمانەوانان ئەم زاراوەیە بەکاردێنن، بۆ ئاماژەکردن بە لایەنەکانی فێرکاریی وەک فێرکردنی زمانێکی بیانی یان نەتەوەیی، کەچی زمانەوانانی دی لە بواری پراکتیزەکردنیدا فراوانتربوون، بە شێوەیەک ئەو پراکتیزەکردنانە بوارەکانی دیکەی نافێرکاریی دەگرتەوە.

١ـ التعريف بعلم اللغة، ترجمة: د.حلمي خليل، ص ١٧٤.

گرنگترین بوارەکانی زمانەوانیی کارەکی

١. نووسینی فەرهەنگ (فەرهەنگی یەکزمانی یان دووزمانی، زمانەوانی یان پسپۆڕی، هاوچەرخ یان مێژوویی، ...هتد)

٢. فێرکردنی زمانە بیانییەکان

٣. فێرکردنی زمانی نەتەوەیی

٤. چارەسەرکردنی نەخۆشییەکانی ئاخاوتنی ئەندامی و دەروونی

٥. وەرگێڕان و وەرگێڕانی ئامێریی

٦. ئامرازەکانی پەیوەندی

لە هەموو ئەم بوارانەدا زمانەوانی پێناس و وەسفێکی وردی زمان پێشکەش دەکەن، میتۆدەکانی شیکردنەوەی توێژەرانی ئەم بوارە یارمەتی دەدەن، تا وردتر لە دیاردەکان تێبگەن و شێوازێکی باشتر بەکاربێنن بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی پەیوەست پێوەی.

زمانەوانی سوود لە ئەنجامەکانی پراکتیزەکردن لە بواری هەڵبژاردنی تیۆرەکانی و باشترکردنیان وەردەگرێت، هەروەها سوود لە میتۆد و ڕێکارەکانی توێژینەوەی ئەم بوارە وەردەگرێت.

زمانەوانیی وەسفی

زمـانەوانیی وەسـفی ـ وەک هەنگـاوی یەکەم لە بـواری جێبەجێکردنـــی میتـــۆدی زانســـتیدا ـ وەســـفکردنی زمـــانی بەکارهێنراو بە شێوەیەکی کردەیی بە ئامـانج دەگرێت، بۆ ئەوەی ئەو سیســــــتەمە بــــــدۆزێتەوە، کە دەســــــەڵاتی بەســــەریەوە هەیە، لەبەر گرنگـــی ئەم لایەنە نـــاوبرا بە زمانەوانیی وەسفی (Descriptive Linguistics)، لەبەر گرنگیـدانی بە تـوێژینەوەی بونیـادی زمـان لە سـەرجەم سیستەمی لقەکانیـدا (سیسـتەمی دەنگسـازی و سیسـتەمی وشەســـازی و سیســـتەمی ڕستەســـازی) بە (زمـــانەوانیی بونیادگەریی (Structural Linguistics) ناوزەدکرا.

زمانـــەوانیی وەســـفی لە شـــێوازی زمـــانی بەکـــارهێنراو دەکۆڵێتەوە و ڕێزمانەکانی پەیوەست پێوەی دادەڕێژێت و بـاس لەوە ناکـات کە چـۆن ئەو زمـانە بسـەپێنرێتە سـەر قسەکەران و ئاخێوەران، هەروەها پەیوەندی بە دەرکردنی بڕیـاری پەیوەسـت بە بەکارهێنـانیەوە نیـیە، بەم شـێوەیە دەبینین زانسـتێکی وەسـفییە و پێوەرئـامێز نییە. پرۆسـەی ئاخاوتن لە خودی خۆیدا لە دەنگ و پێکهاتەکان دروست بووە، ڕاست یان هەڵەکان ناگرێتەخۆ، بەڵکو مەسەلەکە بۆ

شـــێوازی ئەو بەکـــاربردنە دەگەڕێـــتەوە، کە گـــروپەکە لەسەری دەڕۆن.

بـــۆ ئەوەی بەوردی و گونجـــاوی بـــاس لە مەســـەلەکە بکەیـــن، ئەوە تـــوێژینەوەی وەســـفی لە ســـێ تەوەردا دەخـــرێنەڕوو و پێویســـتە تـــوێژەران ئەو مـــاوەیە و ئەو شـــوێنە دیـــارییکەن، کە توێژینەوەکەیـــان تیـــادا ڕوودەدات، هەروەهـــا ئەو ئاســـتە بخـــرێتەڕوو، کە دەخوێنرێت:(زمـــانی درکێنـــدراو یـــان نووســـراو، زمـــانی زانســـتی یـــان گشـــتی، هتـــد...)، چـــونکە زمـــان بە گـــۆڕانی ئەم تەوەرانە گـــۆڕانی بەسەردا دێت.[1]

زمانەوانیی مێژوویی

زمـــان بەبەردەوامـــی لە گۆڕانـــدایە، ئەم گـــۆڕانەش ــ لە ڕوانـــگەی زمـــانەوانیی وەســـفییەوە ــ گەنـــدەڵی یـــان لادانێـــک نییە، بەڵـــکو ڕاســـتەقینەیەکی بەدیهـــاتووە، کە نـــاکرێ نکـــۆڵی لێ بکرێت، یـــان بە لاوەکـــی تەماشـــای بکرێت، تـــوێژینەوەی ئەم گـــۆڕانە بـــابەتی ســـەرەکی زمـــانەوانیی مێـــژووییە - زمـــانەوانی مێژوویـــی بەوە پێناســـە دەکرێـــت کە لقێکـــی

[1]ـ بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز(د)، مدخل الی علم اللغة، ص ١٣٧.

زمانەوانی یان پرۆگرامێکە توێژینەوە لەو گۆڕانە دەکات کە لە سیستەمی زمانەوانیدا هەیە (دەنگسازی و وشەسازی و ڕستەسازی) و گۆڕانی واتایی(فەرهەنگی).

هەروەها لەبەر ئەوەی زمان لە چەند قۆناغێکی پەیوەست بە ماوە و کاتەوە لێی دەکۆڵێتەوە، بۆیە زۆرجاران پێی دەوترێت زمانەوانیی دایکرۆنی (بەدوایەکداهاتوو) (Diachronic)، ئەم زاراوەیە لە دوو وشە پێکدێت: Dia واتە: لە تێپەڕی، (Chronic): واتە پەیوەست بە کاتەوە.

هەموو زمانەکان بە شێوەیەک لە شێوەکان گۆڕانیان بەسەردا دێت، هەموو زمانەکان دەکرێ لە کاتێکی دیاریکراودا وەسف بکرێن، بەبێ گەڕانەوە بۆ حاڵەتەکانی پێش وەسفکردن. کەچی ئەمە واتای وا نییە پەیوەندییەکانی نێوان زمانەوانیی مێژوویی و زمانەوانیی وەسفی دەپچڕێن، چونکە توێژینەوەی مێژوویی پشت بە توێژینەوەی وەسفی دەبەستێت، لەبەر ئەوەی ئێمە بە دواداچوون دەکەین بۆ گۆڕانی زمانەوانی، کەواتە

پێویستیمان بە قۆناغێکی پێشکەتووی مێژووی زمان هەیە.[1]

زمانەوانیی بەراوردکاری

زمانەوانیی بەراوردکاری (Comparative Linguistics) توێژینەوە لە دیاردە هاوبەشەکانی نێوان ئەو زمانانەی پەیوەندی نزیکایەتی لە نێوانیان هەیە دەکات، واتە ئەو زمانانەی دەگەڕێتەوە سەر یەک بنجی زمانەوانی، بۆ نموونە لەوانەیە توێژەری بەراوردکار لە دیاردەیەکی دیاریکراوی زمانی عەرەبی و عبری و فینیقی و حەبەشی بکۆڵێتەوە، بەو حیسابەی چەند زمانێکی سەر بە یەک بنجی هاوبەشن، کە بە **(سامی یەکەم)** ناوزەد دەکرێن، یەکێک لە ئامانجەکانی توێژینەوەی بەراوردکاری گەیشتنە بە بونیادنانەوەی ئەم بنجە هاوبەشە.

هەندێک لە زمانەوانان پێیان وایە، کە دەتوانین بەراورد لە نێوان دوو زمانی نوێدا بکەین، بەبێ ئاماژەکردن بە پێشڤەچوونەکانیان یان بنەما مێژووییەکانیان، ئەویش بە مەبەستی گەیشتن بە خاڵەکانی وێکچوون و جیاوازی لە

---

[1]- بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز(د)، مدخل الی علم اللغة، ص ١٤٦ ـ ١٥٠.

شـــێوەکەی ئێســـتایان، بە ئامـــانجی فێرکـــاریی، ئەم بەراوردکاریـانە بە شـێوەیەکی ئاسـان دەرفەتـی فێربـوونی زمـــان و فێرکردنیمـــان بـــۆ دەرەخســـێنن، ئەم جـــۆرە تـوێژینەوەیە پێـی دەوترێـت: شـیکردنەوەی بەرانبـەریی: (Contrastive Analysis)، ئەمەش دەچێتە چوارچێوەی زمانەوانیی کارەکی.[١]

زانستە زمانەوانییە بەشەکییەکان

به بەرەوپێشـــچوونی توێژینەوەکـــانی پەیوەســـت بە زانســـتە ســـەرەکییەکان، چەنـــدەها زانســـتی بەشـــەکی و میـانەیی دامەزران. ئەو زانسـتانە بابەتـەکانی بەشـەکی لە بواری هەمـان زانسـتدا باسـی دەکەن، یـان بـاس لە کۆمەڵە بـــابەتێکی هـــاوبەش دەکەن لەنێـــوان ئەم زانســـتە و زانسـتەکانی دیـکەدا، کە پەیوەنـدییان لەگەڵیـدا هەیە، وەک: کیمیای ئەندامی و جوگرافیای ئابووری، ...هتد.

لە زمانەوانیـدا هەمـان شـت ڕوویـداوە، **(کریســتاڵ)** دەڵێـــت: ئەو ڕێگـــایەی بابەتەکـــانی زمانـــەوانی لەگەڵ زانستەکانی دیکە تێکەڵکێش دەبن، وایلێهاتووە ڕێز و پێزی

١- بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز(د)، مدخل الی علم اللغة، ص ١٥١-١٥٤.

لەنێوان تویژەرانی هاوچەرخ هەیە، لەم دوو دەیەی پێشوودا لە چەند تویژینەوەیەکی جیاوازدا پێشڤەچوونێکمان بەدیکرد، وەک لە بواری زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و زمانەوانیی دەروونی و زمانەوانیی وەرزشی...هتد.

هەموو ئەم زانستانەش ئاماژە بە چەند لایەن یان چەند ئادگارێکی زمانەوانی دەکەن، کە پەیوەندییەکی تۆکمەیان بە زانستەکانی دیکەوە هەیە، بە هەمان شێوەش ئەم زانستانە لە دوو ڕووەوە بە کەڵکی تویژینەوە دێن، کە زمانەوانی و کۆمەڵناسی و زمانەوانی و دەروونناسی و زمانەوانی و وەرزشن...هتد، زانا پسپۆڕەکان ئەم زانستانە بە چەمک و تەکنیکەوە بەرەوپێش دەبەن، کە لەم دوو لقەوە هەڵهێنجراون.[1]

ئەم زانستانە زۆرن، ئێمە لێرەدا تەنیا ئەو شتانە باس دەکەین، کە پەیوەندییان بە زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە هەیە.

---

1 .Crystal, Linguistics, P.251 .

دیالێکتۆلۆژی (Dialectology)

ئەم زانستە لقێکە لە لقەکانی زمانەوانی و تایبەتە بە وەسف و شیکردنەوەی فرەجۆری زمان لە ڕووی شوێن یان کات یان کۆمەڵایەتییەوە، هەروەها ئەوە ڕوون دەکاتەوە، کە فرەجۆری لە دەرکاندندا، یان لە ڕێزمان، یان لە فەرهەنگدا چۆن دەبێت و چۆنیش لە ڕووی جوگرافییەوە دابەش دەبێت.

لە سەرەتای دابەشکردنی ئەتڵەسی زمانییەکان ساڵی (١٩٠٠) لەجیاتی توێژینەوەی زارە خۆجێیەکان زیاتر گرنگی بە توێژینەوەی توێژی کۆمەڵایەتی لە زمان درا . هەروەها ئەو کاروبارانەی پشت بە ڕاپرسییەکان دەبەستێت، کە لە بەرایی ئەم کۆششانەدا ئەنجامدران لەسەر پایەی تەکنیکی دیدارەکان و تەکنیکی نموونەکان Sample دەوەستان. هەروەها تەماشای زارەکان دەکرا نەک بەو حیسابەی لادانە لە زمانی نەتەوەیی یان زمانی ئەدەبیی پەتی، بەڵکو بەو حیسابەی سیستەمێکی زمانەوانین لە خودی خۆیاندا. ئەم لقە بە پێشڤەچوونێک

هەژمـار دەکرێـت بـۆ ئەو شـتەی پێـی دەگـوترا جوگرافیـای زمانەوانی یان زمانەوانیی جوگرافی.[1]

زمانەوانیی ئەنسرۆپۆلۆژی Anthropological Linguistics

ئەم زانســـتە لقــێکە لە لقەکــانی زمــانەوانی، بـــاس لە پەیوەنـدی نێـوان زمـان و ڕۆشـنبیری لـە کـۆمەڵگە دەکـات، ئینجا هەر کۆمەڵگەیەک بێت، وەک تویژینەوە لە بیروباوەڕ و نەریت و بونیادی کۆمەلایەتی کۆمەڵگە دەکات.

زمـــانەوانیی ئەنســـرۆپۆلۆژییەکان - بــۆ نمــوونە - ئەو ڕێگایانەیـــــان باســــــکردووە، کە لە تەرزە ڕۆشـــــنبیرییە جیاوازەکانـدا لە چوارچێـوەی پەیوەنـدییە کۆمەلایەتیەکانـدا گوزارشـــتیان لێکــــراوە، هەروەهـــا باســـیان لە چــۆنێتی پەیوەندی خەڵکی لەگەڵ یەکدی کردووە، ئەویش لە ڕێگەی ڕووداوی کــۆمەلایەتی و ڕۆشــنبیری وەک: ئــاهەنگگێڕان، سـروتەکان، دیـدارەکان، پاشـان پەیوەنـدی ئەو شـتانەیان هەمـــوو لە بونیـــادی هەمەکـــی کۆمەڵگـــەیەکی تـــایبەتەوە کۆڵیوەتەوە.

---

[1]ـ بڕوانە: کتێبەکەم/ محمـد حسـن عبـدالعزیز(د)، مـدخل الـی علـم اللغة، ص ١٥٥ ـ ١٥٨ .

زمـانەوانیی ئەنسـرۆپۆلۆژی چەنـد بـوارێکی هەیە، کە لە بوارەکـانی زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی و زانسـتی ئەتنۆلۆژیـا نزیکن.

ئەم زانسـتە چەنـد تەکنیکێکـی تـوێژینەوە بەکاردەهێنێت، کە تـــایبەتە بە بوارەکـــانی زانســـتە زمانەوانییەکـــان و ئەنسرۆپۆلۆژییەکان بۆ تـوێژینەوەی زمـانی ئەو کـۆمەڵانەی سیسـتەمێکی ئەلفـوبێ یـان کەلتـوورێکی ئەدەبییـان نیـیە، هەروەها لەبەر نەبوونی دەقێک یان چەند تـوێژینەوەیەکی پێشـوەخت، کە پێشـەنگانی ئەم بـوارە زانسـتییە پشـتی پێ ببەستن، ناچاربوون پڕۆژە و ڕێکاری ئەوتۆ پێشـبخەن، بۆ دەرهێنـــانی زانیـــاری زمـــانەوانی لە زاری خاوەنـــانی ئەم زمانانەوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ.

زانایان لە توێژینەوەکانیاندا فراوانخواز بوون و توانییان چەندەها گەل لە ئەمەریکا و ئەفەریقا و ئاسیا و ئوسـتراليا بخەنە دووتـوێی توێژینەوەکـانی خۆیـانەوە، پێشـەنگانی ئەم زانســتە وەک (بــواز) و (ســاپیر) جەختیــان لەســەر ئەوە کردەوە، کە توێژینەوە لەم زمانانە و تێگەیشتن لێیان بەبێ بــوارە کــۆمەڵایەتییەکەی ناگــاتە ئەنجــام، هەروەهــا ئەو

زانایانە لەو باوەڕەدان، کە زمانەوانی - لەبەر ئەم هۆکارە پێویستە زانستێکی کۆمەڵایەتی بێت.[1]

زمانەوانیی ئەتنۆلۆژی Ethno Linguistics

لقێکە لە لقەکانی زمانەوانیی ئەنسرۆپۆلۆژی، باس لە پەیوەندییەکانی نێوان زمانی کەسێک و ئاراستەکەی دەکات، بە تایبەتی لەژێر تیشکی ئاستەکانی ئاخاوتن، کە (پلەکانی پەیوەندی سۆزداری Intimacy) بەکاریدەهێنت، لەگەڵ ئەو شوێنەی شایستەیەتی لەسەر (پلەکانی پێگەی کۆمەڵایەتی).

هەندێک لە زمانەوانە ئەتنۆلۆژییەکانی وەک **(هامبۆلت)** و **(وۆرف)** لەگەڵ بنەمای حەتمگەرایی زمانەوانیدابوون، کە پێی وایە هەموو زمانێک شێوازی تایبەتی خۆی هەیە لە بونیادنانی ڕاستەقینەکان بۆ ئەوانەی کە قسەی پێ دەکەن.[2]

---

[1]- بڕوانە: د.محمد الجوهري، الأنثروبولوجيا، ص ٤٤-٤٥.
Hartmann, and Stork, Dictionary of Language and Linguistics.

[2]- Hartmann, and Stork, Dictionary of Language and Linguistics.

دووەم: کۆمەڵناسی

ئەو زانستەیە لە ڕەهەندەکانی کۆمەڵگە یان لە سیستەمە کۆمەڵایەتییەکـان دەکـۆڵێتەوە، زۆربەی زۆری زانایـان ئەم پێناسەیان وەرگرتووە، هەندێک لە زانا فەڕەنسییەکان بەوە پێناســـەی دەکەن، کە زانســـتی تـــوێژینەوەی ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکـــان یـــان دیـــاردە کۆمەڵایەتییەکـــان، یـــان پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، یان بونیادە کۆمەڵایەتییەکانە.

بێگومـان دژایەتـی لە نێوان ئەم پێناسـانەدا نییە، چونکە هەموویـــان لە ڕاســـتەقینە کۆمەڵایەتییەکـــان و لە چەنـــد گۆشەیەکی جیاوازەوە دەکۆڵنەوە.

کۆمەڵناسـی لە ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکـان بە شـێوەیەکی شـــیکردنەوەی دانـــراوی یـــان زانســـتی دەکـــۆڵێتەوە، ئەم زانســـتە لە توێژینەوەکانیـــدا وەک هەر زانســـتێکی دی لە بـابەتەکە دەکـۆڵنەوە، بە ئامـانجی دۆزینـەوەی ئەو یاسـا و ڕێسایانەی دیاردەکان گوزارشتیان لێ دەکەن.

ئەنجامەکـانیش کۆمەڵناسـان لە چاکسـازی کۆمەڵایەتیـدا بەکاریان دەهێنن، هەروەها ئەو ئەنجامانە لە بواری پلان و داڕشـتنی کـۆمەڵایەتی بە هەمـوو لایەنەکـانییەوە سـوودیان لێوەردەگیرێـــــت و لە پێشکەشـــــکردنی زانیـــــاری و پڕۆگرامەکـان و تەکنیکـی زانسـتەکانی دی کە پەیوەنـدییان

بە دەروونناسـی و زمـانەوانییەوە هەیە، بە هەمـان شـێوە سوودیان لێ دەبینرێت.

زۆربەی زۆری کۆمەڵناسـان باوەڕیـان بەوە هەیە، کە ڕووداوە کۆمەڵایەتییەکـان خەسـڵەتی تـایبەت بە خۆیـان هەیە، کە خەسڵەتێکی ڕووداوەکـان دەکەنە یەک پێکهـاتە و لە دیاردە ماددی یان ئامێرییەکان و دیاردە زیندووەکان و دیاردەکـانی دەروون جودایـان دەکەنەوە، بێگومـان ئەم بابەتـانەش بابەتەکـانی کۆمەڵناسـین و زۆربەی زۆری ئەو زانایـانە بە هەمـان شـێوە لەو بـاوەڕەدان کە کۆمەڵناسـی وەک هەر زانسـتێکی دی پێویسـتە هەر ئەو پڕۆگرامـانە بەکاربهێنێت و پشـت بە پڕۆگرامـی زانسـتی ببەسـتێت، کە بـاس لە بابەتەکـان دەکەن و تێبینـی زانسـتی بـخەنەڕوو و ڕێکـاری تـاقیگەیی و ئەزمـوونی پەیـڕەو بکەن و پشـت بە میتـۆدی مێژوویـی و ئامـاری و ڕووپێـوی کـۆمەڵایەتی لە توێژینەوەکانیان ببەستن، هەروەها هەموو ئەو شـتانەش لە توێژینەوەکانیانـدا بەکـاربێنن، کە پەیوەنـدییان بە زانسـت و پێشـکەوتنی هـاوچەرخەوە هەیە، کـە دەبـنە مـایەی

ئاسـانكاری له كـۆكردنەوەی زانیـاری و شـیكردنەوەیان و هەڵهێنجانی ئەنجامەكان لێیانەوە.[١]

كۆمەڵناسیی زمانەوانی (Social Linguistics) بۆ ئەوە سەری هەڵدا، تا بابەتە هاوبەشـەكانی نێوان كۆمەڵناسـی و زمانەوانی باس بكات و جاری واش هەیە بە كۆمەڵناسـیی زمان (Sociology of Language) ناوزەد دەكرێت.

سێیەم: ئەنسرۆپۆلۆژیا (مرۆڤناسی)

ئەو زانســـتەیە له ڕووی سروشـــتی و كـــۆمەڵایەتی و ڕۆشـنبیرییەوە له مـرۆڤ دەكـۆڵێتەوە. ئەم زاراوەیە له دوو وشـــەی یۆنـــانی پێكـــدێت: (Anthropos)(مـــرۆڤ) و (Logos) زانست، و هەردووكیان پێكەوە دەبنە: (زانستی مرۆڤ).

ئەنســـرۆپۆلۆژیای هـــاوچەرخ لەمـــانە پێكـــدێت: ئەنســـرۆپۆلۆژیای سروشـــتی یـــان بـــایۆلۆژی و ئەنســـرۆپۆلۆژیای كـــۆمەڵایەتی، كە ئەنســـرۆپۆلۆژیای ڕۆشنبیری و ئەتنۆلۆژی یەكێكن له لقەكانی، ...هتد.[٢]

---

١. بڕوانە: دكتـور عاصف غیـث، قـاموس علـم الاجتمـاع، فـي مواضـع متفرقة.

٢. د.شاكر مصطفى، قاموس الأنثروبولوجیا.

ئەنسرۆپۆلۆژیای سروشتی یان بایۆلۆژی: ئەم زانستە تایبەتە بە توێژینەوەی پێشکەوتنی مرۆڤ و ئاکارەکانی، هەروەها پەیوەندی بە توێژینەوەی تایبەتمەندییە بایۆلۆژییەکانەوە هەیە، کە مرۆڤە تازە و کۆنەکان تیایدا جیاوازن.

ئەنسرۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری: تایبەتە بە توێژینەوەی کۆمەڵگەکان و رۆشنبیرییە هەمەجۆرەکان، کە لەم چەرخەدا هەیە. زانایانی ئەنسرۆپۆلۆژیا - بەکورتی - گرنگی بە شێوازەکانی ژیان لە کۆمەڵگە هاوچەرخەکاندا دەدەن، شێوازەکانی ژیانیش - بۆ نموونە - چۆنێتی رەوشی ژیان و گوزەرانی تاکەکانە لە سەرەتاوە لەناو کۆمەڵگەکانیاندا، هەروەها چۆنێتی هەڵبژرادنی هاوسەرە لەلایەن تاکێکەوە؟ هەروەها چۆن ئەو تاکە ژن دێنێت؟ و چۆن پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ئەوانەی دی رێکدەخات، کە لەگەڵیدا ژیان دەبەنە سەر، چ لە نێوان ئەندامانی رەگەزەکەی خۆی یان لە گروپە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە، واتە بەکورتی دەڵێین: چۆن ئەو کەسە ژیان دەباتە سەر؟

ئەنسرۆپۆلۆژیاناسانی یەکەم گرنگییان بە کۆمەڵگەکان و رۆشنبیرییە بەراییەکان دەدا، وەک هیندییە سوورپێستەکان و دانیشتوانی دێرینی ئوستralia، ...هتد، کەچی زاناکان لەم رۆژگارەدا بواری توێژینەوەکانیان فراوانترکردووە، بە

شـێوەیەک ڕۆشـنبیرییە هاوچەرخەکـانیش لەخۆدەگرێـت: ئینجـا لادێیـی یـان شـاری بێـت، ئەویـش لە هەمـوو شوێنێکدا.[١]

ئەتنۆلۆژیـا: لقـێکە لە لقەکـانی ئەنسـرۆپۆلۆژیا و ئەمەریکییەکـان بە لقێـک لە لقەکـانی ئەنسـرۆپۆلۆژیای ڕۆشـنبیری دادەنـێن، کە ئەویـش تـوێژینەوەی ڕووەکـانی جیـاوازی و هاوبەشـە لەنێـوان ڕۆشـنبیرییەکان، لە پێنـاو هەڵهێنجانی ئامانجگەلێکن بۆ گشتاندن دەربارەی بنەچە و پێشکەوتن و فرەجۆرییان.[٢]

ئەتنۆگرافیـا: لقـێکە لە لقەکـانی ئەنسـرۆپۆلۆژیای کـۆمەڵایەتی و ئەمریکیەکـان بە لقێـک لە ئەنسـرۆپۆلۆژیای ڕۆشـنبیری دادەنـێن، ئەم زانسـتە وەسـفی شارسـتانێتی گەلێک لە گەلەکانی گۆی زەوی دەکات، ئەویش بە کێشـانی وێنەیەکی ورد و ڕاست و دروست دەربارەی شێوازەکانی ژین و ژیار و سیستەم و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی ئەو گەلە. هـەروەها جیـاوازی نێـوان (**ئەتنۆگرافیـا**) و (**ئەتنۆلۆژیـا**)ش ئەوەیە، کە ئەمەی دووەمیـان واتە

١ـ د.محمد الجوهري، الأنثروبولوجيا، ص ٢٥-٢٦.

٢ـ بڕوانە: د.شاكر مصطفى، قاموس الأنثروبولوجيا.

(ئەتنۆلۆژیا) جەخت دەکاتەوە سەر بەراوردکاری نێوان شارستانێتییە کۆن و هاوچەرخەکان.[1]

لە بابەتە گرنگەکانی ئەنسرۆپۆلۆژیا ئەمانەن:

١. ئاکار(ڕەوشت)ی مرۆڤ

٢. ڕۆشنبیری (بە واتا ئەنسرۆپۆلۆژییەکەی)

٣. خزمایەتی

٤. گۆڕانی ڕۆشنبیری

٥. ڕۆشنبیرکردن یان پەروەردەی کۆمەڵایەتی

چوارەم: دەروونناسی

لێرەدا چەند پێناسەیەک بۆ دەروونناسی هەیە، لەوانە بۆ نموونە: دەروونناسی ئەو زانستەیە لەم بابەتانە دەکۆڵێتەوە:

- دیاردە دەروونییەکان یان کردە دەروونییەکان، ئەمەش پێناسەیەکە گرنگی بە چالاکی عەقڵ و ئەرکەکانی دەدات.

- ئاکاری تاک و پەیوەندی بە هۆشدارییەکانی ژینگەوە هەیە، و ئەو بابەتانەی ئەم لایەنە گرنگییان پێدەدات،

---

١. د.شاکر مصطفی، قاموس الأنثروبولوجیا.

ئەمانەن: هەستکردن و درککردن و فێربوون و پاڵنەرەکان و توانستەکان و دابونەریتەکان، ...هتد.

لێرەدا پەیوەندی لەنێوان دەروونناسی و زمانەوانیدا هەیە، کە بە تیۆرەکەی چۆمسکی لە بواری ڕستەسازی بەرهەمهێنانی گێزانەوەیی زیاتر پتەوبوو، ئەم تیۆرە پێی وایە مەزنترین کار کە زمانەوانی ئەنجامی بدات، توێژینەوەیە لە عەقڵی مرۆڤ، هەروەها زمانەوانی زیاتر ڕوون دەبێت و وردتر دەبێت، ئەگەر ببێتە لقێک لە لقەکانی دەروونناسی درککردن.[١]

بابەتە هاوبەشەکانی هەردوو زانستی: زمانەوانی و دەروونناسی دەخوێنن، ئەمانەن:

١. وەرگرتنی زمان
٢. بیرکرنەوە
٣. واتا
٤. نەریتی زمانەوانی
٥. شیکردنەوەی دەروونی
٦. نەخۆشییەکانی ئاخاوتن

---

١. بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز(د)، مدخل الی علم اللغة، ص٨١-٩٠.

زمـانەوانیی دەروونـی(Psycho Linguistics) سـەری هەڵدا، بۆ ئەوەی ئەو بابەتە هـاوبەش و هاوشـێوەکان بـاس بکات.

ئەم زانسـتە لەم ڕۆژگـارەدا لە دووتـوێی چوارچێـوەی گشتی ئەو توێژینەوانە باسـدەکرێت، کە تـایبەتن بە ئاکـاری مرۆیـی و زمـان، لە هەمـان کاتـدا ئامـاژە دەکـات بـۆ کۆششـەکانی دەروونناسـان و زمانەوانـان، لە پێنـاو شـرۆڤەکردنی چەنـد گریمـانەیەکی تـایبەت بە وەرگرتنـی زمان و توانستی زمانەوانی، کە زمانەوانانی خاوەن تیۆری بەرهەمهێنـان و گـوێزانەوە پێشـنیازی دەکەن، هەروەهـا سەبارەت بە چەمکە دەروونییەکان، کە لەمانەدا بەرجەستە دەبن: درککردن، یادگە، زیرەکی و پاڵنەرەکان.[1]

هەروەهـا جـاری وا هەیە ئەم زانسـتە تێبینـی لەسـەر ئاکـاری زمـانەوانی کردەیی لە بـارودۆخە کردەییەکـان یـان لە هەڵوێسـتە پەیوەندییـەکان لەخۆدەگرێـت، وەک حاڵەتەکانی (زمانگیران) یان (فسەزمانی)، ...هتد.

---

[1] .Crystal, Linguistics, p.254, Hartmann, and Stork, Dictionary of Language and Linguistics.

پێنجەم: دەروونناسیی کۆمەڵایەتی

دەروونناسیی کۆمەڵایەتی باس لەو بابەتانە دەکات، کە لە نێوان دەروونناسی و کۆمەڵناسیدا هاوبەشن، پێناسەی دەروونناسی کۆمەڵایەتیش ئەمەیە: ئەو زانستەیە کە ئاکار و ڕەفتاری تاکەکان لەگەڵ دەوروبەری کۆمەڵایەتی خۆیدا دەخاتە بەر تاقیکردنەوە و وەسف و شیکردنەوە، واتە ئەو زانستەیە بە شێوەیەکی زانستی لە ئاکارەکانی تاک لە ڕووی کاریگەربوونی بە ئاکاری تاکەکانی دی و کارتێکردنیان دەکۆڵێتەوە. بەم جۆرە توێژەری دەروونناسیی کۆمەڵایەتی هەوڵدەدات ئەو فاکتەرانە بدۆزێتەوە، کە لەژێر کاریگەریاندا ڕەوشتەکانی تاک گۆڕانیان بەسەردا دێت، وەک ڕەنگدانەوەی گۆڕانە کۆمەڵایەتییە هەمەجۆرەکان.

چەند بابەتێکی ئەم زانستە پەیوەندییان بە زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە هەیە:

١. پەروەردەی کۆمەڵایەتی
٢. درککردنی کۆمەڵایەتی
٣. ئاراستەکان
٤. ئاوێتەبوونی کۆمەڵایەتی
٥. ئەندامبوون لە کۆمەڵگەدا

٦ـ ئامرازەکانی پەیوەندیکردن

زمان لە دەروونناسیی کۆمەڵایەتیدا فاکتەرێکی بەهێزە لە پەیدابوون و هەمواری ڕەفتاری کۆمەڵایەتی، هەروەها ئامرازێکی کارایە لە بواری ئاڵوگۆڕی زانیاری و پتەوکردنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، کەواتە زمان ئامرازی سەرەکی بەستنەوەی ئەندامانە لە کۆمەڵگەدا، بە هەمان شێوەش ئامرازێکی سەرەکییە بۆ دامەزراندنی هەموو پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی لای مرۆڤ لە هەموو قۆناغەکانی گەشەسەندنیدا، ئینجا بە وشە و درکاندن بێت یان بە هێماکردن بێت.

دەروونناسیی کۆمەڵایەتی وەک زانستەکانی دی مرۆیی میتۆدی زانستی بەکاردەهێنێت، و هەمان ئەو هەنگاوانە پەیڕەو دەکات، کە هەردوو زانستی کۆمەڵناسی و دەروونناسی لەسەری دەڕۆن، لەم زانستەدا یەکەم قۆناغ تێبینیکردنە، پاشان وەسفکردن، پاشانیش شیکردنەوە، زۆرجارانیش شیکردنەوە بۆ پرۆسەی تاقیکردنەوە سەردەکێشێت، بە ئامانجی دۆزینەوەی یاسای زانستی یان تیۆری.[١]

١ـ بڕوانە: د.فؤاد بهي السيد، علم النفس الأجتماعي، ص ٣٠ ـ ٣٥.

سنووری زمانەوانی لای سۆسێر

پێشـوەخت لە میـانەی ئەم باسـەماندا ئاماژەمـانکرد بە پێناسـەی زمـان لای (**سۆسـێر**)، کە دامەزرێـنەری زمـانەوانیی هـاوچەرخە، پاشـانیش بـاس لە بۆچـوونی هەنـدێک مێژوونووسـان دەکەیـن، کە دەڵێـین گـوایە (**سۆسـێر**) بـووەتە هۆکـاری دواکەوتنـی توێژینەوەکـانی پەیوەست بە پەیوەندییەکانی زمان بە کۆمەڵگەوە، کاتێکیش چاومان خشاند بە کتێبە بەناوبانگەکەی (**دی سۆسێر**)، کە نـاوی (**کۆرسـێ لـە زمـانەوانیی گشـتی**)یە، بۆمـان ڕوون بـووەوە، کە ئەم تـۆمەتە لە ڕاسـتییەوە دوورە و لە لاپەڕەکـانی داهاتووشـدا هەڵوێسـتی (**دی سۆسـێر**) ڕوونـدەکەینەوە لە سـنووری زمـانەوانی، کە چ بابەتێـک پەیوەنـدی بەم زانسـتەوە هەیە و چ بـابەتێکیش پەیوەنـدی پێوە نییە.

(**سۆسـێر**) سـووربوو لەسـەر ئەوەی زمانـەوانی بکـاتە زانستێکی سەربەخۆ، کە پەیوەندی بە زانستەکانی دیکەوە نەبێت، زانستێکی ئەوتۆ، کە بابەتی تایبەتی خۆی هەبێت، سـنوور بـۆ بابەتەکـانی دی نەبەزێنێت و میتـۆدی شـیاوی خۆیشـی هەبێـت، کە لەگەڵ بابەتەکانیـدا بگونجێـت، هەرچەنـدە ئەمە وا ناگەیەنێـت، کە بەتەواوەتـی

پەیوەنـدییەکانی لەگـەڵ زانسـتەکاندیدا پچـڕاوە، ئەمـەش بـارودۆخی ئـەو پەیوەندییەیـە، کـە لـەنێوان خـۆی و ڕەگەزناسی و زانستی پێش مێژوودا هەیە بۆ نموونە، (دی سۆسێر) پێی وایە زمانەوانی پەیوەندییەکی تۆکمەی بەو زانستانەوە هەیە، کە جاری وا هەیە بابەتەکەی خۆی لێوە دەخوازێـت، و جـاری واش هەیە بابەتەکـانی خـۆی پێدەبەخشـێت، هەروەهـا دەڵێـت هـێڵە جوداکەرەوەکـان زۆرجاران لەنێوان ئەو زانستانەدا ڕوون و ئاشکرا نین.

(سۆسـێر) لە پێناسـەکردنی زمانـدا پێشـوەخت بە گریمـانەی دەگرێـت، کە پێویسـتە هەر شـتێک لە سنوورەکانی بونیادی خۆی یان سیستەمەکەیدا نەبێت، پێویسـتە دووربخـرێتەوە، ئەم بۆچوونـانەش دەیخـاتە بوارێـک، کە پێـی دەگوترێـت زمـانەوانیی دەرەکـی (External Linguistics)، و ئەو پێی وایە باس لە چەند بابەتێکی گرنگ دەکات، کە هەندێکیان ئەمانەن:

بـابەتی سـنووری جیـاکەرەوەی نێـوان زمـانەوانی و ڕەگەزناسی، یان ڕەچەڵەکناسـی (Ethnology)، واتە ئەو پەیوەندییانەی لەنێـوان مێـژووی زمانێـک لە زمانەکـان و مێـژووی ڕەگەز و شارستانییەکەشـی بەکـاری دەهێنێـت، ڕۆشـنبیری نەتەوە کـاریگەرییەکی ڕاسـتەوخۆی لەسـەر

زمـــانەکەی هەیە، هەروەهـــا زمـــانی ئەو نەتەوەیە تـــا ڕادەیەکـــــی زۆر بەرپرســــیارە لەســــەر ڕەهەنـــــدە ڕۆشنبیرییەکەی.

پەیوەندی نێوان زمان و مێژوویی سیاسی: ڕووداوە مێـژووییە مەزنەکـانی وەک (شـالاوی ڕۆمانییەکـان بـۆ نموونە) کاریگەرییەکی بێ وێنەی هەبوو لەسەر ڕووداو و ڕاستەقینە زمانەوانییەکان، شالاوی داگیرکاریی ئیستعمار ڕۆڵـی گرنگی هەبوو لە دروستکردنی هەندێک گـۆڕان لە چەند زمانێکدا، ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو زمانانە بەهـۆی شالاوە سەربازییەکانەوە لە چەند ژینگەیەکی جۆراوجـۆر بڵاودەبوونەوە، بـۆ نموونە نەرویج زمـانی دانیمارکییان کـردە زمـانی خۆیـان، ئەویـش کاتێـک لەگەڵ وڵاتـی (دانیمـارک) لە ڕووی سیاسـییەوە یەکیـان گـرت، ئەمـڕۆ نەرویجییەکـان لە هەوڵـدان لە کـاریگەری زمـانەوانی ئەم یەکگـرتنە ڕزگاریـان بێت. هـەروەها سیاسـەتی نـاوخۆیی وڵاتەکان گرنگییەکەی کەمتر نییە لە زیندووی زمانەکان بە بەراوردکـردن لەگەڵ سیاســەتی دەرەکـی وڵاتـان، زۆر حکـومەت هەن، وەک: (سویسـرا) بـۆ نمـوونە دەرفەت بە چەنـد زمانێـک دەدات، کە لە وڵاتەکەدا بەکاربهێنرێـت،

هەروەهــا چەنــد حكــومەتێكی دیــكە هەن، وەک (بەلجیكــا) خەبات دەكات لەپێناو یەكگرتوویی زمانەكەی.

پەیوەنـدی نێوان زمـان و دەسـتە پەیوەندیـدارەكانی بە ئـــــایین و خوێنـــــدن و ئەدەب وەک كەنیســــــەكان و قوتابخانەكان و زانكۆكان و كۆمەڵگەكان، بە هەمان شـێوە ئەنجـوومەنی زانایـان و ئەدیبـان و فەرمانڕەوایـان، هەمـوو ئەم دەستانە ڕۆڵـیان هەیە لە پێشـڤەچوونی ئەدەبیی زمـان، هەمووشیان جودا نین لە مێژووی سیاسی، ئەوەی زانراوە كە زمانیی ئەدەبی بە ڕوونی پرسـی ململانێی نێوان خـۆی و زارە خۆجێیەكـان زەقـدەكاتەوە، چـونكە ئەمـە بەرهـەمی ڕۆشـــنبیرییە، لـــە كۆتاییـــدا ئەنجامەكـــەی لە بـــوارە سروشـتییەكەی خـۆی جیادەبێتـەوە، واتە زمـانی ئاخـاوتن جیا دەبێتەوە، كە زمانی ژیانی ڕۆژانەیە.

زمـــانەوانیی دەرەكـــی پەیوەنـــدی بە بڵاوبـــوونەوەی زمانەكـــان و دابەشـــبوونی زمـــان یـــان زارەكـــان بـــۆ شێوەزارەكان هەیە، و پەیوەندیشـی بەو فـاكتەرانەوە هەیـە كـە كاریگەرییـان لەسـەرێتی. ئەم بـابەتە لەو بابەتـانەیە، كە هێڵی جیاكەرەوە لە نێوان دەرەكی و ناوخۆییەكەیدا ڕوون نین و دیـار نین، چـونكە دیـاردە جوگرافییەكـان پەیوەنـدی توندوتۆڵیان بە بوونی زمانەوە هەیە، كەچی بڵاوبوونەوەی

زمـــان و دابەشـــبوونی زارەکـــان کاریگـــەریی لە بونیـــادی ناوخۆیی زمان ناکات.

کاتێـک زیـاتر پشـت بەسـترا بە تـوخمە ماددییەکـان لە شــرۆڤەکردنی شــتەکان، لەنێــو تــوێژەران بۆچوونێــک سەریهەڵدا، کە پێی وابوو دیاردە جوگرافییەکـان نـاکرێ بە سـانایی لە تـوێژینەوەی تایبەتمەنـدێتییەکانی زمـان جـودا بکـرێنەوە. ئەوەبـوو ئەوان تێبینیـان کـرد تـوخمە مـاددییە دەرەکییەکـــــانی وەک(سروشـــــتی خـــــاک و کەش و هەوا،....هتــد) کاریگەرییـــان لەســـەر وەســـفی بونیـــادی ناوەوەی ڕووەکەکان، پاشان وتیان ئایا ناکرێت لە وەسفی بونیـادی ڕێزمـانی زمـان پشـت بە تـوخمە دەرەکییەکـان ببەستین بۆ گۆڕان؟.[1]

هەرچەندە **(سۆسێر)** پێی باشترە جیاوازی لەنێوان شتە دەرەکــی و ناوخۆییەکــان بکرێــت، لە هەمـــان کاتیشـــدا جەختــدەکاتەوە ســەر ئەوەی تــوێژینەوەی پێشــکەوتن لە کاتی شرۆڤەکردندا زۆر گرنگە، **(سۆسێر)** دەڵێت: پێم وایە کەمتــر دەتــوانین شــرۆڤەی پەســەند پێشــکەش بکەیــن دەربارەی زاراوە زانستی و هونەرییەکان، بەبێ ئەوەی لە

---

[1]- (بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز(د)، سوسیر رائد علم اللغة الحدیث، ص (١٥-١٦).

هەنگاوەکانی پەرەسەندی بکۆڵینەوە، ئایا دەتوانین گەشەی سروشتی و بونیادی زمان لە شێوە دەستکردەکانی (وەک زمـــانیی ئەدەبـــی بـــۆ نمـــوونە) جـــودا بکەیـــنەوە، ئەم گەشەســـەندنە وەک زانـــراوە بـــۆ فـــاکتەرە دەرەکییەکـــان دەگەڕێتەوە، واتە بۆ چەند توخمێک، یان بۆ هەر هێزێکی نابونیادی؟.[١]

پێویســتە ئەوە ڕوون بێت دانپیانـانی (دی سۆســێر) بە گرنگیی ئەو تـوێژینەوانە واتـای ئەوە نییە پێویسـتن، یـان بەبـــێ ئەو وەســـفکردنی زمـــانەوانی بەدی نـــایەت، لەم بـــارەیەوە دەڵێـــت: مـــن پـــێم وایە تـــوێژینەوەی دیـــاردە زمـانەوانییە دەرەکییەکـان زۆر بەسـوودە، کەچـی ئەگـەر بڵێـین ئـێمە نـاتوانین لە بونیـادی زمـان نەکـۆڵینەوە بەبـێ توێژینەوە لە دیاردە دەرەکییەکان، ئەوە بۆچونێکی هەڵەیە، ڕوونتـــرین نمـــوونەش لەســـەر ئەمە وەرگرتنـــی وشـــە بیانییەکـــانە، ئـــێمە لە ســـەرەتاوە تێبینـــی دەکەیـــن، کە وەرگرتنی وشەکان مەسەلەیەکی چەسپاو و بەردەوام نییە لە ژیانی هـەموو زمانەکاندا، لە دۆڵە گۆشـەگیرەکاندا چەنـد زارێـک هەن، کە هەرگیــز وشـــەیەکی نامۆیـــان لە دەرەوە وەرنەگرتووە، ئیتر ئایا بەناچاری دەتوانین بڵێین، کە ئەم

1. De saussur, Course in general Linguistics, p.21.

جۆره زارانه له سنووری شته زانراوەکانی بارودۆخی ئاخاوتنی ئاسایی دەردەچن و پێویستییان به شێوازێکی تایبەت و کارپێنەکراو لەنێوان توێژەران هەیە، بۆ ئەنجامدانی توێژینەوە دەربارەیان، به بیانووی ئەوەی ئەم جۆره وشانەیان له دەرەوە وەرنەگرتووە؟.[1]

پاشان (**سۆسێر**) به ڕاشکاوی بڕیار دەدات، که زانینی بارودۆخەکانی پەیوەست به پەرەسەندنی زمان مەسەلەیەکی گرنگ و پێویستە، بۆ نموونه زمانه سلاڤییه دێرینەکان هیچ دەربارەی خاوەنه ڕاستەقینەکانیان نازانین، بەڵام ئەم نەزانینەمان نابێته ئاستەنگ له بەردەم توێژینەوەی ئەم زمانانه له ڕووی ناوەوە، هەروەها نابێته ئاستەنگ بۆ زانینی ئەو گۆڕانانەی لەناویدا دروستبوونە، به هەر حاڵ جوداکردنەوەی ئەم دوو مەسەلەیه (دەرەکی و ناوخۆیی) مەسەلەیەکی حەتمییه و هەرچەنده ڕەچاویشی بکەین باشتره.

باشترین بەڵگەش لەسەر پێویستی نێوان ئەم دوو مەسەلەیه ئەوەیە، که هەریەکەیان میتۆدێکی جودایان تیادا پەیڕەو دەکرێت، زمانەوانیی دەرەکی دەتوانێت زانیاری جودامان پێشکەش بکات، بەبێ ئەوەی له بواری بونیادی

1. De saussur, Course in general Linguistics, p.22.

زمـان یـان سیسـتەمەکەی دەسـتوەربدات. تـوێژەر لەوانەیە ڕووداوی گونجـاو دەربـارەی بڵاوبـوونەوەی زمانێـک لە زمانەکان لە دەرەوەی سنووری زمـانەکە کۆبکـاتەوە، یـان بە دوای ئەو فـــاکتەرانە بگەڕێـــت، کە بـــوونە هۆکـــاری دروســـتبوونی زمـــانی ئەدەب لەگەڵ زارە ناوخۆییەکـــان، لەوانەیە یەکێک لەم دوو کارە ئەنجام بدات، بەڵام تەنیا بۆ ڕوونکردنەوە ئەم کارە دەکات. هەروەها وێنەکە بەگشـتی جودایە لە زمانەوانیی ناوخۆیی، کاتێک لە بونیادی خـودی زمـــانەکە دەکـــۆڵینەوە، بۆمـــان ڕوون دەبێـــتەوە کە زمـــان سیستەمێکە یاسا و ڕێسای تایبەت بە خۆی هەیە.

هەروەهـا **(سۆسـێر)** ئەم بیـرۆکە بە یـاری (شــەترەنج) ڕووندەکاتەوە، ئێمە دەتـوانین بە شـێوەیەکی یەکلاکەرەوە شتە دەرەکییەکان و ناوخۆییەکان لـە یەکدی جیابکەینەوە، ئەم یارییـە لە وڵاتـی فارسـەوە هـاتۆتە ناومـان، بەڵام ئەم ڕاســـتەقینەیە ڕاســـتەقینەیەکی دەرەکیـــیە، ئەگەر چەنـــد پارچەیەکی (عاج)مان لە جیاتی تەختە بەکارهێنا، ئەوا ئەم کارە هیچ کاریگەرییەکی لەسەر خودی سیستەمەکە نابێت، کەچی ئەگەر ژمارەی پارچەکان زیاد بکەیـن، یـان کەمتری بکەینەوە، ئەوا بێگومـان ئەم گـۆڕانە کـاریگەرییەکی قـووڵی لە بنەماکانی ئەم یارییەدا دەبێت، پاشان **(سۆسێر)** پێشنیاز

دەکات کە یاسایەکی یەکلاکەرەوە لەنێوان شتە دەرەکی و ناوخۆییەکاندا دابڕێژرێت: هەر شتێک ببێتە هۆکاری گۆڕینی سیستەمەکە، ئەوا بە ناوخۆیی دادەنرێت.[١]

هەرچی پەیوەندی زمانەوانی بە کۆمەڵناسی و دەروونناسیی کۆمەڵایەتییە، ئەوا تۆکمەترە لە پەیوەندی لەگەڵ زانستەکانی پێشوودا، ئەویش لەبەر ئەوەی زمان لای ئەو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، ئەمە لە لایەکەوە و لە لایەکی دیکەشەوە لە بنەڕەتدا زمان دیاردەیەکی سایکۆلۆژییە، ئەویش لەبەر ئەوەی (سۆسێر) پێی وایە زمان کۆمەڵە پەیوەندییەکە، پەیوەندیش لای ئەو پەیوەندییەیە کە چەمک و وێنەی گوێگری بە یەکەوە گرێ دەدات و هەر دوو ئەم شتەش وێنەی مێشکن.[٢]

1.De saussur, Course in general Linguistics, P.22,23)

٢ـ بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز(د)، سوسیر رائد علم اللغة الحدیث، ص ٢٦-٢٩.

زمانەوانیی کۆمەڵایەتیی ئێستا
پێشڤەچوونی توێژینەوەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی لەنێوان زمانەوانی و کۆمەڵناسیدا

زانایان کۆکن لەسەر ئەوەی بابەتی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی (Socio Linguistics) پەیوەندی نێوان زمان و کۆمەڵگەیە، کەواتە ئەم زانستە زانستێکی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هەردوو زانستی زمانەوانی و کۆمەڵناسی بە جیا لەیەکدی گەشەیان کرد، کۆمەڵناسیی زمانەوانی بە بوارێکی جودا هەژمار دەکرا لە بواری کۆمەڵناسی، بە هەمان شێوەش زمانەوانی بەگشتی ئەوەی بۆ خۆی بڕیارداوە، کە گرنگی بە لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی زمان نەدا، ئەم بڕیارەش لەوانەیە لەژێر کاریگەری پێشەنگی ئەم زانستە **(دی سۆسێر)**دا بووبێت، کە پێشوەخت پێناسەی بەم زانستەدا و وتی: **زمانەوانی توێژینەوەی زمانە لە خودی خۆیدا بۆ خۆی.**

هۆکاری ئەمەش بۆ دوو مەسەلە دەگەڕێتەوە:

یەکەم: (لە ڕوانگەی کۆمەڵناسەکان) خەملاندنی کۆمەڵایەتی زۆر زوو بەرجەستە دەبێت بۆ ڕۆڵی گرنگی

زمان له کۆمەڵگەدا، کۆمەڵناسەکان ڕوانیویانەتە زمان بەو حیسابەی مەرجێکی بنەڕەتییە بۆ دروستبوونی کۆمەڵە مرۆییەکان، بەڵام – بەداخەوە - بڕوایان وابوو زمان لە ئەنجامی جودابوونی ئاکاری کۆمەڵایەتییەوە سەرچاوەی نەگرتووە، یان بە گوزارشێکی دیکە گرنگییان بەو پەیوەندییە نەدا، کە لەنێوان فرەجۆری کۆمەڵایەتی و فرجۆری زمانەوانیدا هەیە، بۆیە توێژینەوەی ئەم بوارەیان پشتگوێ خست.

دووەم: (لە ڕوانگەی زمانەوانانەوە)، کە لە دوانەیەکی (سۆسێر) پێکدێت لە نێوان زمان (Langue) و ئاخاوتن (Parole)، یان قسەکردن (Speech) و کۆد (Code) و نامە (message) و توانست (Competence) و چالاکی (Performance).

هەر چەندە ئەم جوداکارییە لە سەرەتادا وا دەرکەوت، کە ڕابەرایەتی ئەم حاڵەتە پێکەوە دەکەن، پاشان بووە هۆکاری دروستبوونی ئەنجامێکی بەرەواژ.

لەبەر ئەوەی زمان (Langue) بەوە پێناسە کراوە، کە سیستەمێکە لە ژمارەیەک لە ڕێزمان پێکدێت، کە لە عەقڵ و ئاوەزی هەموو ئەو کەسانەی بەکاریدەهێنن ڕەگی داکوتاوە، بۆیە توێژینەوەکان بەرەو زمان ئاراستەکران و

وای لێهات توێژینەوە دەربارەی (ئاخاوتن) بووە شتێکی لاوەکی (کە بە خۆی کارێکی تاکرەوانەیە) لە هەڵوێستە کۆمەڵایەتی و ئاوێتەییەکان. ئەوەمان بۆ ڕوون بۆوە، کە شیکردنەوەی ڕێزمانی گونجاو و ڕەها و چەسپاوەکانی زمان، لەسەر بنەمای گومان لەلایەن ژمارەیەکی کەمی گێڕەوەکانەوە مەسەلەیەکی بەسوود بووە و بگرە لەسەر گومانی زمانەوانی لە خودی خۆیدا بەسوود بووە.[1]

دەستکەوتەکانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی

ئەگەر خوازیاری ئەوە بین، دەستکەوتەکانی ئەم زانستە تازەیە بزانین، کە لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا پەیدابووە، ئەوا بۆمان دەردەکەوێت، کە ئەو هەوڵانەی تا ئێستاکە لەم پێناوەدا خرانەتەگەڕ، بۆ دامەزراندنی پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لەنێوان ڕێزمان و بونیادە کۆمەڵایەتییەکان، شکستیان هێناوە، ئەویش لەبەر ئەوەی ڕێزمانەکان هەمیشە ڕەنگدانەوەی ڕەهەندە گشتییەکانی هزری مرۆیین، کەچی ئاکاری زمانەوانی ــ جگە لەوانەی باسمانکردن ــ لە فرەجۆرییەکی بەردەوامدایە، پاشان

1.Pierpaolo Giglioli, Language and Social Context, P7.

دەرکەوت ڕەنگـــدانەوەی پێداویســـتییەکانی پاشـــخانی سیســتەمی پەیوەنـدییە کۆمەڵایەتییەکـانە. لە تێڕوانینێکـی یەکەمەوە ئەم زانیارییەمان بۆ دەردەکەوێت، دەبینین هیچ کەسێک هەمـان شـێوازی ئاخـاوتن لە ماڵەوە و لە شـوێنە گشـتییەکاندا بەکارناهێنێت، ئاخاوتنمـان منـداڵێک و لەگەڵ پیاوێکی بـە تەمـەن و پیـاوێکی ئـاینی جیاوازی هەیە.... بە هەمان شێوەش لە چەندەها هەڵوێستی جودا قسەکانیشمان جودا دەبن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر خوازیاری ئەوە بین، کە سیستەمێکی فرەجۆری فۆنۆلۆجی (دەنگی) ورد لە هەمـان گروپی زمانەوانی بدۆزینەوە، یان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دی بچـین، بە گـوێرەی هەمـان شـێوازی گفتوگـۆ، ئەوا چەنـدەها ئاسـتەنگمان دێتە پێش، لەم حاڵەتـانەدا ڕەهەنـدە زنجیرییەکـانی فرەجـۆری، کە لەگەڵ ئاسـتە کـۆمەڵایەتی و زمانەوانییەکانـدان، هەر بە خۆیـان تەنیـا تیشـک دەخەنە سـەری، ئەویـش لە ڕێگـەی شـیکردنەوەی ئاخـاوتن و ئەو هەڵوێستەی تیایدا ڕوودەدات.

زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی بەسـتنەوەیەکە لـەنێوان زمـانەوانی و کۆمەڵناسی:

لەم چەند ساڵەی دواییدا مەودای نێوان ئەم دوو زانستە ڕووی لە کەمی کرد، هەندێک لە زمانەوانان تەنیا گرنگییان بە دیـاردە زمانەوانییەکـان لە ڕووی کـۆمەڵایەتییەوە دەدا، هەندێک لە کۆمەڵناسانیش درکیان زیاتر کرد بە سروشتی کۆمەڵایەتیی زمان.

زاراوەی زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی (Socio Linguistic) ئامــاژە بەم تێگەیشــتنە هاوبەشــە دەکــات، خەســڵەتە دیارەکەشـــی ئەوەیە، کە زیـــاتر گرنگـــی بە ئاخـــاوتن (Parole) دەدات، واتە بە هەمـــــــوو ڕەهەنـــــــدە کۆمەڵایەتییەکـانەوە گرنگـی بە ڕووداوی ئاخـاوتن دەدات، هەنـدێک لە زمـانەوانە کۆمەڵناسـەکان لەو بـاوەڕەدان، کە ئاخـــاوتن بە پـــێچەوانەی ڕای **(دی سۆســێر)** ئەنجــامی سەرپێیی بژاردەکانی قسەکەر نییە بە تەنیـا (واتە دیـاردەی حاڵەتەکانی سـایکۆلۆژی تاکێک نییە لە کـۆمەڵگەدا)، بەڵکو کـــارێکی ڕەهەنـــدئامێزە بەڕوونـــی و ئاشـــکرایی، واتە سیستەمێکی ڕەهەندئامێزی یەک لە دوای یەکە.

بەگوێرەی ئەم لایەنەی ئاکاری زمـانەوانی ـ کە یەکـانگیر و تەبایە ـ ئەوا فرەییە زمانەوانییەکان لە ڕووی تیـۆرییەوە

تـــاڕاددەیەک بە لادان و تـــرازان لە زمـــانی ســـتاندارد هەژماردەکرێت.

ئەم بۆچوونە ڕووبەڕووی ڕەخنەیەکی توند بووەوە لە لایەن ژمارەیەک لەو زمانزانانەی لە بواری زار و بواری ئەنسرۆپۆلۆژیدا ڕاهێنرابوون، وەک (لابۆف) و (هایمز).

ئەم زمانەوانانە پێیان وابوو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی تیـــۆریی پێویســـت و ناســـراوەکانی وەک (گـــۆڕانی زمـــانەوانی)، ـ هەرچەنـــدە دوانەی دی سۆســـێریان ڕەتنەکردۆتەوە - پێویستە پرۆسەی کردەیی ئاخاوتن لە گروپی زمانەوانی دیاریکراودا لێکبدرێتەوە و هەڵوێستی کـــۆمەڵایەتی ڕووداوەکـــانی ئاخـــاوتن لە وەســـفکردنی زمانەوانیدا یەکبخرێن، ئەم بۆچوونە زۆر لە زمانەوانان و کۆمەڵناســـان بەهەنـدیان وەرگـرت و گرنگییـان پێـدا، کە چەندەها توێژینەوەی قووڵیان لەم بوارەدا نووسییەوە، کە بواری زمانەوانیی کۆمەڵایەتییە.

لێرەدا دوو بۆچوونی باو هەیە لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکانـدا: یەکەمیـان؛ (زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی) بـەرانبەر بە (زمـانەوانی) گوزارشـتی لـێ دەکـات، ئەم بەرانبـەربوونەوەش زۆر بەســـوودە، چـــونکە بـــواری توێژینەوەکە دەستنیشان دەکات و وای لێهات لەگەڵ تیۆرە

زمانەوانییەکانـدا نەگونجێـت، ئەم بۆچـوونە لە بنەڕەتـدا لەسەر بنەمای توێژینەوەی فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکانی وەک توێژی کۆمەڵایەتی گروپەکانی ئاخاوتن لەسەر بونیادی زمانەوانی و لەسەر گەشەسەندنی مێژوویی داڕێژراوە.

دوومیش؛ بە گوێرەی ئەو بنەمایانەی (دی سۆسێر) دایڕشتوون، لە سەرەتاوە گریمانە دەکرێت، کە کۆمەڵە گروپێکی گونجاو و تەبا بەتەواوەتی لە ئارادا هەبن، کە هەریەکە سیستەمێکی زمانەوانی یەکگرتوو بەکاربهێنێت، بۆ جێبەجێکردنی ئەرکە هێماییەکانی زمان، کەواتە ئامانجی زمانەوانیی تیۆری توێژینەوەیەکی وردی ڕێزمانی زمانەوانە لە بواری زمانەوانی ئازاددا.[1]

هەڵسەنگاندنی بەشداری زانستە کۆمەڵایەتییەکان لە توێژینەوەی زماندا

أ-زانستی ئەنسرۆپۆلۆژیا

گرنگیدانی زانایان لەم چەرخەدا بە ڕەهەندەکانی کۆمەڵایەتی لە بەکارهێنانە زمانەوانییەکان، تەنیا لە بواری زمانەوانی و کۆمەڵناسیدا نەبوو، بەڵکو چەند زانستێکی

---

1. Language and Social Context, pp.8,9.

دیکەش دەگرێتەوە، وەک: ئەنسرۆپۆلۆژیا و دەروونناسی کۆمەڵایەتی و زانستە سیاسییەکان و فەلسەفە.

بواری تـویژینەوە کۆمەڵایەتییەکـان بەتەواوەتی جیاوازی لەگەڵ تـویژینەوە زمـانەوانییە ڕووتەکانـدا هەیە، کە پێشووتر دیاریمانکردن، ئەوان هەوڵنادەن تا گرفتە زمانەوانییەکان چارەسەربکەن، بەڵکو لە هەوڵی چارەسەری گرفتە کۆمەڵایەتییەکانیشن، ئەمەش لەم شتانەوە دەردەکەوێت: دەزگای چەمکەکان، میتۆدەکانی تویژینەوە و ڕێکارەکانی، کە هەموو لە نەریتی زانستە کۆمەڵاتییەکانەوە سەرچاوە دەگرن، هەروەک چۆن ئەو ئەنجامانەی تویژینەوەکە بەرهەمی دەهێنن، لە بنەڕەتدا لە تیۆرە کۆمەڵایەتییەکانەوە پەیدا دەبن.

بە شێوەیەکی سەرەکی ئەنسرۆپۆلۆژیاناسەکان و کۆمەڵناسەکانیش ڕۆڵی کۆمەڵایەتیی زمانیان شیکردووەتەوە و لێکیان داوەتەوە.

دەربارەی خواستەکانی کاری مەیدانی و لەبەر هۆکاری ئەوەی زمان تەواوکەری ڕۆشنبیرییە، ئەوا ئەنسرۆپۆلۆژیاناسەکان لە کۆنەوە گرنگییان بە ئاکاری زمانەوانی داوە لای ئەو گەلانەی تویژینەوەیان دەربارەیان کردووە، زۆربەی ئەنسرۆپۆلۆژییەکانی وەک (**بواز و**

کرۆبــەر و ســاپیر) ســەرقاڵی شــیکردنەوەی زمانــەوانی بوون، بە تایبەتی توێژینەوەکانی **(ساپیر)** لەم بوارەدا زۆر نایــابن و تەنــانەت بە مەشــخەڵی گرنــگ لە زمانــەوانی ئەمەریکیدا هەژماردەکرێت.

ئەنسرۆپۆلۆژیاناســەکان - بە پــێچەوانەی زمانەوانــان - زمانیان بەشێوەیەکی جودا لە ژیانی کۆمەڵایەتی هەژمار نەکردووە، بەڵکو جەختیان لەسەر بیرۆکەی پشتبەستی ئــاڵوگۆڕکراو کــردەوە لەنێــوان بونیــادی ڕۆشــنبیری و زمانەوانییەکـــان، پاشـــان شـــیکردنەوە زمـــانەوانییە مەیدانییەکانیشیان لە ئەنجامدا تەنیا ئامرازێک بوون، واتە دەکــرێ گریمانەیــان لــێ هەڵهێنجرێــت، بە شــێوەیەک ئەو گریمانانە بمانگەیەننە ئەنجامی ئەنسرۆپۆلۆژی مەزنتر.

ئەنســـرۆپۆلۆژییەکان لەژێـــر ناونیشـــانی (زمـــان و ڕۆشنبیری) چەندەها بابەت باس دەکەن، هەرچەندە ئەم دوو زاراوەیە تاڕاددەیەک تەمومژاوین، وەک بابەتەکانی: پەیوەنـــدی نێـــوان ڕوئیـــای جیهـــان و ڕەهەنـــدەکانی ڕستەسازی و بوارە واتاییەکان، بە هەمان شێوەش ئەو زانا ئەنسرۆپۆلۆژییانە توێژینەوە دەربارەی کاریگەری پەروەردەی کـــۆمەڵایەتی و پەیوەنـــدی تاکەکـــان و

ئــاوێتەبوونی کــۆمەڵایەتی لەنێــوان گــروپە زمــانەوانی و کۆمەڵایەتییەکاندا دەکەن.

ئەم جەختکردنەوەیـــە لەســـەر لایەنە ســـایکۆلۆژی و ئەنســرۆپۆلۆژی و کۆمەڵایەتییەکــانی زمــان، زمانــەوانانی ئەنسرۆپۆلۆژی پەلکێشکرد بۆ ئەوەی دوو دیاردەی گرنگ ڕوون بکەنەوە: ڕۆڵـی ئەرکی هەمەجۆری زمان لە گروپە هەمەجۆرەکانــدا و بەکارهێنــانی سیســتەمی هەمەجــۆر لە بواری خودی گروپەکەدا.

(هایمز) بە زیرەکی و هۆشیاری خۆی گەیشتە ئەوەی، کە زمـان لە هەمـوو شـوێنێکدا هاوشـێوە نیـیە لەگەڵ ڕۆڵـی گەیانــدن و بەهــای کــۆمەڵایەتی، ئاخــاوتنیش لەوانەیە بە ڕۆڵــی ئەرکەوە بارگــاوی بێــت لە پڕۆســەی گەیانــدن لە کۆمەڵگەدا، کەواتە کەسێکی ئاسایی، یان کۆمەڵێکی ئاسـایی بەدی ناکەیــت، کە لە ڕووی یەدەگــی زمــانەوانییەوە یەک جــۆر، یــان یەک کۆدیــان هەبێــت، یــان تەنیــا یەک ئــاواز بـــەکاربهێنێت و گـــۆڕانی بەســـەردا نەیەت، کە لەوانەیە ئەگەری ئامـاژە بـۆ ڕێزگـرتن یـان گاڵتەجـاڕیی دوابخـات و ببێـتە ئاسـتەنگ لـە بەردەمـی، لە کاتێکدا لە سیسـتەمێکەوە دەچینە سەر سیستەمێکی دی، لەبەر ئەوە پەیوەندی نێوان

زمانەکـان و گروپەکـان پێویسـتە لە ڕووی ئەتنـۆگرافییەوە بپشکنرێن.

لێرەدا ئەنجامە هەڵهێنجراوەکانی زانستی ئەتنۆگرافیا، کە لقێکـی زانسـتی ئەنسـرۆپۆلۆژیایە، بە بەشـێکی گرنگـی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی هەژمار دەکرێت، بۆ نموونە ئەوەی بە ئەتنۆگرافیـای ئاخـاوتن هەژمـار دەکرێـت، واتە شـیکردنەوەی بەرانبـەریی ڕووداوەکـانی ئاخـاوتن و توخمەکـان و ئەرکە بەدیهاتووەکانیـان بەهـۆی ئاخـاوتنەوە لە هەڵوێستە تایبەتەکاندا.(١)

ب . کۆمەڵناسی

پێشـتر ئاماژەمـان بەوەدا، کە کۆمەڵناسـان زمانیـان کردبـووە مەرجێکـی گرنگـی دامەزرانـدنی کـۆمەڵگە و بەردەوامبوونی، هەروەها زمانیان بە خەسڵەتێکی هەمەکی دادەنـا، کە چەنـدە کـۆمەڵگە فرەجـۆر بێـت، کەچـی ئەو فرەجۆرە نابێت، پاشانیش لە بینینی کاریگەرییەکانی زمان لەسـەر ڕووداوی کـۆمەڵایەتی شکسـتیان هێنـا، ئەم پەراوێزخسـتنەش خەریـکە کۆتـایی پـێ بێـت، لەبەر چەنـد هۆکارێک، لەوانە:

---

1 . Language and Social Context, PP.9,10.

پێشکەوتنی توێژینەوە بەرانبەرییەکان و پەلکێشانیان بۆ ئەو کۆمەڵگەیانەی لە ڕووی زمانەوانییەوە دووانەیین، یان فرەزمـــانن، دەستنیشـــانکارییە کۆمەڵایەتییەکـــانی بـــۆ کۆمەڵناســـان ڕوونکـــردەوە، بەتـــایبەت ئەنجـــامە کۆمەڵایەتییەکـانی فرەجـۆری زمـانەوانی، هەر کـاتێکیش کۆمەڵناسان درککیان بەم دیاردەیە کرد، ئەوا لەو حاڵەتەدا ئاسانە بزانن تەنانەت لە کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکانیشدا توێژی ناوخۆیی کۆمەڵایەتی هەیە - هەرچەندە بە خۆیان خاوەن یەک زمانی بەهێزن ـ هەروەها درک بەوەش دەکەن، کە فرەیی لە ئاکاری زمانەوانیاندا هەیە و خاوەن کاریگەری کـۆمەڵایەتی گـرنگن. ڕوونتـرین نمـوونەش لەسـەر ئەمە شکستخواردنی پرۆسەی خوێندنە لەنێوان ئەو منداڵانەی لە چینی خوارەوەدان، کە هۆکاری زمانەوانی ڕۆڵێکی گرنگ لەو شکستخواردنەدا دەگێڕێت.

لە ئاستی شیکردنەوەشدا توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان ڕوونیـان کـردۆتەوە، کە ئاکـاری زمـانەوانی کـاریگەریی لەسەر کۆمەڵگەدا هەیە، ئەمەش لەسەر ئاستی زمانەوانی ئەنجامی باشی دەبێت لە بواری دروستبوونی کۆمەڵ و پەیوەندی نێوان سیستەمە کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و ئاوێتەبوونی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵە بچووکەکاندا.

لەسەر ئاستی میتۆدەکاندا و لە تێڕوانینێکی گشتیدا گرنگیدانی هەمیشەیی بە زمان لە میتۆدی کۆمەڵایەتی تیۆری وەک: (ڕواڵەتگەرایی - Phenomanology) و (شرۆڤەگەرایی - Hermeneutics) و (ئاویتەیی هێماگەرایی - Symbolic interactionism)، کە هەموو ئەمانە ـ هەر چەندە جیاوازی لە نێوانیاندا هەیە - جەخت دەکاتەوە سەر ڕۆڵێکی گرنگی هێمایی لە ژیانی کۆمەڵایەتییدا.

کەچی ئێستا توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکانی زمان بە دوو ئاراستە پێشدەکەون:

لەلایەکەوە جەختدەکاتەوە سەر ئەوەی ـــ ئەگەر توێژینەوە زمانەوانییەکە وەسفی یان مێژوویی بێت ـ ئەم پرسە کێ قسە دەکات؟، ئایا ئەو زمانە چییە قسەی پێدەکات؟ بۆ کێ قسە دەکات؟ لە چ هەڵوێستێکدا قسە دەکات؟

یەکێک لەو بابەتانەی توێژەران لەم ڕووەوە سەرقاڵن پێوەی، ئەمانەن: کەمینە زمانییەکان، دووانەییە زمانییەکان، ململانێی زمانی، پلاندانانی زمانی، زمانیی ستاندارد.

لەلایەکی دیکەوە کۆمەڵناسیی زمانەوانی وەک بوارێکی لاوەکـــــی جەوهەری و بەگـــــوێرەی ئەو تیـــــۆرانەی دایانـــــدەڕێژێت، تایبەتمەنـــــدێتی لەم بـــــوارانەدا هەیە: شیکردنەوەی ئاخاوتن لە بوارە کۆمەڵایەتییەکانی دیکەدا وەک: ئـــاوێتەیی کـــۆمەڵایەتی ڕووبـــەڕوو، پەروەردەی کۆمەڵایەتی، کۆمەڵایەتیبوونی زانین، گۆڕانی کۆمەڵایەتی.

کـــاتێکیش بـــاس لە دەســـتکەوتە پێشـــبینیکراوەکانی زمـــانەوانیی کـــۆمەڵایەتی دەکەیـــن، پێویســـتە درک بەوە بکەین، کە هاوکاریکردن لەنێوان زمانەوانان و کۆمەڵناسان و ئەنسرۆپۆلۆژیاناسەکان زۆر گرنگە، بۆ نموونە بۆ ئەوەی فرەییەکـــانی ئاخـــاوتن لە کـــۆمەڵگەدا بـــزانین، زۆرجـــاران کۆمەڵناسـان پێویستییان بە هاریکاری زمانەوانی هەیە، بە هەمان شێوەش زمانەوانان پێوستییان بە کۆمەڵناسی هەیە لە کـاتی دەستنیشـانکردنی ئەو فـاکتەرە کۆمەڵایەتییـانەی کاریگەری لە دیاردە زمانییەکان دەکەن.

هاریکـــارییەکی پـــتەو لەنێـــوان ئەو زانایـــانەدا دەبێـــتە هۆکـــاری دۆزیـــنەوەی سروشـــتی بـــابەتە تـــوێژراوەکە لە ڕووی زمـــــانەوانی و لە ڕووی کـــــۆمەڵایەتییەوە، بەبـــێ ڕەچاوکردنی پسپۆڕێتی توێژەرەکە، لێرەدا چەندەها بواری تـــــوێژینەوە هەیە، وەک: شـــــیکردنەوەی وتوێژەکـــــان و

شیکردنەوەی توانستی گەیاندن پێویستییان بە هەماهەنگی فـــراوان هەیە لەنێـــوان زانایـــانی ئەنســـرۆپۆلۆژی و کۆمەڵناسی، بۆ یەکخستنی هەوڵەکانیان لەپێناو گەیشتن بە تیۆرێکی تۆکمە لەم بوارەدا.[1]

لە بابەتەکانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی

١-شیکردنەوەی وتوێژەکان

ئەم بـابەتە سـەرنجی زمانەوانـان و ئەتۆگرافیـەکان و کۆمەڵناسان و فەیلەسوفانی ڕاکێشاوە. زانایانی ئەتنۆگرافی بـۆ نمـوونە پێیـان وایە دیاردەی کـۆمەڵایەتی - پـێچەوانەی پێناسـەکەی (**دۆرکهـایم**) شـتێکی (Fact) نیـیە، بەڵکـو دەسـتکەوتێکی گەشەسـەندووە، ئەنجـامی چـالاکییەکی ئاسایی و فاکتەرگەلێکی کۆمەڵایەتییە، لەبەر ئەوە پێویستە گرنگییەکـی تـایبەت بە پرۆسـەی ئاخـاوتن بـدرێت، زۆر پێویستە خەڵکی پەیوەندی بە یەکدییەوە بکەن، لەوانەشـە ئاخـاوتن لە هەمـوو حاڵەتەکـانی کـارلێکی کـۆمەڵایەتی لە کـاتی ئاخاوتنـدا ڕوون نەبێـت، زۆرجـاران لە کـاتی قسـەکردندا ڕسـتەکان تەواو نـاکرێن، جـاری واش هەیە

---

[1]. Language and Social Context, PP.10,11,12 .

ڕستەکان لە کاتی ئاخاوتندا تەمومژاوی و بێ سـەروبەرن، ڕاستە زمان کۆمەڵە چارەسـەرییەک بۆ ئەم کێشـانە دابین دەکەن، هەروەک سروشتی پەیوەندی نێوان بەشـداربوونی ئاخـاوتن تەواوکردنــی توخمەکــان دەگــرێتەوە ئەســتۆ و لێکگەیشـتنی خـوازراو دەهێنێتە دی، ئەو ڕێـژەیەی لەنێوان قســـەکەران لە زانیـــاری لەئـــارادیە، پێویســـتی بە شـیکردنەوەیەکی ورد و تـوێژینەوەیەکی فـراوان هەیە، کە ئامانجەکـــەی تێگەیشـــتنی فـــاکتەرە کۆمەڵایەتییەکـــانی قسەکردنە و گونجاندنە لەگەڵ بـواری کۆمەڵایەتیدا. لێرەدا ئاماژە بۆ دوو میتۆد دەکەین:

میتــۆدی ئەتنــۆگرافی بــۆ تــوێژینەوەی ڕووداوەکــانی پەیوەندیکردن، ئەم میتۆدە بابەتی بـەراوردی زۆر گرنـگ و پێویسـت دابـین دەکـات، بـۆ بونیادنـانی تیـۆرێکی جیهـانی پەیوەندی ئاڵوگۆڕکراو لە کاتی شـیکردنەوەی گفتوگۆکانـدا، تەنیــا لێــرەدا ئامــاژە بە تیــۆرەکەی (هــایمز) دەکەیــن دەربارەی شیکردنەوەی ڕووداوەکانی پەیوەندیکردن.

میتــۆدی فەلســـەفی بــۆ تــوێژینەوەی ڕووداوەکــانی ئاخاوتن، ئەم میتۆدە چەمکێکی ورد و پۆلێنکارییەکی ڕێـک دابینــدەکات، کە خــودی میتــۆدەکە لە بــواری پرۆســـەی

شیکردنەوەی گفتوگۆکاندا پێویستی پێیان هەیە،[1] لێرەدا تەنیا ئاماژە بە تیۆرەکەی **(ئۆستن)** دەکەین دەربارەی ڕووداوەکانی ئاخاوتن و بەشێک لەم کتێبەشی بۆ تەرخان دەکەین.

ب ـ پەیوەندی نێوان بونیادە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکان

ئەم بابەتە لەناو جەرگەی هزری کۆمەڵایەتی و ئەنسرۆپۆلۆژیدایە. تیۆری کۆمەڵایەتی کلاسیکی وەک هێزێکی کارا گرنگی بە کۆمەڵگە دەدات، کە نەک تەنیا سیستەمی بەهاکان لە کۆمەڵگەدا پێکدەهێنێت، بگرە ئامرازی هزری یان بۆچوونەکانیش پێکدەهێنێت، هەندێک لە ئەنسرۆپۆلۆژییە ڕاهێنراوەکانی بواری زمان بەرەو ئەو ئاراستەیە هەنگاویان نا، کە ئەم گریمانەیە بە لاوازی بزانن و بگرە ئەنجام ڕەتیشی بکەنەوە، هەروەها گریمانەی (ڕێژەیی زمانەوانی)، کە (وۆرف) پاڵپشتی لێ دەکرد، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە بونیادی زمانەوانی بە خۆی شێوازەکانی بیرکردنەوە و ڕەهەندەکانی ڕۆشنبیری دیاریدەکەن، ئیتر بەم شێوەیە لە هەمان کاتدا کاریگەرییان لەسەر بونیادی کۆمەڵایەتی دەبێت.

---

[1] . Language and Social Context, p.13.

زانــا هاوچەرخەكــانی كۆمەڵناســی بە تــایبەت (**باســیل برنشتین**) هەوڵیان دەدا بۆ ئەوەی دوو گریمانەی دژبەیەک بە یەكـدییەوە بلكێنێـت، پاشــان میتـۆدێكی نوێیــان بـۆ ئەم پرســە داهێنــا، گریمــانەیەک پێــی وایە پرســی پەیوەنــدییە كۆمەڵایەتییەكــان ڕاســتەوخۆ كارناكــاتە ســەر سیســتە زمانەوانییەكان، بەڵكو چەند ڕێكخەرێكی دیاریكراو ئەنجام دەدەن، واتە چەنــد كــۆت و بەنــدێک لەســەر پرۆســەی ئاخـاوتن دەســەپێنێ. گریمــانەكەی دی پێــی وایە ئاخـاوتن درككردنی ئازاد بۆ قسەكەرەكە بەهێز دەكات و تێگەیشتنی بــۆ ڕاســتەقینە كــۆمەڵایەتییەكە پێكــدەهێنێت، پاشــان لە پرۆسەی پەروەردەی كۆمەڵایەتی منداڵ بەكارهێنانی زمانی و كۆمەڵایەتی و ئاراستە ڕوونەكان یان شاراوەكانی بەرەو زمان وەردەگرێت و فێریان دەبێت، هەروەهـا خواسـتەكانی بونیــادی كــۆمەڵایەتی كە ســەر بە ئــەون دەیــانقۆزێتەوە و وەریان دەگرێت.[١]

---

1. Language and Social Context, p14.

ج ـ گۆڕانی کۆمەڵایەتی و گۆڕانی زمانی

گەورەتــرین ئەرکەکــانی زمانــەوانیی کــۆمەڵایەتی لە ڕوانـــگەی دایکـــرۆنییەوە، تـــویژینەوەیە لە پەیوەنـــدی ئـالوگۆڕکراوی نێـوان زمـان و ڕۆشـنبیری و کـۆمەڵگە بە درێژایـــی کـــات، کەچـــی کۆمەڵناســـان و زانایـــانی ئەنسرۆپۆلۆژی و زمان پێکەوە بن، یان جودا، تا ئێستاکە ڕێکنەکەوتـوون لەســەر نموونەیـەکی گشـتگیری بونیـادی کـۆمەڵایەتی و ڕۆشـنبیری و زمـانی، بە هەمـان شـێوەش ڕێکنەکەوتوون لەسـەر وەرگێڕانیان بۆ یەکەیەکی کردەیـی توێژینەوەی ئەزمـوونگەریی، تـا ئەمەش دەستەبەر دەبێت، وا باشــترە - هەروەک **(لۆکمــان)** دەڵێــت: لە پڕۆســەکانی پەیوەندی بە دوای هۆکارەکانی گۆڕاندا بگەڕێین، کە تێبینی دەکرێن.

زمانــەوانی گرنگیــدانی بنــەڕەتی بــە خــودی زمانــە، هەروەها ناکرێ لە هۆکارە دەرەکییەکان دووربکەینەوە، تـا گۆڕانی بونیادی زمان دەستەبەر بکەین.

ئاشـکرایە پەیوەنـدی نێوان خەسڵەتە ناوخۆییەکان (واتە بونیادییەکان)ی زمانێک و بڵاوبوونەوە و مانەوەیان، یان تێکچوونیــان بە پەیوەنــدییەکی ســەرپێیە، مێــژووی هەر زمــانێکیش بە مێـژووی کـۆمەڵێکی زمـانەوانی دیـاریکراو

دادەنرێت، لەم بوارەدا پێویستە سەرنج بۆ پێشکەوتنی زمانە تایبەتەکان و زمانە بەکارهێنراوەکان، یان زارەکان ڕابکێشرێت، بەگشتی ئەم گۆڕانانە هۆکاری ئابووری یان کارگێڕیی یان سەربازییان لەپشتەوەیە.

لێرەدا چەندەها توێژینەوەی جۆراوجۆر هەن بۆ گۆڕانی زمانەوانی، بە تایبەت گۆڕانی واتایی لە هەردوو حاڵەتدا ئەگەر باس لە مێژووی زمانێکی دیاریکراو بکات، یان مێژووی چەند قۆناغێکی زمانێکی دیاریکراو بکات. ئەو توێژینەوانە بۆ نموونە هەندێکیان باس لە کاریگەریی زمانی منداڵان دەکەن لەسەر هەندێک لە شێوازەکانی گۆڕانی زمانی و هەندێکیشیان گرنگی بە کاریگەریی گروپەکانی تەمەن یان گروپی نەوەکان دەدەن و هەندێکی دیکەشیان گرنگی بە دەزگا کۆمەڵایەتییەکان دەدەن، کە پرۆسەکانی فێربوون ئەنجامی دەدەن.

هەندێک لە توێژەران گرنگییەکی گەورە بە نووسین و سیستەمەکانی ئەلفوبێ لە بواری پێشکەوتنی سیستەمە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکاندا دەدەن، لە شارستانییەتە دێرینەکاندا پرۆسەی نووسین لە سەرچاوە (ئەفسوناوییەکان)ەوە پێشکەوتنی بەخۆوە بینی، لەوانەشە ئەم پێشکەوتنە لە سەرچاوەی ئابووری و سیاسی و

ئـــاييني‌يه‌وه دروســـت بووبێـــت، هه‌روه‌هـــا نووســـين له ڕێكخســتن و به‌ڕێوه‌بردنی كـۆمه‌ڵگه‌دا ڕۆڵـی بينيـوه، بگـره به‌شـداری له پاراسـتنی زمـانی فه‌رمـی كـردووه و مـۆركی ستانداردی پێ به‌خشيوه، شـيمانه‌ی ئه‌وه‌ش هه‌يه نووسـين ئه‌و جياوازييـانه‌ی دروســت كردبێـت، كه له‌نێـوان زمـانی ئه‌ده‌بی و زاره‌كاندا هه‌يه، كه هه‌ريه‌كه‌يان پله و پێگه‌يه‌كی كۆمه‌ڵايه‌تی تايبه‌تيان هه‌يه.

مێـــژوو چه‌نـــده‌ها نمـــوونه ده‌هێنێـــته‌وه ده‌ربـــاره‌ی گۆڕانه‌كـــانی بـــواری ڕۆشـــنبيری و زمـــان و بونيـــادی كۆمه‌ڵايه‌تی، كه گرنگترينيان ئه‌مانه‌ن:

- ده‌وڵه‌تـی ڕۆمـانی و فراوانخـوازيی و په‌ره‌سـه‌ندنه‌كانی بواری سياسی و سه‌ربازی ئه‌وكاته.

- بـارودۆخی سياســی و ڕۆشــنبيری و ئـابووری، كه ڕۆڵيان گێڕاوه له بڵاوكردنه‌وه‌ی ئيسـلام و زمـانی عه‌ره‌بی له مه‌غـريبه‌وه بـۆ هيندسـتان و چـين و وڵاتـی ته‌تـه‌ر له سه‌ده‌ی حه‌وته‌مه‌وه تا سه‌ده‌ی بيسته‌م.

- كۆچكردنه يـه‌ك له‌دواييه‌كه‌كان و شـه‌ڕ له ئه‌ورووپا و دامه‌زرانـدی داگيركـاريی ده‌ره‌كی و بڵاوبوونه‌وه‌ی زمـانی ئينگليزی و فه‌ڕه‌نسی به‌تايبه‌تی له‌و شوێنانه‌دا.

له توێژینەوە گرنگەکاندا پێویستە لەم بوارەدا ئاماژەیان بۆ بکرێت، توێژینەوەکانی زانایانی ئەتڵەسی زمانین، ئەم تـــوێژینەوانە لە بـــنەڕەتەوە گرنگـــی بە دابەشـــکردنی تایبەتمەندێتییە زمانییەکان دەدەن.

هەنـدێکی دیـکەش لەو تـوێژینەوانە بـاس لە کـاریگەریی ئاڵوگۆڕکراوی نێوان زارەکان و زمانی زانستیی و ئایینی دەکـەن، هەروەهـا بـاس لە زمـانی ئەدەبی یـان پەتـی یـان ستاندارد دەکەن.

هـــەروەها لەو تـــوێژینەوانەی گرنگـــی بە تـــوێژینەوەی گروپی ڕەچەڵـەکی و ڕۆشنبیری و زمـانی و بگـرە گرنگی بە گروپەکـانی وەک کرێکـارانی بیـانی دەدەن، کە لە زمـانە هاوبەشەکەیان (Lingua Franca) دەکۆڵێتەوە.

ئەو تـــوێژینەوانەی گرنگـــی بە پلانـــی زمـــانی زمـــانە نیشـتمانییەکان و ڕەنگدانەوەکانیان دەدەن، وەک فـاکتەری ژینگە و دانیشتوان و ئابووری (بازرگانی و پیشەسازی و شارســـــتانییەت) و فـــــاکتەری سیاســــی (داگیرکردن) و کارگێڕیی ناوەندی و فاکتەری ئایینی و بوونی یان نەمـانی نووسین (ئەلفوبێ) و ئەدەب.....هتد و فـاکتەری دەزگاکـانی وەک (پەروەردە و فێرکردن).

د- زەخیرەی زمانەوانی(Linguistic Repertoire)

ئەوانەی ئەم چەمکەیان بە فراوانی باسکردووە (جۆن جمبرز)ە، کە بە شێوەیەکی جودا چەمکی سیستەمی زمانەوانی یان کۆدیان خستۆتەڕوو.

ئەمەو ــ هەروەک پێشتر تێبینیمان کرد ــ زانایانی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی چەمکی سیستەمی زمانەوانی یەکگرتوو و گونجاوی (زمان)یان بەباش و بەسوود نەزانی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان، پاشان وایان بەباش زانی، کە باس لە ئاخاوتنی کردەیی بکەن نەک زمان، ئەمەش پەلیانی کێشا بۆ ئەوەی چەند سیستەمێک یان فرەجۆریەکی سیستەمەکانی هەمان کۆمەڵی زمانەوانی بناسن.

چەمکی زەخیرەی زمانەوانی هەوڵدەدات دیاردەی پێشوو بە کۆی گشتی شێوازە زمانەوانییەکان ئاماژەی پێ دەکرێت دەستنیشان بکات، کە بە شێوەیەکی زنجیرەیی لەمیانەی کاراکردن و ئاویتەبوونی واتابوونی کۆمەڵایەتییەوە بەکاردەهێنرێت، لەو تویژینەوانەی ئاماژەیان پێ دەکرێت، لەمبارەیەوە وتارەکەی (جمبرز)ە دەربارەی کۆمەڵگەی زمانەوانی و وتارەکەی (فیشمان)ە دەربارەی فرەیی زمانەوانی، کە تیایدا درککردنەکانی خۆی

به شـــێوەیەکی ڕێکخـــراو هەڵـــدەبژێرێت و وتـــارەکەی (فیرجسۆن)ە، کە دەربارەی دوانەیی نووسیویەتی...هتد.[1]

هـ ـ توانستی پەیوەندی

ئەم چەمـــکە بە بەشـــێک لە فراوانکردنـــی چەمکـــی (چۆمسکی) دەربارەی توانستی زمانەوانی هەژماردەکرێت، کە ئاماژە بۆ زانینی قسەکەر دەکات بە زمانەکەی خۆی بەرانبەر بە کردارەکەی، واتە بەکارهێنانی کردەیی زمان لە هەڵوێستە واقعیەکاندا. توانست پرۆسەکانی ئاخاوتن باس ناکات، بەڵکو باس لە توانستی قسەکەرەکە دەکات لەسەر بەرهەمهێنانی ڕستەگەلێکی بێشومار و ڕاست و دروست لە ڕووی ڕێزمانییەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا تێبینی ئەوە کراوە هەر کەسێک ئەم توانستەی بۆ دروست بێت، لەوانەیە ڕێزمانی زمانەکەی بەتەواوەتـی بزانێـت، بەڵام لەوانەیە نەزانێـت کەی قسـە دەکـات؟ و کەی بێـدەنگ دەبێـت؟ و مەودای ئەو ئـازادییە زمـانەوانی و کۆمەڵایەتییەشـی چەنـدە، کە چ کاتێـک لەو زەخیرە زمانەوانییە هەڵدەهێنجرێت؟ ئیتر بەم شێوەیە.

---

1 - Language and Social Context, p.15.

لە تــوێژینەوە گرنگەکــانی ئەم بــوارە تــوێژینەوەکەی (هایمز)ە دەربارەی توانستی پەیوەندی و بابەتەکانی دی، کە پەیوەستن پێوەی وەک لایەنە سایکۆلۆژی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتییەکــان، کە بەکارهێنــانی زمــان لە هەڵوێســتە کۆمەڵایەتییەکانــدا دیاریــدەکەن، لەگەڵ ئەوەشــدا دانــانی ڕێزمــان یــان چەنــد ڕێکخەرێــک بــۆ ئەم هەڵوێســتانە، تــا هەنووکە نەهـاتۆتە دی، چـونکە هەڵوێسـتە کۆمەڵایەتییەکان زۆر ئاڵۆزن.[1]

و- واتای کۆمەڵایەتی

ئەنجامــدانی پرۆســەیەکی هەڵبــژاردن لەنێــوان شــێوە زمانەوانییە هاوشێوەکان یان (لەنێوان دوو زمان یان دوو جۆری یەک زمان) یان لەنێوان وشـە فەرهەنگییەکانی یەک جۆر، کە پێویستی بە زانینێکی کۆمەڵایەتی گشتگیر هەیە.

بــژاردەی کــۆمەڵایەتی - لەوانەیە چەنــد زانیــاریەک دەربارەی بنجی کۆمەڵایەتی یان دەربارەی بنجی زمانی خــۆجێی بە گــوێگرەکە ببەخشــێت و دەربــارەی گــۆڕینی بـابەتی ئاخـاوتن بە هەمـان شـێوە زانیـاری بـدات، جگە لە چەنـدەها زانیــاری دەربــارەی زمــانەکە، لەگەڵ ئەوەشــدا

---

1 - Language and Social Context, p.15.

واتای کۆمەڵایەتی گوازراو لە ڕێگەی گۆڕینی شێواز یان لەمیانەی ئامرازی کۆمەڵایەتی زمانەوانی دیکە کە کارا یان پێشبینیکراو بن، تەنیا لە کاتێکدا بەشدارانی ڕووداوی زمانەوانی پێوەرە ڕۆشنبیرییە هاوبەشەکان و باکگراوەندەکانی زانینیان لەنێوان خۆیاندا دابەش دەکەن، لەبارەی ئەو هەڵوێستە تایبەتەی بەشداری تیادا دەکەن.

درککردن بەم ڕاستەقینەیە هەندێک لە توێژەرانی پەلکێشکرد بۆ ئەوەی لەم بابەتە بکۆڵنەوە و وایانی لێکرد جەخت بکەنەوە سەر ئەوەی واتای کۆمەڵایەتی هەمیشە لەناو کارایکردنی کۆمەڵایەتییدا خۆی حەشارداوە.(١)

ز- پەروەردەی کۆمەڵایەتی

هەر تاکێکی کۆمەڵگە پێویستە ژمارەیەکی زۆر لە تایبەتمەندێتیە زمانەوانییەکان فێر ببێت، لە هەمان کاتیشدا پرۆسەی پەروەردەی کۆمەڵایەتی لەسەر دروست دەبێت، واتە پێویستە ئەو بەها کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریانەی کۆمەڵگەکەشی بزانێت، کە تیایدا چاودەکاتەوە، بە هەمان شێوەش درک بەو کۆت و فشارانەش بکات، کە کۆمەڵگە

[1]- Language and Social Context, p.16.

دەیسەپێنێتە سەر سیستەمی ئاکار و ڕەفتارەکان بەگشتی بە ئاکاری زمانەوانیشەوە.

زانینی لایەنەکانی فرەجۆری زار و شێوازەکانی زمان بەشێکە لە توانستی پەیوەندی، کەوا لە قسەکەر و گوێگر دەکات فێریان ببێت، ئینجا لە هەر کۆمەڵێکی ئاخاوتندا بن.

پێوانەنی توانستی هەر تاکێک لە ڕووی زمانەوانییەوە ئەوەی بەهەند تیادا وەردەگیرێت، کە توانستی ئەوەی هەبێت بە شێوازێکی گونجاو و لە هەڵوێستە جۆراوجۆرەکاندا قسە بکات.

بەشی دووەم
میتۆدی زانستیی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی و ڕێکارەکانی

میتۆدی زانستی
لەنێوان زانستە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکاندا

یەکەم: چەمکی گشتگیری میتۆدی زانستی

هەرچەنـــدە بـــابەتی زانســـتی و کەســـایەتی تـــوێژەری زانسـتی، دوو کـۆڵەکەی گـرنگن لە پێناسـەکردنی زانسـتدا، کەچـی لەگەڵ ئەوەشـدا میتـۆدی زانسـتی یـان شـێوازی باســکردنی بــابەتەکە لەلایەن تــوێژەرەوە بە بنەمــایەکی یەکـــــلاکەرەوە لە زانســـــتیبوون و نازانســـــتیبوونی توێژینەوەکەدا هەژمار دەکرێت.

هەروەها چەمکی میتـۆد تەنیا شـێوازەکانی توێژینەوە و ڕێکارەکــانی نــاگرێتەوە، بەڵکــو فەلســەیەکی گشــتی و تێڕوانینێکی تیۆریش دەگرێتەوە، کە ئەو شێواز و ڕێکارانە ئاراستە دەکات.

لەبەر ئەوەی ئــێمە ئەم چەمــکە گشــتگیرەی میتــۆدی زانســـتی پەیـــڕەو دەکەیـــن، دەبینـــین زۆر بەســـوودە تایبەتمەنـــــدێتییەکانی ئەم چەمـــــکە دیـــــاریبکەین، کە دەسـتەبژێری زانایـان و تـوێژەران کۆکبـوون لەسـەری و خوێنـدنەوەی وردیـان بـۆ کـردووە، ئەویـش لە ڕوانـگەی ئاکارە زانستییەکانیانەوە.

١. هەموو دیاردەکانی گەردوون تێکەڵکێشن و بەیەکەوە بەستراون و کاریگەرییان بەسەر یەکەوە هەیە. دیاردە سروشتییەکان بۆ نموونە کار لە مرۆڤ دەکەن و کاریگەریش دەبن بە چالاکییەکانی مرۆڤ، دیاردە کۆمەڵایەتییەکانیش کاریگەری دەکەنە سەر زمان و دەچنە ژێر کاریگەریی ئەویشەوە.

٢. هەموو دیاردەکان دەکرێ لێیان بکۆڵرێتەوە و بەدواداچوونی زانستییان بۆ بکرێت و شرۆڤە بکرێن و فاکتەرە کاریگەرەکانی دەستنیشانبکرێن.

٣. جووڵە و گۆڕان لە خەسڵەتە گرنگەکانی دیاردەکانی گەردوونی ماددی، یان زیندەیی یان کۆمەڵایەتییە، گۆڕانی کۆمەڵایەتی و گۆڕانی زمانەوانیش دوو دیاردەی زەقن لە ژیاندا و دوو بابەتی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی و زمانەوانین لە یەک کاتدا.

٤. کۆمەڵە یاسایەک هەن، کە جووڵەی دیاردەکان و گۆڕانەکانیان ڕێکدەخەن. یاساکان خەسڵەتی زانین و ناسینیان هەیە و خودی ئەو یاسایانە چەند گشتاندنێکی دەربارەی کرۆکی پەیوەندییەکانی نێوان دیارەدەکان و گۆڕانەکان و جووڵەکانیان هەیە، ئەم یاسایانە تاڕاددەیەک سەربەخۆن و پەیوەندییان بە مرۆڤەوە نییە و هەمیشە لە

کارکردنـدان، چـونکە بـوونی سروشـتی و کـۆمەڵایەتی لە بزاوت و جووڵەکردنـدان و گۆڕانیـان بەسـەردا دێت بەدەر لە هۆشـیاریی مـرۆڤ یان درککردنـی، ئیتـر ڕێژەی بـوونی ڕاستەقینەی زانستی ڕێگاکان واڵا دەکەن بۆ گەشەسـەندنی زانست و پێشکەوتنی.

٥- زانســـت و زانینـــی مـــرۆڤ لە هەمـــوو بوارەکانیـــدا کـــاریگەری لەســـەر یەکـــدی دەکەن و یەکـــدی دەوڵەمەنـــد دەکەن. مێژووی زمـانەوانیی نـوێ شـایەتحاڵی ئەمەیە، ئەم زانســـتە ئـــان و زەمانێـــک لەژێـــری کـــاریگەری مێـــژووی سروشـتیدا بـووە و لە قۆنـاغێکی دیکەشـدا لەژێر کـاریگەی سروشتناسـیدا بـووە و هەنـدێک جـاریش لەژێر کـاریگەری کۆمەڵناســـیدا بـــووە، خـــودی زمانـــەوانیش کـــاریگەری کردووەتە سەر کۆمەڵناسی و ڕەخنەی ئەدەبی...هتد.

٦- جیـاوازی زانسـت لە زانـین و لە بوارەکـانی دی، بـۆ سروشتی میتـۆدی زانسـت دەگەڕێتەوە، واتە بـۆ سروشـتە تیـــۆرییەکەی دەگەڕێـــتەوە، هەروەهـــا بـــۆ ئەو ڕێکـــارە تـــوێژینەوەییە دەگەڕێـــتەوە، کە زانـــین و زانســـت دەکـــاتە سیســـــــتەمێک لەو چەمکـــــانەی لە ڕووی تیـــــۆرییەوە هەمـــوارکراون، هەروەهـــا دەیکـــاتە کـــۆمەڵە یاســـایەکی گوزارشتکار لە بزاوتی واقیعەکە.

٧ـ جیاکردنەوەی نێوان ئەو شتانەی تیۆرین یان میتۆدن ـ لە ڕووی مەعریفی و واقعییەوە ـ جیاکردنەوەیەکی سەرەڕۆیانە بێ هۆکارە، ئەویش لەبەر ئەوەی ئەم دوو بوارە زۆر بەیەکەوە بەستراون و هەردووکیان یەکتریان دەوڵەمەند کردووە. مێژووی زانستیش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئەو زانستانەی لە تاقیکردنەوەکانەوە پەیدا دەبن، هەمیشە پشتیان بە تیۆرێکی تایبەتەوە بەستووە، پاشان ئیتر میتۆدی زانستی بە چوارچێوەیەکی گشتگیر هەژمار دەکەین بۆ دروستکردنی ڕوانگەیەکی تیۆری و داڕشتنی ڕێکارەکانی ئەنجامدانی تویژینەوەکان.[١]

دووەم: میتۆدی زانستی لەنێوان زانستە سروشتییەکان و زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا

مشتومڕێکی دوور و درێژ لەنێوان زانایانی سەرجەم پسپۆڕێتییەکاندا هەیە، سەبارەت بە گشتگیری میتۆد و ڕادەی پراکتیزەبوونی لەسەر هەموو زانستەکان و ڕادەی سەرکەوتنی تیایدا. ئێمە ئەم هەڵوێستە پەیڕەو دەکەین، کە پێیوایە میتۆدی زانستی یەکە، کەچی ڕێکار و شێوازەکانی جیاوازییان هەیە لەنێوان زانستە سروشتی و زانستە

١ـ بڕوانە: عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الأجتماعي: ص ٣٤ ـ ٤١.

مرۆییەکانــدا، لەوانەشــە لەم زانســتە مرۆییــانەدا ڕێکــاری تــایبەت هەبــن، بــۆ چارەســەری میتۆدەکــانی لە کــاتی توێژینەوەی هەندێک لە بابەتەکانی.

توێژینەوەی واتا لە زمانەوانیدا بۆ نموونە پێویستی بە چارەکردنی تایبەت هەیە، چونکە تا هەنووکە بە شێوازی ئەزموونی ئەستەمە لێی بکۆڵرێتەوە.[١]

سێیەم: هەنگاوەکانی توێژینەوەی زانستی

لەژێر تیشکی ئەوەی باسکرا، دەربارەی زانست و بنەما و میتــۆدەکەی و چەنــد هەنگاوێکمــان بــۆ دەستنیشــان دەکرێــت، کە زۆربەی زۆری تــوێژەران لەســەر ژمــارە و بابەتەکانیان کۆکن، کە لەمانەدا چڕدەبنەوە:

١. تێبینیکردنی ڕاستەوخۆ

تێبینیکــردن لە هەمــوو زانســتەکاندا پرۆســەیەکی سەرەکییە، لەوانەشـە تـوێژەران لە چەمکەکانی پەیوەست پێیــانەوە و لــە بەباشــزانینی چەمکێــک بەســەر ئەویدیــدا جیــاواز بـن. هەنـدێک زانـا بە کـۆکردنەوەی ڕاپرسـییەکان ئامــاژەی پێـدەکات، هەندێکیشـیان بە تۆمـارکردنی تێبینـی

---

١. بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز، مدخل الی علم اللغة، ص ٣١٤ ـ ٣١٥.

ئامــاژەی پێدەکەن...هتــد، ئەمەش بێگومــان جیــاوازییەکی پێشـبینیکراوە، ئەویـش لەبەر دیـاردە زانراوەکـان و فرەیـی بۆچــوونی تــوێژەران و هەڵســەنگاندنیان بــۆ ڕێکارەکــان، بەتایبەتی لە کاتێکدا تێبینیکردنـی هەستەوەری کەمتەرخەم دەبێـــــت و لەجیـــــاتی ئەو هەســـــتەوەریانە ئـــــامێر بەکاردەهێنرێت.

تێبینیکــردن لە واقیعــدا چــڕدەبێتەوە و دیاردەکانیشــی تێکەڵکێشــن و پەیوەســتن بە یەکــدییەوە، لەبەر ئەوە زۆر گـرنگە لەلای تـوێژەر تیۆرێـک هەبێـت یارمەتیـدەر بێـت بـۆ ئەوەی تێبینیەکانی ئاراستە بکـات، دەربـارەی ئەو زاراوە و چەمــک و چەســپاو و گشــتێندراوانەی تیــۆرەکە بــۆی پێشکەش دەکات.

(**دکتــۆر تمــام حەســان**) بـاس لە دیـاردەی زمـانەوانی دەکات، کە بۆی هەیە بکەوێتە ژێـر ڕکێفی تێبینیکـردنەوە و دەڵێــت: ڕێگــەی تێبینیکــردن خوێنــدنەوەیەکی وردە، ئەم خوێندنەوە وردەش پێویستی بە ژمـارەیەکی بەرچـاوی ئەو وشـانە هەیە، کە باسـیان لێدەکات (کە لەوانەیە دەنـگ یـان پیـت یـان بـڕگە یـان داڕشـتن یـان واژە یـان گوازارشـت بن...هتــد)، هەر کــۆمەڵەیەک لەم کــۆمەڵانە پێویســتی بە خوێنــدنەوەی وردەکارییەکــانی هەیە لەگەڵ ڕەچــاوکردنی

هەریەکەیان لەژێر بارودۆخی جیاوازدا. ئەگەر بمانەوێت خوێندنەوەیەکی ورد بۆ ئاکاری دەنگێکی دیاریکراو بکەین، ئەوا دەتوانین لە حاڵەتەکانی درکاندنی شتێک هەڵبژێرین، کە دراوسێی هەر دەنگێک بێت لە دەنگەکانی زمان چ پێشوو و چ پاش ئەو دەنگە، پاشانیش لە سەرەتای وشەکەشدا دایبنێین یان بیخەینە نێوان هەردوو دەنگی (بزوێن) یان (گوشێنراو) یان (بێدەنگ) لە ناوەڕاستیدا...هتد، پاشان تێبینی هەر حاڵەتێکمان کرد لەم حاڵەتانە، کە دووچاری چ تایبەتمەندییەکی دەنگیانە دەبێت.[1]

٢ـ وەسفکردن و پۆلێنکردن

تێبینیکردن جەختدەکاتەوە سەر ئەو شتانەی لە واقیعەکەدا بوونی هەیە، کەچی وەسفکردن جەختدەکاتەوە سەر ئەو شێوازەی دەچێتە سەری. لە میانەی وەسفکردنی دیاردەکە توێژەرەکە تایبەتمەندێتیيە جەوهەرییەکانی ڕووندەکاتەوە و تیشک دەخاتە سەر کرۆکی پەیوەندییەکانی، ئەمەش بۆ پرۆسەی پۆلێنکردن

١ـ د.تمام حسان، اللغة بين المعيارية و الوصفية، ص ١٥٨.

پەلدەکێشـــێت، بـــۆ ئەنجامـــدانی پڕۆســـەی پـــۆلێنکردن و ڕێکخستنی، پێویستە توێژەر ئەم پرسیارانە بکات:

١ـ چ شـتێک یەکلەدوایـیەک و زنجیـرەییە و چ شـتێکیش کتـــوپڕانەیە لە دیاردەکانـــدا، یـــان لەو پڕۆســـانەی لێیـــان دەکۆڵرێتەوە؟

٢ـ تایبەتمەندێتییەکانی دیاردە لێکۆڵراوەکە چین و کرۆک و ناوەرۆک و پێکهاتەکانیان چین؟

٣ـ دیـاردە تێبینیکراوەکـان چ شـتێک تیایانـدا گشـتی و هاوبەشە، چ شتێکیش تیایاندا تایبەت و هەمەجۆرە؟

٤ـ ئەو شتانەی دیاردەکان لێکدی جودا دەکەنەوە.[١]

لە پڕۆســـەکانی پۆلێنکردنـــدا (**دکتـــۆر تمـــام حەســـان**) دەڵێـت.... پاشـان پڕۆسـەی دابەشـکردن و نـاوزەدکردنی بەشـــەکان پـــاش تێبینیکـــردن دێـــتە پێشـــەوە، پڕۆســـەی دابەشـکردن لەسـەر بنەمـای دۆزینـەوەی خـاڵی هاوبەشـی نێوان وشەکان دەوەستێت، ئـەگەر وشـەکان بسـازێت، ئەوا یەکانگیر دەبن و ئەگەر لەیەکتر نەچن، ئەوا جیاواز دەبن. ڕووەکـانی ڕێککەوتـن لەنێـوان وشـە گونجاوەکـان فـرەن،

١ـ د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الأجتماعي، ص ٤٦.

وەک هاوبەشی لە شێوە یان لە ئەرک یان لە هەردووکیان پێکەوە.[1]

ئەگەر خەڵک لە ژیانی گشتیاندا وشەکان بەکاربهێنن بۆ ئاماژەکردن بە شتەکان و ڕووداوەکان و وەسفەکان...هتد. ئەوا زاناکان لە هەر بوار و پسپۆڕێتییەکدا بن، زاراوەی تایبەت بەکاردەهێنن، کە جیاکارییەکەیان ئەوەیە ئاماژە بۆ بەش یان جۆر دەکەن. بۆ نموونە زمانەوان لە وشەی زمان ناکۆڵێتەوە، چونکە زۆر و بۆرن و ژمارەیان زۆرە، زمانەوانان لەم وشانە ناکۆڵێتەوە بۆ نموونە: محەمەد، درەخت، پیاو، ...هتد، بەڵکو تەنیا لە بەشێکی دەکۆڵێتەوە، کەوا گریمانە دەکرێت ئەم وشانە و غەیری ئەم وشانە (ناو) بن و لەم وشانەش ناکۆڵێتەوە وەک: ئەنجامیدا، دانیشت، خوێندی، ...هتد، بەڵکو لە بەشێکی دیاریکراو دەکۆڵێتەوە، کەوا گریمانە دەکرێت، ئەم وشانە و لە وشەی دی بکۆڵێتەوە، کە (کار)ە، ئەمەو چەندەها بەش و لقی دی سەر بە بەشێک بن.[2]

١ـ د.تمام حسان، اللغة بين المعيارية و الوصفية، ص ١٥٩.

٢ـ بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز، مدخل الى علم اللغة، ص ٢٦ ـ ٢٨.

٣. شیکردنەوە

مەبەسـت لە شـیکردنەوە هەڵوەشـاندنەوەی هەر پێکهاتەیەکە بۆ بەشـەکانی خۆی، کە لێیانەوە دروستبووە، ئەگەر شیکردنەوە واتای دابەشکردنی دیاردە لێکۆڵراوەکە بێـت، ئەوا پشـت بە پـۆلێنکردن دەبەسـتێت، چـونکە ڕوونکردنەوەی بەشەکانی دیاردەکە یارمەتیدەدات لەسەر دەستنیشانکردنی گشتی و تایبەتی و تاکی و هەمەکی و بەشـەکی و جەوهەری و لاوەکـی، شـێوەیی و ناوەرۆک...هتد.[1]

لێـرەدا میتـۆدی گشـتی هەیە لە بـواری پرۆسـەکانی شیکردنەوە، لە دەستنیشانکردنی یەکەکانی شیکردنەوە و پێوەرەکـانی ناوهێنـانی بەرجەسـتە دەبێـت، کە پێـوەری ئەوتـۆن شـیکردنەوە و دارشـتنیان پشـت بە پسـپۆڕێتی زانستی دەبەستێت لەلایەن توێژەرەکەوە، هەروەها پشت بە تیـۆری زانسـتی دەبەسـتێت و لە توێژینەوەکەیـدا پەیڕەوی لێدەکات.

بـۆ نمـوونە لەوانەیە زمـانەوان لە شـیکردنەوەکاندا لە ڕستەوە دەستپێبکات بەو حیسابەی یەکەیەکی گەورەیە لە ئاخاوتنـدا، بۆیە دەستدەکات بە شـیکردنەوەیان بـۆ یەکەی

---

١. د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الأجتماعي، ص ٤٧.

بچــووکتر، واته بــۆ مۆرفیمەکــان شــیاندەکاتەوە، ئینجــا مۆرفیمەکـــان بـــۆ یەکەی بچـــووکتر شـــیدەکاتەوە، کە فۆنیمەکانن، لەوانەشە فۆنیم لەژێر چەتری شیکردنەوەدا بێـت، کە سـیفاتەکان ڕوونـدەکاتەوە و دیارییـان دەکەن و جیایان دەکەنەوە.[1]

٤- لێکدانەوە(گریمانە)

بابــەتی لێکدانــەوە بــاس لە بــابەتی پەیوەنــدی نێــوان دیاردەکـــان دەکرێـــت، کە جـــاری وا هەیە (گریمـــانە) گوزارشــتی لــێ دەکرێــت، گریمــانەکردنیش مەســەلەیەکە پێشـبینی ئەو پەیوەنـدییە دەکـات، کە لە نێـوان دوو گـۆڕاو یان زیاتردا هەیە، وەک ئەوەی دەوترێت ئەگەر (أ) ڕوویدا، ئەوا (ب)یش ڕوودەدات.

گریمـــانە بەراییەکـــانی زمـــان ئەمـــانەن: هێمـــا شــیکردنەوەکانی زمــانی عەرەبــی گەورەتــر دەکــرێن، بــۆ نمــوونە پیتــی (الــف) لە هەردوو وشــەی (ســار) و (صــار) تێبینــی بــکە، کــاری ڕانەبردوو(نصــب) دەکرێــت، ئــەگەر لەپێشـــدا ئـــامرازی (نصـــب) بەکارهێنرابێت...هتـــد. لە

١- بڕوانە: کتێبەکەم/ محمد حسن عبدالعزیز، مدخل الی علم اللغة، ص ١٩٩ ـ ٢٤٠.

گریمانەکـانی دی ئـاڵۆزترن ئەمـانەن: گۆڕانـە دەنگیـیە یەکلەدواییەکەکان، زمانی عەرەبی پەتی شێوازی قورەیش، گۆڕانی کۆمەڵایەتی کە کاریگەری بکاتە سەر زمان...هتد.

پێویسـتە تـوێژەر لە ڕاسـت و دروسـتی گریمانەکـان بکۆڵێتەوە، کە پێشنیازیان دەکات بۆ شرۆڤەکردنی دیاردە لێکۆڵراوەکـان، چـونکە گریمـانە لە ڕووی بنـەماوە پەیوەنـدییەکە دەکـرێ بسـەلمێنرێت، یـان هەڵە و کەموکووڕییەکانی بدۆزرێنەوە، ئەویش بە دانانی دیاردە لێکۆڵراوەکـان لە بـارودۆخێکی تـایبەت لەگەڵ فرەیـی و هەمەجۆری بارودۆخەکە ئەگەر لە توانادا بێت. پێوستە بارودۆخەکەی ئەزموونەکانی تیادا ئەنجام دەدرێت، ڕوون بێت، بەشێوەیەک ئەوانی دی ئەزموونەکە/ تاقیکردنەوەکە بتوانن دووبارە بکەنەوە و ڕاست و دروستی ئەنجامەکان بسەلمێنن.

پێوسـتە ڕوون و ئاشـکرا بێـت ئەو گریمـانەیەی تـوێژەرەکە پێشـنیازی دەکـات، بـۆ شـرۆڤەکردنی ئەو دیاردەیەی لە توێژینەوەکەدا لێی دەکۆڵێتەوە، پێویستە لە کاتێکدا ڕاست و دروست نەبێت دەستبەرداری بێت و گریمانەیەکی دی هەڵبژێردرێت، تا توێژەر دەکاتە گریمانە ڕاست و دروست، ئەمەش وا دەخوازێت بگەڕێینەوە سەر

بابەتی ئەو تویژینەوەیەی پێشوەخت کۆکراوەتەوە یان لە کاتی پێویستدا بە دوای بابەتێکی دیکەدا بگەڕێین.

٥. گشتاندن

گشـتاندن بریتییـە لـە داتاشـینی بنەمایـەکی گشـتی لە دیـــاردەیەکی ســــنووردارەوە، یــــان لە پرۆســـــەیەکی دیاریکراوەوە، واتە گەڕان بەدوای گشتی و تایبەت.

بەرهەم و ئەنجــامی ئەم پڕۆســـەیە، یــان ئەم یاســایە ئەوەیە، کە دەکرێ پێشبینی بکرێت، بۆ نموونە لە بواری تـــویژینەوەی زمـــانەوانیی کۆمەڵایەتییـــدا دەکـــرێ ئەم گریمــانەیە بکــرێتە یاسا یـان ڕێســایەک و بڵێـین: زاری (قـاهیرە) وازیـان لـە فـۆنیمی (ث و ذ) هێنـاوە و هەردوو پیتی (ت، د) شوێنانی گرتەوە.

وا پێشـــبینی دەکردێــت ئاخاوتنەکــان بە گــوێرەی ئەم یاسـایە دابڕێژرێـت، هەر کاتێک پیتـی (ث) لە پەتیـدا بینـی، وەک: (ثـــوم، ثـــوب، ثلاثة....هتـــد) پێشـــبینی دەکـــەین لە شوێنیان (ت) دابنرێت و بوترێت (توم، توب، تلاتة...هتد)، هەروەها هەر کاتێک (ذ) بوونی هەبێت، پێشبینی دەکـەین لەجیاتی پیتی (د) بەکاربهێنرێت و لەجیاتی وشـەکان (ذئب

و ذراع و ذیـــل) وشـــەکان بگـــۆڕدرێن و بەم شـــێوەیە بەکاربهێنرێت: (دیب، دراع، دیل).

مەبەســت ئەمــە نییــە، کــە دارشــتنی یاســای زانســتە زمانەوانییەکـان بەتـایبەتی هەمەکی بن و هەمـوو تاکەکـان بگـرنەوە، بەڵکـو ئامـانج لێیـان گەیشـتنە بە یاسـای گشـتی زۆربەی تاکەکـــان بگـــرێتەوە، و پێویســـتە بە جۆرێـــک نەیرِوانـرێتە یاسـاکە لە هەمـوو زانسـتە زمانەوانییەکانـدا وەک ڕوانینمان بۆ یاساکان لە زانستە سروشتییەکاندا.

لەگەڵ ئەوەشـدا پێویسـتە لەسـەر تـویژەری زمـانەوانی لێکدانەوەیـەک بـدۆزێتەوە دەربـارەی هەر شـتێک، کە لە یاساکان بترازێت، بۆ نموونە چ دەڵێین ئەگەر بۆمـان ڕوون ببێـتەوە لەو مـاددە کۆکراوەیــە، کە (س) جـاری وا هەیە شـوێنی (ث) دەگـرێتەوە و (ز)یـش شـوێنی (ذ) دەگـرێتەوە لە زاری (قاهیرە)؟، ئەمەش وا پێدەچێت دژیەک بێت لەگەڵ یاساکەی پێشوو.

ئەمەش لەبەر ئەوەیە هەنـــدێک وشـــە (س) تیایانـــدا شوێنی (ث) دەگرێتەوە، وەک(سـورة، حدیس)...هتد. یـان (ز) شوێنی (ذ) دەگرێتەوە، وەک (زکی و زکـر)، کە زیـاتر لەلایەن ئەو کەســـانەوە بەکـــاردەهێنرێن، کە لە ڕووی فێربوونەوە لە توێژێکی کۆمەڵایەتی باڵاترن، کە دەیانکەنە

(ت) یـان (د)، هەندێکیشـیان پیتـی (س) یـان (ز) لەلایـان زاڵترە، کاتێک هەڵوێستەکە پەیوەست دەبێت بە (زانسـت) یـان (ئـایین) یـان (ئەدەب) و لەم حـاڵەتەدا بـۆ نمـوونە دەوترێت: الأدب الحدیس والزکر الحکیم...هتد.[1]

پێویستە لە کاتی دارشتنی یاساکان، ڕەچاوی ئەم شتانە بکرێت:

١. یاسـا وەسـفکردنی ئاکـاری زانسـتییە لە پێکهاتـەی زمانـدا و پێویسـتە یەک لەدوای یەکدا بێت، تـا بە (یاسـا) گوزارشتی لێ بکرێت.

٢. یاسا لەبەر هۆکارەکەی پێشوو بەشێکە لە میتۆدەکە نەک لە زمانەکە.

٣. پێویستە یاساکە سیفەتی گشتاندنی هەبێت، مەرجیش نییە خەسڵەتی گشتگیری لەخۆ گرتبێت.

٤. پێویستە یاساکە تا دەکرێ کورت بێت.

٥. زۆر گرنگە بەڵگە و نموونەکان بە گوێرەی پڕۆسـەی خوێندنەوەکە بەڕێوەچووبێت باسبکرێن، تـا ببنە پاڵپشـتێک بۆ یاساکان و وەک ڕوونکردنەوەیەک وابن بۆیان.[2]

---

١. محمد حسن عبدالعزیز، مدخل الی علم اللغة، ص ٤٥ و ٤٦.

٢. د.تمام حسان، اللغة بین المعیاریة و الوصفیة، ص١٦٣ و ١٦٤.

چوارەم: لە شێوازەکانی توێژینەوەی زانستی و ڕێکارەکانی لە زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا

أ. لە قۆناغی کۆکردنەوەی مادده یان ڕاپرسییەکان

کۆمەڵناس و ئەنسرۆپۆلۆجیست و زمانەوانەکان بابەتی توێژینەوەکانیان لە سەرچاوە پێشبینیکراوەکانەوە بەگوێرەی پڕۆژەی توێژینەوەکە وەردەگرن.

میتۆدەکان باس لە دوو جۆری سەرچاوە دەکەن:

١. سەرچاوەی نامەیدانی

لە چەند ڕاپرسییەکی ئامادەکراو، یان پێشوەخت لە ڕووی ئامادەکردنیەوە پێکدێت، بۆ ئەو توێژینەوەیەی ئەنجامی دەدەن، لەو سەرچاوانەش: توێژینەوەکانی پێشوو، ڕاپرسییەکانی ئاماری فەرمی، بەڵگەنامە و تۆمارە مێژووییەکان و ڕاپرسییە نووسراوەکان، یان ئەو ڕاپرسییانەی بە دەنگ تۆمارکراون بە ئامێری پەیوەندی، هەرورها ڕۆژنامە و گۆڤار و ڕادیۆ و تەلەفزیۆن، ...هتد و بەڵگەنامە کەسییەکان.

٢. سەرچاوەی مەیدانی

جـۆری ئەم سـەرچاوەیەش بـابەتی تـویژینەوەکە و پسـپۆڕێتی تـوێژەرەکە و ئامـانجی تـوێژینەوەکە و میتـۆدی بەکارهێنراوی توێژینەوەکە دیاری دەکات.[١]

یەکێک لە ڕێکارە باوەکانی تـوێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان بەگشتی: چ گێڕەوە یان هەواڵنێر و وەرگرتنی زانیاری و دیمانە.

لەبەر گرتنی ڕێکاری یەکەم و لەبەر ناکۆکی زانایان لە دەستنیشـانکردنیدا، وامـان بەباشـزانی یەکەمجـار لەلای زمانەوانـان و دووەم جـاریش لەلای کۆمەڵناسـان و ئەنسرۆپۆلۆجیسـتەکان پێناسـەی بکەیـن، ئەوەش بە هەنـدوەردەگرین، کە ئەم ڕێکـارە لە هەر سێ زانسـتەکاندا هاوبەشە.

١. گێڕەوە یان هەواڵنێر (Informant)

گێـڕەوە لای زمانەوانـان: لە زمـانێکی نەریتـی پێکـدێت، لەسـەر ئەم بنەمـایەش سـازانێکی ژێراوژێـر لەئـارادایە (لە ئاکـاری زمـانەوانی) لە نێـوان تاکەکـانی کـۆمەڵگە لەسـەر بەکارهێنـانی هەمـوو شـێوازەکانی ئاخـاوتن دیـاریکراوە،

---

١. د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الأجتماعي، ص ١٨٣.

بەشێوەیەکی ئەوتۆ کە لە یەکدییەوە زۆر نزیکن، تا هەموو تاکەکـــانی کـــۆمەڵگە بتـــوانن لە یەکـــدی بـــگەن و بەرژەوەنــــدییەکانیان بەڕێـــــوەبەرن، ئەمەش وای لە زمانەوانـان کـردووە، کە یەک زمـانی تاکێـک لە تاکەکـانی کـۆمەڵە زمـانەوانییەکە بەکـاربهێنن، کە بکـرێ نـوێنەرایەتی نەریتەکـــانی ئاخـــاوتن بکـــات، کە لای ئـــاخێوەرانی دی کۆمەڵەکە بوونی هەیە.

کاتێک باس لە نەریتی زمان دەکەین، واتـای وا نییە لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵی زمانەوانی جیاوازی ورد بـوونی نییە، نەخێر، بەڵکو جیاوازی زۆر لە نێوان زمـانی تاکەکانی کـۆمەڵی زمانەوانیـدا هەیە، بگـرە زمانەوانـان پێیـان وایە تەنـانەت دوو کەسـیش بەدی ناکرێت لە نـاو یەک گرووپـی کـــۆمەڵی زمانەوانیـــدا کە بە یەک دوانـــدنی هاوشـــێوە لە هەموو بارودۆخەکاندا قسە بکەن.

کەواتە لێرەدا زمانەوان یەک کەس یان ژمـارەیەک کەس دیاریدەکەن، بۆ ئەوەی ببنە نوێنەری زمانەوانی کـۆمەڵەکە، کە ئەو کەسە یان ئەو کەسـانەی سـەر بە ئـەون، ئەمـانەش بە گێڕەوە (informants) ناوزەد دەکرێن.

دەربـــارەی ئەم گێـــڕەوانە (کریســـتاڵ) دەڵێـــت: کـــاتێ گێڕەوەکان هەڵیان دەبژێرێن، لەیەک نـاچن و وەک دەنکی

سێو نین تا لەیەک بچنەوە و وەکیەک وابن، هیچ گونجانێکی تەواو لە ڕووی زمانەوانییەوە لەنێوان دوو کەسدا نییە. ڕێژەی فرەیی نەریتەکانی قسە بۆ یەک کەس جیاواز دەکات دەربارەی هەر کەسێکی دی لە هەمان کۆمەڵدا ڕێژەیەکی گەورەیە و ناکرێ بەشێوەیەکی ڕێژەیی توێژینەوەی دەربارەی بکرێت.

هیچ ڕێگەیەک نییە بۆ توێژینەوە لە زمان، ئەگەر وا دابنێین هەموو تاکەکانی کۆمەڵی ئاخاوتن کە توێژینەوە دەربارەی قسەکەیان دەکەین و تاکە ڕێگا بۆ ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە، کە گێڕەوەیەک یان زیاتر دەستنیشان بکەین و بە نوێنەری قسەکەی دابنێین.

چۆن گێڕەوە دەستنیشان دەکەین؟

تا سەردەمانێکی نزیک ئەو باوەڕە هەبوو، کە زۆر پێویستە گێڕەوە نەخوێندەوار بێت، تا فاکتەرە ڕۆشنبیرییەکان کاریگەری لەسەر گۆکردن و نوێنەرایەتی شێوەزارەکەی نەکەن، ئەگینا لەو ناوچەیە دەردەچێت، کە شێوەزارەکەی تیایدا بەکاردەهێنرێت، چونکە زۆر

گەشـــتکردن و تێکەڵبــوون لەگەڵ شــێوەزاری دیــکەدا، وا دەکات زمانەکەی دووچاری گۆڕان ببێت.[1]

پاشان دەرکەوت ئەم مەرجانە پێویست نین و ئامانجی زمــانەوان ئەوەیە، کە لە زمــان بکــۆڵێتەوە بەو شــێوازەی تاکەکــانی کــۆمەڵ لە ژیــنگە و بــارودۆخە سروشــتییەکەی خۆیانــدا گــۆی دەکەن و دەیــدرکێنن، هەروەهــا لە فــاکتەرە کاریگەرەکـــانی فرەجـــۆری ئاکـــارە زمانەوانییەکانیـــان دەکـــۆڵێتەوە، هەوڵیشـــدەدات بە گـــوێرەی توانـــا ئەم جیاکارییـــانە بـــۆ کـــاریگەرە ڕاســـت و دروســـتەکان بگەڕێنێـتەوە، ئیتـر لەم دسـتپێکەوە زۆر پێویسـت دەبێـت گێـڕەوە ببێـتە نـوێنەری کـۆمەڵە زمـانەوانییەکە بە هەمـوو تایبەتمەندییە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکەیەوە.

پێویسـتە لەسـەر تـوێژەر کـاتێ گێڕەوەکان دەستنیشـان دەکات، ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکات:

- پێویسـتە گێڕەوەکـان هەمـوو سـەر بە زمـان یـان ئەو شێوەزارە بن، کە بابەتی توێژینەوەکەیە.

- ئـەگەر تـوێژەرەکە، گێڕەوەکـان لە بـواری ژینگەیەکـی گونجـاو یـان لە چەنـد ژینگەیەکـی ڕۆشـنبیری فرەجـۆری

١ـ د.تمام حسان، اللغة بين المعيارية والوصفية، ص١٥٧.

هەڵبژێرێت، هیچ جیاوازی نییە بە گوێرەی ئامانجی ئەو توێژینەوەیەی ئەنجامی دەدات.

- پێوستە گێڕەوەکان وێنایەکی پێشوەختیان نەبێت بەپێی توانا دەربارەی زمانەوانی بە گشتی یان شێوەزارێکی تایبەت، بە هەمان شێوەش دەوەستێتە سەر بەهەند وەرگرتنە زانستییەکان، کە بۆ کات و بۆ خەڵک گونجاون.[١]

- پێویستە توێژەر لە داواکارییەکانی خۆیدا ڕوون بێت و ئەو زمانەی بەکاریدەهێنێت ڕوون و ئاشکرا بێت و گێڕەوەکە لێی تێبگات. نموونەکانی دیکە لەم بوارەدا ئەوەیە کە هەندێک لە ڕێزمانزانە دێرینەکان لە گێڕەوەیەکی پرسی و پێی وت: ئایا کۆی وشەی (دكانا) چییە و یەکێکی دیکە لە گێڕەوەیەکی پرسی: ئایا چۆن وشەی (شيرة) بچووک دەکەیتەوە؟ ئەمەو چەندەها پرسیاری دی گریمانە دەکەین گێڕەوەکە زمانەوانە یان شارەزایی لە زاراوە زمانەوانییەکاندا هەیە.[٢]

- لەو شتە سەرسوڕهێنەرانەی پێمانگەیشتووە ئەوەیە، کە ڕێزمانزانێک لە دەشتەکییەکی پرسی: ئایا وشەی

1.Crystal, Linguistics, p137.

٢- ابن جني، الخصائص، ج ١، ص ٢٤٢.

(اسرائیل) بە (همزة) دەخوێندرێتەوە؟ ئەویش وتی: ئەگەر وا بێت، ئیتر من پیاوێکی خراپم، ئەویش لەبەر ئەوەی ئەم دەشتەکییە تەنیا وشەی (الهمز) بە فشار و گوشین لەقەڵەم دەدات، هەروەها ڕێزمانزانێکی دی لە دەشتەکییەکی پرسی و وتی: ئایا (فلسطين) جەڕ دەکرێت؟ ئەمیش لە وەڵامدا وتی: کەواتە من زۆر بەهێزم، چونکە ئەم دەشتەکییە لە وشەی (جەڕ) جگە لە ڕاکێشان هیچی دیکەی نەبیستووە.[١]

ـ لەسەر توێژەر پێویستە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە گێڕەوەکە بپرسێت دەربارەی بەکارهێنانی زمانەوانی دیاریکراو، چونکە ئەم حاڵەتە سەرنجی بۆ ئەو دیاردەیە ڕادەکێشێت، کە بابەتی توێژینەوەکەیە، لەوانەشە ئەمە سەربکێشێت بۆ ئەوەی ئەنجامەکان لایەنگیر بن، بۆیە وا باشترە پێی نەڵێین، بۆ نموونە ئایا دەڵێیت: (ضربت أخاك ـ ئایا لە براکەت دا) یان (ضربت أخوك ـ ئایا لە براکەت دا)؟، بەڵام وا باشترە توێژەر بە شێوەیەک لە شێوەکان درک بەم کێشەیە بکات، بۆ نموونە گوازرشتەکە لە بوارێکی زمانەوانی درێژدا دابنێت و داوای لێ بکەین هەڵوێستی خۆی لە گۆکراوەکە بە گشتی دیاریبکات.

١ـ السیوطي، المزهر، ج ١، ص ١٤٦.

ـ لەسەر توێژەر پێویستە بەوردی هەستی گێڕەوەکان تاقیبکاتەوە و بزانێت لە لای کۆمەڵە زمانەوانییەکەی چ شتێک پەسەندکراو و چ شتێک ناپەسەندە، ئەویش بەوەی ڕستەی ڕوونی پێ ببەخشێت، تا هەڵوێستی خۆیان بەرانبەر دیاریبکەن و زۆر بەسوودیشە ئەو ڕستەیەی مەبەستمانە زیاتر لە جارێک بخزێنینە ناو دانیشتنەکانی گفتوگۆکردنەوە، بۆ ئەوەی دڵنیا بین لە هەڵوێست و پێگەکەی.

ـ پێویستە توێژەر بابەتەکەی بەشێوەیەکی بێلایەن پێشکەش بکات، کە هیچ وەڵامێکی دیاریکراو نەبەخشێت و بەپێی توانا وا باشترە توێژەر ئەوەی مەبەستە لە بواری هەمەجۆردا دابنێت، چونکە لەوانەیە هەڵوێستی گێڕەوە لە درکاندنی وشەیەک پەیوەندی بە بوارەکەوە نەبێت لەوەی لە بوارێکی دیاریکراودا بدرکێندرێت.[1]

---

1 .Crystal, Linguistics, 86.

هەواڵنێر لای کۆمەڵناس و ئەنسرۆپۆلۆژییەکان

زانایانی ئەنسرۆپۆلۆژیا بەفراوانی پشت بە هەواڵنێرەکان یان informants دەبەستن لە کۆکردنەوەی ڕاپرسییەکان دەربارەی ئەو ڕۆشنبیرییانەی لێیان دەکۆڵنەوە لەوانەشە.

لەوانەشە کۆمەڵناسان پشتیان پێ ببەستن، کاتێک تۆمارنامە و ڕاپرسی فەرمییان دەربارەی دەستنەکەوێت و لە هەڵوێستی دیکە ئاماژەمان پێدان، هەروەها هەواڵنێر لە زانستی ئەنسرۆپۆلۆژیادا بەوە پێناسە دەکرێت، کە ئەو کەسەیە تویژەری مەیدانی یارمەتی دەدات وەڵامی پرسیارەکانی بداتەوە و زانیاری ورد پێشکەش بکات دەربارەی ئەو کۆمەڵگەیەی توێژینەوەی دەربارەی دەکات و هەموو دیاردەکانی ژیان و سیستەمەکانی کۆمەڵگەکە دەگرێتەوە.

توێژەر دەربارەیان گفتوگۆ دەکات، بۆ ئەوەی ئەو شتانە ڕوون بکاتەوە، کە تێگەیشتن لێیان سەخت و دژوارە لە ڕاستەقینە تەمومژاوییەکان پەیوەست پێوەی، توێژەری مەیدانی زیاتر لە یەک هەواڵنێر وەردەگرێت، بۆ ئەوەی سوود لە شارەزایی و لە پسپۆڕێتییەکان وەربگرێت و بۆچوونی جۆراوجۆر دەربارەی خودی ڕاستەقینەکان دەستبکەوێت، مەرجە هەواڵنێر شارەزاییەکی فراوانی

هەبێــت و لە بــابەتی دیــاریکراو پســپۆڕ بێــت، وەک: جـادوگەریی و گیادەرمـانی و پیشەسـازییە دەسـتییەکان، ...هتد.

کـەچی کۆمەڵناسـان مەبەسـتیانە لە informants دوو جـۆر لە خەڵکـی هەواڵنێـر، کـە ڕوونامـەکان پێشـکەش دەکـەنن و بەشـداری دەکەنلـە توێژینـەوە و ئەوانـەی توێژینەوە دەربارەیان دەکرێت، کە مەبەست لێیان تاکەکان یـان کۆمەڵەکـان یـان ڕێکخراوەکـانن، کە توێژینەوەیـان لەسەر دەکرێت.

توێژەرەکـان ڕاپرسـییەکانیان بە ڕێگـا پەیڕەوکراوەکـان کــۆدەکەنەوە: وەک وەرگرتنــی زانیــاری و دیـــدار و گفتوگـۆکردن... هتـد، ئەوانەشـی توێژینەوەیـان لەسـەر دەکرێــت، لە تــوێژینەوە مەیدانیەکانــدا بە ســەرچاوەی ســەرەکی دادەنــرێن، ئیتــر لە دەستنیشــانکردنیاندا چەنــد خــاڵێکی گرنــگ بەهەنــد وەردەگیــرێن، کە پەیوەســتن بە هۆشــیاری کۆمەڵایەتییــانەوە، هەروەهــا پەیوەســتن بەو زانیاریــانەی پێشکەشــیان دەکەن، هەنــدێک لە تــوێژەران پێیــــان وایە لە ئەنجــــامی تـــــوێژینەوەکە پێویســـــتە

بەرژەوەندییان هەبێت و توێژەرەکە پەیوەندی دۆستایەتیان لەگەڵدا ببەستێت...هتد.[1]

٢. وەرگرتنی زانیاری یان هەواڵگری (questionnaire)

ڕووپەڕێک ژمارەیەک پرسیار لەخۆدەگرێت، دەکرێ ئەو پرسیارانە وەڵامەکانیان خشتەژێر بکرێن، ئەویش پاش ئەوەی دەکرێنەوە نمرە و دابەش دەکرێنە سەر هەواڵگرەکان، تا تاکەکان بە نهێنی وەڵامیان بدەنەوە، واتە لەنێوان خۆیان، پاشان بۆ توێژەرەکە دەیگێڕنەوە. لەبەر ئەوە هیچ لایەک نییە لەوەی پرۆسەی هەواڵگرییەکە چەند پرسیارێک بگرێتەخۆ، کە پەیوەندی بە لایەنەکانی دەروون یان بۆچوون و هەڵوێستی جۆراوجۆری بەخشەری هەواڵەکەوە هەبێت.

وەرگرتنی زانیاریی ئامرازێکی هونەرییە، بۆ کۆکردنەوەی پێدراو و ڕاستەقینە و ڕاپرسییەکان بەکاردەهێنرێت، کە لە چەند کەسێکەوە وەردەگیرێت، دەربارەی مەسەلەیەک یان بابەتێک، ئەویش بەهۆی ناسینی واقیعەکەیان و ئایدۆلۆژیاکانیان و هزر و

---

[1]- بڕوانە: د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الاجتماعي، ص ١٨٣-٢٣٧.

بۆچوونەکانیان، پاشان ئەم پێدراوانە یان ئەم ڕاستەقینە و ئەم ڕوونناماانە پاش پۆلێکردنیان شیدەکرێنەوە، تا توێژەر شرۆڤەیان بکات.

ڕاپرسییەکان وەکیەک نین لە ڕووی یاسای گۆڕانەکانی وەڵامدانەوەکان یان وازهێنان لەو کەسەی توێژینەوەکەی لەسەر دەکرێت، تا بە زمانەکەی خۆی گوزارشتی لێ بکات.

ـ لە نموونەکاندا وەڵامدانەوەی نووسراو:

ئایا مامۆستا قوتابییان لەسەر گوزارشتکردن دەربارەی بۆچوونیان و ڕوونکردنەوەی ئەو بۆچوونانە لە وانەکەدا هاندەدات؟ (بەتەواوەتی ڕازیم، ڕازیم، ناڕازیم، بەتەواوی ناڕازیم، نازانم).

لەم نموونەیەدا توێژەر چەند گۆڕانێکی پێشبینکراو لە وەڵامدانەوەدا نمایش دەکات و ئازادی هەڵبژاردنی وەڵامەکانیان پێدەبەخشێت، ئەویش بە دانانی هێمایەکی دیاریکراو لەپاشیدا.

لە حاڵەتی دووەمیشدا توێژەر تەنیا پرسیارەکە دادەڕێژێت، پاشان کەسی توێژراوەکە وەڵامەکە بە زمانی خۆی تۆماردەکات.

ئەم شێوازە باشترین ئەو شێوازانەیە، کە دامڕشتوون، ئەویـــــــش لەبەر ئەم هۆکـــــــارانە: ١.................... ٢.............................. هتد.

لە ڕووی پراکتیکـەوە دوو جـۆر لە ڕاپرسـی هەیە: ئەو ڕاپرسـییانەی تـوێژراوەکە بەڕێـوەی دەبـات، لەوانەشــە بە پۆســت یــان لە ڕێگــەی ڕادیــۆ یــان لەســەر ڕووپەڕی ڕۆژنامەکان یان بە دەست دابەش دەکرێن، ڕاپرسییەکان کـە توێژەرەکـان بەڕێوەیـان دەبەن و بە شـێوەی دیـداری نێوان توێژەر و توێژراوەکە بەڕێوە دەبرێن.

ڕاپرسییەکان پێویستییان بە چەند مەرجێک هەیە، ئەگەر بمانەوێـت ئامانجەکــان بپێکــین، بــۆ نمــوونە هەنــدێکیان پەیوەستن بە هەنگاوە بەراییەکان بۆ دیزاینکردنی: جۆری ڕاپرســـییە خوازراوەکــان و پــلەی قــووڵی و سروشــتی چەندێتی و چۆنێتی و ئاستی یاساڕێژکردنیان...هتد.

لە ڕووی پرسیار و وەڵامەکانیشەوە: یاساڕێژ کرابێت، یان ئازاد بێت، یان یاساڕێژەکانی کەمتر بێت، ڕاستەوخۆ یــان ناڕاســتەوخۆ بێــت؟ و ئەوەی پەیوەســت بێــت بە داڕشتنی پرسیارەکان بە زمانێکی دیاریکراو.[1]

١- بڕوانە: د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الاجتماعي، ص ٣٦٥ ـ ٣٨٤.

زمانی ڕاپرسی دەگۆڕێ بە گۆڕانی زمانی توێژراوەکە و ئاستی ڕۆشنبیری گشتییان ـ و ئاستی بەکارهێنانی زمانی پەتی و کەلتووری و ئاستی زمانی پەتی هاوچەرخ و گشتی ڕۆشنبیرەکان، زمانی گشتی نوێخوازان، زمانی گشتی نەخوێندەوارەکان.

٣. دیدار interview

وتوێژێکە لایەنێک یان کەسێک یان چەند کەسێک ئاراستەی لایەنێکی دیکەی دەکەن لە هەڵوێستێک بەرەو ڕووبەڕووبوونەوە، ئەویش بەگوێرەی نەخشەیەکی دیاریکراو بۆ وەرگرتنی زانیاری دەربارەی ئاکاری لایەنی دووەم، یان وەرگرتنی زانیاری دەربارەی خەسڵەتەکانی کەسایەتی، یان دروستکردنی کاریگەری لەسەر ئاکارەکەی.

لەوانەشە دیدار بەم شێوەیە بێت: لەوانەیە دیدارەکە یاساڕێژ بێت، بەشێوەیەک پرسیارەکانی ورد و دەستنیشانکراو داڕێژرا بێت. لەوانەشە نایاسایی بن، لەم حاڵەتەدا هێڵێکی جیاکەرەوە لەنێوانیاندا نییە و هەندێک توێژەر لەم حاڵەتەدا تەماشای دەکەن بەو حیسابەی هەردووکیان پەیوەستن بە یەکدییەوە و لە نێوانیاندا چەند پلەیەکی یاساڕێژیی هەیە.

لەوانەشە ئاراستەکراو بێت: لەم حاڵەتەدا ڕۆڵی توێژراوەکە تەنیا لە وەڵامدانەوەی ئەو کەسە بەرجەستە دەبێت، کە سازی دەکات و ئاراستەکراو نییە و دەرفەت بۆ توێژەرە هاوچەرخەکە بەجێدەهێڵرێت، تا گوزارشت لە خۆی بکات.

دیدار باشترین ئامرازە بۆ کۆکردنەوەی ڕاپرسییەکان، بۆیە چەندەها بنەمای گشتییان بۆ داڕێژرا، تا بەکاریان بهێنن، بەشێوەیەک پەیوەستن بە ئامادەسازیی بۆیان، هەروەها پرۆسەیەک لەخۆ دەگرێت: دەستپێکردنی دیدار، ئامادەکردنی بارودۆخی گونجاو، ئاراستەکردنی پرسیار، کۆتاییهێنان بە دیدارەکە، تۆمارکردنی...هتد.[١]

ب . لە قۆناغی شرۆڤەکردن

١. پێوانە measurement

پێوانەی شتێک لە پرۆسەی لێکۆڵینەوە پێکدێت، لە مەودا و ڕەهەند و چەندێتی و پلە فراوانییەکەی، ئەمەش پرۆسەیەکی گرنگ و سەرەکییە بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەی زانستی ئەو شت و دیاردە و ڕووکارانەی توێژینەوە زانستییەکان باسیان لێوە دەکەن، لەوانەیە وەسف نەکرێن

---

١. د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الاجتماعي، ص ٣٤١ ــ ٣٦١.

و تایبەتمەندێتییەکەیان باس نەکرێت، لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێت بپێورێت بەو حیسابەی سیفەتدارن، یان هەڵگری هیچ سیفەتێک نین.

لە کۆمەڵناسیدا ئەم پرۆسەیە وەک شێوازێک لە شێوازەکانی بەراوردکاریی و هاوسەنگی بەکارهێنراوە، هەروەها بۆ کۆنترۆڵکردنی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان و گوزارشت لێیان باسکراوە، ئەویش بە بەکارهێنانی نمرە و هەژماری دیاریکراو.

لەبەر ئەوەی پێوانە گوزارشت لە هەڵوێستێکی کۆنترۆڵکراو دەکات، ئەوا لە سێ ڕەهەند یان لە چەند پێکهاتەیەکی بنەڕەتی پێکدێت، کە ئەمانەن: ڕووداوێک بۆی هەبێت تێبینی بکرێت و پسپۆڕ بێت، لەوانەیە کۆمەڵێک یان کەسێک یان شتێک یان بیرۆکەیەک بێت، بوونی ژمارەیەک یان نمرەیەک یان ڕێژەیەک، بوونی یاسایەک یان کۆمەڵە یاسایەک لە ڕووی لۆجیکەوە ڕووداوەکە و ڕێژەکە بەیەکەوە گرێ بدات.

پێوانە لەسەر بنەمای گریمانەیەکی بنەڕەتی دەوەستێت، کە پەل دەکێشێت بۆ بوونێکی پەیوەست (پلەبەند)، کە لە هێڵێکی ڕاست دەچێت، یارمەتی دابەشبوونی ئەو خەسڵەتە دەدات، کە خوازیارین بە شێوەیەکی پلەبەندی هەڵکشاو

یــان داکشــاو بیپێــوین، لە میــانەی پلەکــان یــان چەنــد بازنەیەک، کە ڕەهەندە چۆنێتیەکان دەگۆڕن بۆ وێنەیەکی چەندێتی.[1]

گرنگترین بابەتەکانی ئەم پرۆسەیە: بەها و ئاراستەکان و کارلێکی کۆمەڵایەتی و تۆکمەیی کۆمەڵایەتییە.

٢. توێژینەوەی حاڵەتەکە Case study

شێوازێکە لە شێوازەکانی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی، تیایدا توێژەر وەسف و شیکردنەوەی حاڵەتی یەکەیەکی کــــۆمەڵایەتی دیــــاریکراو لەم کــــاتەدا دەکــــات، بەڵام توێژینەوەی ئاکار و ئاراستە و تایبەتمەندی و هەڵوێست و بــارودۆخی ئێســتای یەکەیەکــی کــۆمەڵایەتی پێویســتی بە تــــوێژینەوەی ڕووداو و بــــارودۆخی پێشــــووش هەیە، کە بــــوونەتە مــــایەی دروســــتبوون و دەستنیشــــانکردنی تایبەتمەنــدێتیەکانی، ئەم شــێوازەش لەوانــی دی زیــار بەکاردەهێنرێت لە توێژینەوەی جۆری و چۆنێتیەکاندا، کە پێویستییان بە قووڵبینی و وردبینی و گشتگیری هەیە.[2]

---

[1]- د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الاجتماعي، ص ٢٤٣ ــ ٢٧٤.

[2]- د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الاجتماعي، ص ١١٦ ــ ١١٧.

٣. شیکردنەوەی ناوەرۆک Content andlysis

شێوازێکی توێژینەوەیە، ئامانجی وەسفکردنی چەندێتی بابەتییانـەی ڕێکخـراوە بـۆ نـاوەرۆکێکی دیـار یـان ڕوون و ئاشکرای پەیوەندیکردن.

یەکەم بەکارهێنـــــانی ئەم شـــــێوازە لە تـــــوێژینەوە پۆلێنییەکان و شیکارییەکانەوە دەستی پێکرد لە بوارەکانی ڕۆژنامەنووســـی و ئەدەب... پاشـــان بەکـــارهێنەرانی ئەم شـــێوازە دەســـتیان دایە بـــواری دی وەک موزیـــک و سینەما... لەم چەرخەشدا فراوان بووەوە و ڕای گشتی و پڕوپاگەندەشی گرتەوە.

بەکـــارهێنەرانی ئەم شـــێوازە جەخـــت دەکەنەوە لەســـەر وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانەی خوارەوە: کێ دەڵێت؟ چی دەڵێـت؟ بـۆ کـێ قسـە ئاراسـتە دەکرێـت؟ چـۆن دەڵێـت؟ کاریگەری قسەکەی چییە؟

گرنگتـــــرین بـــــابەتە کۆمەڵایەتییەکـــــانی تیایـــــدا بەکاردەهێنرێـــــت: کـــــارلێکی کـــــۆمەڵایەتی، بەهـــــا کۆمەڵایەتییەکـــــان، ئامرازەکـــــانی پەیوەنـــــدی کۆمەڵایەتی...هتد.[1]

---

[1]- د.عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الاجتماعي، ص ٢٨٧.

توێژینەوەی چەندێتی قسەکردن لە زمانەوانیی کۆمەڵایەتی

تـــوێژینەوەی چەنـــدێتی قســـەکردن لە گرنگتـــرین ئەو شـێواز و ڕێکـارانەیە، کە زمـانەوانیی کـۆمەڵایەتی بەکـاری دەهێنێـت، تـا ئەنجامەکـانی زانسـتی بـن و بکـرێ ڕاسـت و دروستیان بسەلمێنرێت.

زۆر لە زمانەوانـــان لەو بـــاوەڕەدان، کە تـــوێژینەوە چەنـــدێتییەکان مـــاددەیەکی تـــازە پێشـــکەش دەکەن، کە پێویسـتە لە کـاتی داڕشـتنی تیـۆرێکی زمـانەوانی هـاوچەرخ بەهەند وەربگیرێن، لەبەر ئەوە پێشکەوتنی ئەم توێژینەوانە پەیوەستە بە پێشکەوتنی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی.

ئەم جـۆرە تـوێژینەوانە بە شـێوەیەکی بەرچـاو لە وڵاتە یەکگرتووەکـانی ئەمەریکـا و ئەوروپـا پێشـڤەچوونیان بە خـۆوە بینـی، بەشـێوەیەکی زەق و دیـار پشـت دەبەسـتن بە توێژینەوەی زمانی گـۆکراو نەک زمـانی نووسـراو، ئەویـش بە مەبەستی ئاشنابوون بە زمانی زارەکی ڕۆژانەی خەڵکی ئاسـایی، لێرەدا هـیچ شـتێک نییە ببێتە لەمـپەر بەرانـبەر بە بەکارهێنانی لە زمانی نووسیندا.

لە زمـــانی عەرەبیـــدا ـ وابـــزانم ـ هـــیچ تـــوێژینەوەیەکی چەنـدێتی لە ئـارادا نیـیە، کە هاوشـێوەی ئەو تـوێژینەوە ناسـراوانە بێـت، کە لە وڵاتە یەکگرتووەکـانی ئەمەریکـا و

ئینگلتەڕا ئەنجامدراون، لەناو ئەم کتێبەماندا ئاماژەمان بە هەندێکیان کرد.

پێویستە ئەوە بەهەند وەرگرین، کە ئەنجامی ئەم توێژینەوانە ڕێژەیین و پێویستیشە بە هەمان شێوە ئاگامان لەوە بێت، کە مامەڵەیان لەگەڵدا بکەین یان بونیادیان لەسەر بنێین.

یەکەم: لە ماددەکەدا

گۆڕانە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکان

بابەتی توێژینەوە چەندێتییەکان لە زمانەوانیی کۆمەڵایەتیدا ئەو پەیوەندیەیە، کە لە نێوان گۆڕانە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکاندا هەیە. گۆڕانەکان بەگشتی تایبەتمەندێتی جیاکارن، کە دەکرێ بپێورێن و چەند بەهایەکی هەمەجۆر و جودا لە حاڵەتی تاکی بەدواییەکدا لەخۆدەگرن.

گۆڕانە زمانەوانییەکان

کۆمەڵە توخمێکی زمانەوانین، کە پێشتر دەزانین شێوە یان شێوازی بەرانبەر یەکتر و فرەیان هەیە.

گۆڕانی(guard): بۆ نموونە جاری وا هەیە بەبێ (r) گۆ دەکرێت و جاری واش هەیە لەگەڵیدا گۆ دەکرێت، هەروەها فۆنیمی (ث) لە زمانی عەرەبی هاوچەرخدا لە

میسـر بە سـێ شـێوە دەدرکێنـدرێت: (ث) و (س) و (ت). شـێوە هەمەجۆرەکـان گـۆڕدراوە زاراوەی لەجیاتییـەکانە: Variants .

بەرانبــەرکردنی دەقەکـــان بـــۆ تۆمـــارکردنی گۆڕانەکـــان و لەجیاتییەکانیان

تـــوێژەر لەم حـــاڵەتەدا بەرانبـــەری لەنێـــوان دەقە کۆکراوەکان سازدەکات، بۆ ئەوەی گۆڕانەکان دەربهێنن، کە پێشـــتر دەستنیشـــانکراون، زمـــانەوان پێویســـتی بە ژمـــارەیەکی زۆری دەقەکـــان هەیە، چـــونکە لە دەقێکـــدا لەجیاتییـەکی دیـاریکراو دەبینێـت، کـە لـە دەقێکـی دیکـەدا بـــەرچاوی ناکـــەوێت، بەم شـــێوەیە لە دەقەکـــانی دی ڕوودەدات، زۆرجـاران لەجیاتییەکـانی گـۆڕاوەکە لە هەمـان دەقەکەدا دووبـــارە دەبێـــتەوە، پاشـــانیش دەتوانێـــت لەجیاتییەکان تۆماربکات و ڕێکیان بخات لە پەیوەندییەکدا (ناردوان)، ئەویش بەگوێرەی بوونیان.

شـــتێکی بەســـوودە ڕێـــژەی ســـەدی ئەم حـــاڵەتە دیاریبکرێـت، لەوانەیە بـۆ نمـوونە بڵێـت: ڕێـژەی بـوونی لەجیـاتی (س) (٤%) و لەجیـاتی (ص)یـش (٣%)ە..... و ئیتر بەمشێوەیە.

پەیوەندی نێوان گۆڕاوە زمانی و کۆمەڵایەتییەکان

گـــۆڕاوە زمانەوانییەکـــان ڕەنگـــدانەوەی چەنـــدەها بەرانبەرکردن یان جیاکارییە کۆمەڵایەتییەکانن، (لابۆف) لە توێژینەوەکەیدا دەربارەی شاری (نیویۆرک) ئەنجامیدابوو، ڕوونی کردەوە کە گۆڕاوی (٢) جیاکاری نێوان ئاخاوتنی ڕەشپێستەکان و سپیپێستەکان دەنوێنێت، (دکتۆر سەعید بـەدەوی) بڕیـار لەسـەر ئەوە دەدات، کە فـۆنیمی (ث) لە هەر سێ لەجیاتییەکەی، ئاماژە بە جیاوازییە کۆمەڵایەتی و ژیارییەکانی نێوان ئەوانە دەکات، کە پەتی کەلتووری و زارەکی نەخوێندەوارەکان بەکاردەهێنن.

زۆرجـاران تـویژەر لە توێژینەوەکەیـدا بە کۆمەڵێـک گریمانە دەربارەی گۆڕاوە کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەست بە گۆڕاوە زمانەوانییەکانی ناو لیستەکەی دەستپێدەکات.

گۆڕانە زمانەوانییە هەڵبژێردراوەکان

توێژینەوەکـان تـا هەنـووکە ـ لەبەر هۆکـاری زانسـتی ـ ئەنجامـدراون، جەخـت لەسـەر تـوێژینەوەی گـۆڕاوە زمانەوانییەکـــان دەکەنەوە، کە دووبـــارە دەبـــنەوە و ئاشـــنابوون و ناســـینیان ئاســـانە، زۆرجـــاران لیســـتە دەستنیشانکراوەکە لە وشەی ئەوتۆ پێکدێت، کە شێوەیان گۆڕانی بەسەردا دێت، کەچی واتاکەیان گۆڕانی بەسەردا

نـایەت، بە گوزارشـتێکی دی گـۆڕاو وشـەیەکە دوو شـێوە، یـــان زیـــاتری هەیە و هێماکـــانیش بـــۆ گوزارشـــتکردن بەکاردەهێنرێن، بەم شێوەیە:

گــــــۆڕاوەکە لەنێــــــوان دوو کەوانەدا بەم شــــــێوەیە دەنووسرێت (r)

لەجیاتییەکـانیش بەم شـێوەیە دەنووسـرێت (r:) لەکـاتی درکاندنی (r)

و (θr) لە کـاتی نەدرکانـدنی، لەوانەشـە شـێوازی دی بەکاربهێنرێن.

لە ڕووی تیۆرییەوە دەتوانین لەلایەنی دیکە بکـۆڵینەوە، وەک: شــێوازی کارەکــان یــان کاتەکــان و شــێوازەکانی (نەرێ) و (ئەرێ) ...هتد.

گۆڕاوە کۆمەڵایەتییە هەڵبژێردراوەکان

کـــۆمەڵە تـــوخمێکی کـــۆمەڵایەتییە، کە دەکـــرێ بە جیاکـارییەک بـۆ کەسـێک یـان کۆمەڵـە کەسـێک هەژمـار بکرێت، وەک: چینـی کـۆمەڵایەتی، زێد، ڕەگەز، ڕەچەڵەک، تەمەن، پیشە، خوێندن و خولیا...هتد.

بە پشـکنینی دەقەکـان و ئامـارکردنی گۆڕاوەکـان لەگەڵ لەجیاتییەکانیان، لەوانەیە بۆ تـوێژەرەکە ڕوون ببێتەوە، کە

ژمــارەیەک لە گــۆڕاوە زمانەوانییەکــان لەژێــر کــاریگەری هەمان گۆڕاوی کۆمەڵایەتی بن، فۆنیمی (ث) کە بە لە پەتی کلتووریــدا (ث) دەدرکێنــدرێت و لە زارەکی ڕۆشــنبیرەکان بە (س) دەخوێنــدرێتەوە و لە زارەکــی نەخوێنــدەواران بە (ت)یش دەخوێندرێتەوە، ئەوا فۆنیمی (ذ) لە هەمان ئاســتی کــۆمەڵایەتی بەشــدارە، کە لە ئاســتی یەکەمــدا بە (ذ) و لە ئاســتی دووەمــدا بە (ز) و لە ئاســتی سێیەمیشــدا بە (د) دەخوێندرێتەوە.

تـــوێژینەوە ئامارییەکـــان لەڕێگـــەی ڕێژەیەکـــی زۆری دەقەکــان گەیشــتنە ئەوەی پەیوەنــدییەکانی نێــوان گــۆڕاوە زمانەوانییە هەمەجۆرەکان مەسـەلەیەکی پلەییە، هەندێکیان زیـــاتر پەیوەســـتن لەوانـــی دی، بە هەمـــان شـــێوە پەیوەنــدییەکانی نێــوان گــۆڕاوە زمانەوانییەکــان و گــۆڕاوە کۆمەڵایەتییەکان.

گــۆڕاوە کۆمەڵایەتییەکــان بە هەمــان شــێوە دەکــرێ لە بەســتەری یــان (پلەبەنــدی ـ ناردوان)ێکــدا ڕەنگبــدەنەوە، خەڵک لە پلەی دەوڵەمەندی و فێربوون و چەندەها شتی دیــکە وەکــیەک نــین، لەبەر ئەوە نــاکرێ بخزێنــرێتە نــاو پۆلێنکارییە کۆمەڵایەتییە بەستوو و سنووردارەکانەوە.

فاکتەرە کاریگەرەکانی گۆڕاوە زمانەوانییەکان

١. دەوروبەری زمانەوانی

ئەو دەنگانە یان ئەو وشانەیە یان ئەو گوزارشتانەیە کە لەپێش یان دوای تۆخمێکی زمانەوانی سنووردار لە درکاوێکدا یان لە دەقێکی نووسراودا دێن.

زۆرجار دەنگەکانی ئاخاوتن لەژێر کاریگەری دەنگەکانی دیکەی تەنیشتیان دەبن، پاشان دەوترێت کۆنترۆڵکراوە، یان مەرجدارکراوە بە دەوروبەرەکەی یان ژینگەکەی.

ڕوونترین نموونەش لەسەر ئەمە دەنگی (ن)ە لە زمانی عەرەبیدا، کە لەژێر کاریگەری دەنگەکانی دوای خۆی دەبێت، بڕوانە بۆ نموونە: (أنیاب، أنفال، أنسال، أنکال، ...هتد) .

توێژینەوەی دەوروبەری زمانەوانی پەیوەندی بە پسپۆڕیتی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە نییە، لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە شارەزایی دەربارەی هەبێت، بە شێوەیەک کە دڵنیا بێت بۆ فاکتەرە کاریگەرەکە، کە ئایا زمانەوانی یان کۆمەڵایەتییە.

٢. دەوروبەری کۆمەڵایەتی

لە گرنگترین گۆڕاوەکانی، کە بەباشی توێژینەوەیان بۆ کراوە:

أ. گۆڕاوی گروپی کۆمەڵایەتی

زمانەوانانی کۆمەڵایەتی تویژینەوەیەکی گشتگیریان بۆ جۆرەکانی جیاوازی لەنێوان قسەکەران ئەنجامدا، ئەم تویژینەوانە تویژینەوەی زێدی قسەرەکە و گەورەبوون و حاڵەتی کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕەگەز و تەمەنی...هتد لەخۆدەگرێت.

ئەم تویژینەوانە جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە ئەم فاکتەرانە کاریگەریی دەکەنە سەر قسەی قسەکەران بە ڕێژەی نوێنەرایەتیکردنی گروپە کۆمەڵایەتییەکان، کە دەکرێ قسەکەر بیانناسیێتەوە، بە واتایەکی دی: گرنگ نییە ڕادەی شارەزایی کەسێک چەندە دەربارەی جۆرێکی دیاریکراوی ئاخاوتن، بەڵکو گرنگە ڕادەی ئارەزووکردنی ئەندامبوونە بۆ جۆری ئەو کەسانەی بەم جۆرە قسە دەکەن.

لە ڕووی کاریگەری هەموو گۆڕاوێکی کۆمەڵایەتییەوە، (لابۆف) ئاماژەیەکی باشی پێشکەشکرد، ئەو بینی کە فاکتەرە هەمەجۆرەکان پەیوەستن بە ئەنجامی جوداوە، ئەمەش مەسەلەیەکی پێشبینیکراوە ئەگەر بڕوانینە کۆمەڵگە بەو حیسابەی چەند کۆپییەکی ئاڵۆز و فرەڕەهەند و هەر تاکێک لەناویدا پێگەی خۆی لەم ڕەهەندانە دیاری دەکات.

(لابۆف) بۆی دەرکەوت کە بنەمای باش بۆ پێشبینیکردنی هاوکێشە تایبەتەکانی هەندێک لەو گۆڕاوانە وەک گۆڕاوی (r) کە لە کۆمەڵە فاکتەرێکی کۆمەڵایەتی پێکدێت، کە لە پیشە و داهات و فێربوون بەرجەستە دەبن. لە حاڵەتێکدا بنەما باشەکە بۆ پێشبینیکردنی چەند گۆڕاوێکی دی، دوو فاکتەرن لە پیشە و فێربوون بەرجەستە دەبن.

چەند زمانەوانێکی دی توێژینەوەی تەنیا فاکتەرێکی وەک فێربوونیان ئەنجامدا، کە لە ماددەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتییەوە دەردەکەوێت، کە پێویستی بەوەیە چاودێرییەکی جودا لە فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکانەوە بکرێت، وەک پیشە و فێربوون، بەڵکو پێویستە بڕوانینە ئەم فاکتەرانە لە ڕووی کارلێککردنیانەوە لەگەڵ یەکدی، بە واتایەکی دی ماددەی زانستی پاڵپشتی ئەو تێڕوانینە تاکلایەنە ناکات، کە جودایە لە چەمکی پێگەی کۆمەڵایەتی.[1]

ب . گۆڕاوی ڕەچەڵەک

لە بابەتەکانی ئەم کتێبەدا چەند جارێک ئاماژەمان بە توێژینەوەکەی (لابۆف) دەربارەی ئاخاوتنی دانیشتووانی شاری (نیویۆرک) کردووە. ئەم توێژینەوەیە پشت بە

---

[1]- هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص ٢٦٥ ـ ٢٧٠.

کـۆمەڵە گۆڕاویـێـک دەبەسـتێت، بەتـایبەتی گـۆڕاوی (r) و گۆڕاوی (is)، (لابـۆف) بـۆی دەرکەوت، کە ڕەشپێستەکان ئاکارێکی جودا لە ئاکاری سپیپێستەکان دەنوێنن، لە بواری بەکارهێنانی لەجیاتییەکانی گۆڕاوەکانی توێژینەوەکە.

دووەم: لە میتۆد و ڕێکارەکان

میتـــۆدێکی زمـــانەوانی بـــۆ تـــوێژینەوەی بـــابەتێکی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی.

قۆناغەکانی توێژینەوەکە

زمانەوانـانی کـۆمەڵایەتی ـ وەک پێشـتر ئاماژەمـان پێدا ـ گرنگـی بە تـوێژینەوەی دەقەکـان لە ڕووی چەنـدێتییەوە دەدەن، هەروەها گرنگی بە شێوازێکی شیاو بۆ ئەو حاڵەتە دەدەن، واتە بە چـۆنێتی کـۆکردنەوەی بـابەتە زانسـتییەکان بەشـێوەیەکی ڕاسـت و دروسـت و بە شـیکردنەوەی ئەم ماددەیە و شرۆڤەکردنی بەشێوەیەکی ڕاست و دروست.

قۆناغەکانی ئەم جۆرە توێژینەوانە زۆرجار بەم شێوەیە دەبێت:

١ـ هەڵبژاردنـــی قســـەکەران و بـــارودۆخ و گـــۆڕاوە زمانەوانییەکان.

٢ـ کۆکردنەوەی دەقەکان.

٣. ناسینی گۆڕاوەکان و لەجیاتییەکانیان لەناو دەقەکاندا.

٤. توێژینەوە ئامارییەکان.

٥. شرۆڤەکردنی ئەنجامەکان.

قۆناغەکان بەگوێرەی پلەبەندییەکەی سەرەوە یەک لە دوای یەکدا دێن، هەمیشە پلەبەندییەکە بەشێوەیەکی بازنەیی ڕوودەدات، لەوانەشە مەسەلەکە پێویستی بە توێژینەوەیەکی دۆزەرەوانە هەبێت، پێش ئەوەی دەست بە توێژینەوە سەرەکییەکە بکەین، هیچ مەرجیش نییە هەموو دەقەکان کۆبکرێنەوە، پێش دەستکردن بە پۆلێنکردن و شیکردنەوە، هیچ پێویست نییە هەموو گۆڕانەکان دەستنیشان بکرێن، پێش ئەنجامدانی پرۆسەی دیاریکردنی ئامارەکانی پەیوەست بە دەقەکانەوە.

١. قۆناغی هەڵبژاردن

پێویستە هەندێک بڕیاری زۆر گرنگ وەربگیرێن لە کاتی دەستنیشانکردنی قسەکەران و دیاریکردنی بارودۆخ و گۆڕاوەکان بەپێی ئەو گریمانانەی توێژینەوەکە پەیڕەوی دەکات.

بۆ نموونە لەوانەیە توێژینەوەکە دەستپێبکات بە گریمانەی ئەوەی پیاوان و ژنان لە گروپێکی دیاریکراو و

جـودان له بەکارهێنـانی کـۆمەڵەیەکی دی گۆڕاوەکـان. تـا ڕاسـتی و دروسـتی ئەم گریمـانەیە تـاقیبکەینەوە، پێویسـتە چەند قسەکەرێک دەستنیشـان بکەیـن، کە نـوێنەرایەتی هەر چوار نمـوونەکە بکەن، کە لە گۆڕاوەکـانی تەمەن و ڕەگەز پێکدێن. پێویسـتە ئەوە بـزانین کە گـۆڕانە کۆمەڵایەتییەکانی دی کاریگەرییـــان نیـــیە و ئەو ئەنجامـــانە تێکنـــادەن، کە دەستمان دەکەون، بۆ نموونە وەک پیشە، بە هەمـان شـێوە پێویســـتە مـــاددە زانســـتییەکە لە ئاخـــاوتنەوە لە هەمـــان بارودۆخدا بەپێی توانا کۆبکرێتەوە.

پێویستە توێژەرەکە گۆڕاوەکان بەڕوونی پێناسە بکـات: ئایـا گـۆڕاوە زمـانەوانییە دەستنیشـانکراوەکە چیـیە؟ ئایـا دەنگییە یـان وشەسـازی یـان ڕستەسـازی یـان فەرهەنگی؟ ئایا لەجیاتییەکە ناسراوە یان پێشبینیکراوە ؟ ئایا گۆڕاوی کۆمەڵایەتی توێژینەوەکە چییە؟ بۆ نمـوونە ئـەگەر فێربـوون بێـت، ئەوا پێویسـتە جـۆر و پـلە و بـوارەکەی دەستنیشـان بکرێت...هتـد، هەروەهـا قسـەکەرەکە سـەر بە چ گروپێکـە؟ ئایـــا گروپێکـــی ڕەچەڵەکییـــە یـــان کـــۆمەڵایەتی یـــان سیاسی...هتد. ئایا ئاسـتی زمـانی لێکۆڵینەوەکـە پەتییە یان زارەکییە، ئایـا زمـانەکە گشـتییە یـان تایبەتە...هتـد. ئەگینـا ئەنجامەکان بێبەها دەبن.

٢. کۆکردنەوەی دەقە گۆکراوەکان

کــۆکردنەوەی دەقەکــان پێویســتی بە بــوونی چەنــد قسەکەرێکی گونجاو هەیە، کە لە توێژینەوەکەدا ئارەزووی بەشـداریکردن بـکەن، لەم پرۆسـەیەدا قسـەی قسـەکەرەکە بەڕوونی و ئاشکرایی تۆماردەکرێت، بەشێوەیەکی ئاسایی بەبــێ ئەوەی قســەکەرەکە خــۆی تێکبــدات، هەروەهــا لەم پرۆسەیەدا چارەسەری کێشەکان پەیوستە بە هەڵوێست و زرنگی و هۆشیاری توێژەرەکەوە.

٣. دەستنیشانکردنی گۆڕاو و لەجیاتییەکانیان

ئێمە پێشـتر گۆڕاوەکـان دەستنیشـان دەکەیـن، پێویسـتە بەوردی ئاشـنای لەجیاتییەکـان بـین و لە ڕووی بیسـتنەوە لە دەقە تۆمارکراوەکان جیایان بکەینەوە.

پێویســـتە تــوێژەر دەوروبـــەرە زمـــانەوانییەکە، یـــان ژیـنگەی زمـانەوانیی دیـاردەکە، یـان لەجیـاتییەکەی بـاش بناسـێت، بـۆ نمـوونە پـێگەی گـۆڕاوە فرەکـانی (ث) لەو وشانەی ئەم پیتە لەخۆدەگرن، چ لە سەرەتای وشـەکە یان لە ناوەڕاســت یــان لە کۆتاییــدا بێــت، یــان لە جــۆری دەنــگەکەی پێشــی یـان لە دەنـگەکەی دوای خۆیـدا بێـت، لێــرەدا گیروگرفتــی زۆر هەن، کە بــۆ چارەســەکردنیان پێویستی بە ڕاهێنانی زمانەوانی دەکات.

٤. توێژینەوەی ئاماری

توێژینەوەی ئاماری وا دەخوازێت ژمارەی بوونی هەر لەجیاتییەک لە هەموو دەقەکان بژمێردرێت و نمرەکانیش سەبارەت بە دەقەکان بەراورد بکرێن، هەنگاوی یەکەم بۆ ئەمە گۆڕینی نمرەکانە بۆ ڕێژەی سەدی، چونکە ئەم پرۆسەیە بەراوردکردن ئاسانتر دەکات، بۆ نموونە بوترێت: ڕێژەی بەکارهێنانی (ث) بە (س) (٥٠%) و بەکارهێنانی (ت) (٣٠%) و (ث)یش (٢٠%).

هەنگاوی دووەم دۆزینەوەی جیاوازییەکانە، کە واتای ئاماری لەنێوان دەقەکاندا لەخۆدەگرن، واتە دۆزینەوەی هەریەک لەم جیاوازییانە بنەمایەکی ڕاستی و دروستیمان پێ دەبەخشن، بۆ ئەنجامدانی پرۆسەیەکی گشتاندن لەسەر دەقەکانی دی، کە سەر بە یەک جۆر بن.

ئەمەو توێژینەوە ئامارییەکان پلەیەکی بالآتریان هەیە لە ئالۆزی و پێویستییان بە زانینێکی تەواو دەربارەی بنەما و ئامار و زاراوە و پێوەرەکان هەیە.[1]

---

[1]- هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص ٢٢٨ ـ ٢٢٩.

٥. شیکردنەوە

قۆنـــاغی شـــیکردنەوە ســـەختترین قۆنـــاغە، چـــونکە وا دەخوازێـت ئەنجامەکـان بخـرێتە چوارچێـوەی تیـۆرێکی گشـــتییەوە، کە مـــامەڵە لەگەڵ بونیـــادی زمـــان و پەیوەنـــدییەکانی بە کـــۆمەڵگە و بە تاکەکـــانییەوە بکـــات، ســەرکەوتنیش لەم حـاڵەتەدا پشـت بە ڕێکارە ڕاسـتەکان لە هەموو قۆناغەکانی پێشوودا دەبەستێت، هەروەهـا پشـت بە دۆزینەوەی چوارچێوەیەکی گشتی تیـۆریش دەبەسـتێت، بـۆ شرۆڤەکردنی ئەو ئەنجامانە، وەک پێشتر لە سـەرەتای ئەم باسەماندا ئاماژەمان پێکرد.

میتۆدێکی دیکە (نموونە سەراوژێرەکان)

ئاخاوتن سەرچاوەی زانیارییەکانە

زۆرجـار پێویسـتیمان بە زانیـاری دەربـارەی قسـەکەران لە زۆر هەڵوێسـتدا هەیە، بـۆ نمـوونە لە کـاتی دیمانـەکردن لەگەڵ کەسـێکی نـامۆدا، پێویسـتە بـزانین قسـەکانی ڕاسـتن (وەک ئەو گوتـــارانەی سیاســـەتوانان بـــۆ خەڵکـــی دەیـانخوێننەوە)، لەم حـاڵەتە و هاوشـێوەکانی خوازیـارین دەبێ لەمیانەی قسـەکانیدا شتێک بدۆزینەوە، کە پەیوەندی پێیەوە هەیە، ئایا بەهاکانی چین و چۆن کـاریگەری لەسـەر

کردار و وتەکانی دەکەن؟ ...هتد. تا بتوانین ئاکاری کەسی خۆمان بەرانبەری دیاریبکەین و پلانی بۆ دابرێژین.

زانایانی دەروونناسیی کۆمەڵایەتی تیۆرێکی گشتگیریان بـــۆ ئەم بـــابەتە پەرەپێـــدان، کە بە تیـــۆری (نمـــوونەی سەراوژێژەرەکان prototypes) ناسراوە.

گرنگترین شت کە خەڵکی پاڵ دەنێت بۆ بەکارهێنانی نموونە سەراوژێرەکان ئەوەیە، کە پێویستییان بە زانیاری خێرا هەیە، کە ناتوانن بەبێ ئاخاوتن دەستیان بکەوێت، تا بتوانین ئاکاری خۆیان بەرانبەر کەسانی دی دەستنیشان بکەن، بێگومان لای هەر یەکێک لە ئێمە ژمارەیەک ئەنجام لەئارادا هەن، دەربارەی شتەکان و کەسەکان، کە ناتوانین پەیوەندییان پێوە بکەین، بۆ نموونە وێنەیەکی نموونەیمان دەربـارەی کەسـی ڕوحسـوک هەیە، بە هەمـان شـێوەش بەرانـــبەر بە کەســـی زیـــرەک وێنـــایەکی نموونەیمـــان هەیە...هتد.

نموونە سەراوژێرەکان

کەواتە خەڵکـــی قســـەی ئەوانـــی دی بەکـــاردێنن بـــۆ هـــەڵهێنجانی زانیـــاری نازمـــانەوانی دەربارەیـــان، ئەم زانیارییـــانە باکگراوەنـــدە کـــۆمەڵایەتی و خەســـڵەتە کەسییەکانیان لەخۆدەگرن...هتتد، و خەسڵەتی زمانەوانی

و کەسێتی بەگشتی بەیەکەوە گرێدەدەن، بەشێوەیەک ئەم خەسڵەتە زمانەوانییە دەبێتە کلیلێک یان ئاماژەیەک بۆ کەسایەتی قسەکەرەکە بە گوێرەی خەسڵەتە نموونەییە کۆگەکراوەکانی ناو مێشکیان دەربارەی ئەو کەسە.

بەگشتی ئەم پڕۆسەیە بەبێ هۆشیاری ئەنجام دەدرێت، بەڵام (لابۆف) زاراوەی (نموونەی سەراوژێر)ی بەکارهێنا، بۆ ئاماژەکردن بۆ ئەو پەیوەندییە زرنگەی لەنێوان تایبەتمەندێتییە زمانەوانی و نازمانەوانییەکەدا لەئارادا هەیە.

گرفتەکەش ئەمەیە: ئایا چۆن ئەم بابەتە بە شێوازێکی بابەتیانە دەکۆڵدرێنەوە؟ ئەگەر ئەوە بە هەند وەرگرین، کە خەڵکی بەگشتی بە هۆشیارییەوە درک بە پەیوەندی نێوان گۆڕاوە زمانەوانییەکان و گۆڕاوە نازمانەوانییەکان ناکەن، پاشان هیچ سوودێک نابینرێت، کە ڕاستەوخۆ پرسیاریان لێ بکرێت، لێرەدا پێویستە بە دوای چەند شێوازێکدا بگەڕێین، بۆ لابردنی ئەم ئاستەنگە.[1]

[1]-هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص ٣١١.

تاقیکردنەوەی وەڵامدانەوەی خودی

یەکێــک لەو میتــۆدانەی بــۆ لابردنــی ئەم ئاســتەنگە بەکـــارهێنراون، میتـــۆدێکە نـــاوی (تـــاقیکردنەوەی وەڵامدانەوەی خودی)یە، بۆ ئەنجامدانی ئەم تاقیکردنەوەیە توێژەر چەند تۆمارێکی دەنگی بۆ چەند کەسێک لە کاتی ئاخاوتندا ئامادە دەکات.

زۆرجــار تــوێژەر هەوڵــدەدات نــاوەرۆکی قســەکانیان بســەلمێنن، زۆرجــار تۆمــارکراوەکە (١٢) دەنــگ لەخــۆ دەگرێـت، بـۆ مـاوەی یەک خـولەک بـۆ هەر دەنگێـک، و بەشداربووانی تاقیکردنەوەکە کە توێژینەوەیان دەربارەی نموونە سەراوژێرەکانیان دەکرێت، داوایان لێدەکرێت گوێ لە هەمـوو دەنگێـک لەم دەنگـانە بە تەنیـا بگـرن، هەروەهـا داوایان لێدەکرێت وەڵامی کۆمەڵێک پرسیار بدەنەوە.

لەوانەشە هەندێک پرسیار بابەتیانە بن، وەک: پێت وایە قســەکەرەکە لەکوێـوە هــاتووە؟ یـان لە چ نـاوچەیەک لەم ناوچانەوە هاتووە (أ) یان (ب) یـان (ج)...هتد، کەچـی زۆر لەو پرســیارانە بۆیــان هەیە پڕۆســەیەکی هەڵســەنگاندن لەخـــۆبگرن، و لە بەشـــداربووەکانی تـــاقیکردنەوەکە داوا دەکرێت شوێنی قسەکەرەکە لەسەر بەستەرێک لە جۆرێکی

تایبەت دەستنیشان بکەن، وەک بەستەری (زیرەکی) یان (برادەریێتی)...هتد.

ئەو ڕێگـایەی کـارپێکراوە بـۆ گەیشـتن بەم ئەنجـامە خەملێنەرانە لە دەستنیشـانکردنی هەردوو کۆتـایی بەستەرەکە پێکدێت بە دوو خەسڵەتی جودا، وەک: زیرەکی و گەمژەیـی، ڕوحسـوک و بەد، ڕژد و دەسـتبڵاو، ...هتـد. پاشـان تـوێژەرەکە حەوت خـاڵ لەسـەر بەسـتەرەکە دەستنیشان دەکات، بەم شێوەیە بۆ نموونە: زۆر زیرەک، زیرەک، تاڕاددەیەک زیرەک، بێلایەن، گەمژە، تاڕاددەیەک گەمژە، زۆر گەمژە.

بەشداربوو پێویستە یەکێک لەم خاڵانە بۆ هەر دەنگێک، کە گـوێی لـێ دەبێـت هەڵبژێرێـت، و ژمـارەیەکی زۆری پۆلێنکارییەکـان گـوێ لـێ دەبێـت (زیـرەک، گەمـژە، ڕوحسوک، بەد، ئەمیندار، خائین، ..هتد)، کە دەکرێ نمرە بکرێن لە (١)ەوە بۆ (٧)، ئەویش بە ئەنجامدانی جیاکاری ورد لەنێوانیاندا.

کەچی ئەنجامی تاقیکردنەوەکانی وەڵامدانـەوەی خـودی جیـاوازی ڕوونـی نێوان قسـەکەران (لەسـەر تۆمارەکـان) دەرخست و بەشداربووانی تاقیکردنەوەکە (ناوبژیکراوان)، واتە دەنگـی قسـەکەران چەنـدەها (نمـوونەی سـەراوژێر)

دەوروژێنن لەلای بەشداربووان لە ڕاپرسییەکاندا، کەچی هەمان دەنگ ژمارەیەک دەنگی جیاوازی نموونەی سەراوژێر لەلای چەند کەسانێکی جیاواز دەوروژێنن.

زمانەوانەکان چەند ڕێگایەکیان گرتەبەر، تا ئەم تاقیکردنەوەیە وردتر و ناسکتر بێت، لەوانە (لابۆف) ڕێگایەکی داهێنا بۆ کۆنترۆڵکردنی ئاخاوتنی بەکارهێنراو، کە توانای ئەوە دەستەبەر دەکات، کە تایبەتمەندێتییە زمانەوانییەکانمان پێ ئاشنا دەکات، کە بەشداربووان دەبنە وەڵامدانەوە بۆیان.[1]

(لابۆف) لیستێکی بۆ (٢٢) ڕستە دارشت، کە لەسەر تۆمارێک داڕێژرابوون، بە دەنگی (٥) ئافرەتی جودا بە مەبەستی جودا، (لابۆف) ئەم ڕستانەی هەڵبژارد، بە شێوەیەک کە هەموو ڕستەیەک گۆڕاوێکی دەنگی دەردەخات و داوای لە گوێگران کرد، کە پیشەی قسەکەرەکە لە هەر ڕستەیەکی لیستەکەدا هەڵبێنن.

[1]- هدسن، علم اللغة الاجتماعي، ص ١١٣ ـ ٣١٦.

بەشی سێیەم
زمان و ڕەچەڵەک

دابەشبوونی ڕەچەڵەکی گەلان

ڕەچەڵەک یـــان ڕەگەز (race) لە کـــۆمەڵە مرۆڤێـــک پێکدێن، کە هەڵگری خەسڵەتی جەستەیی هاوبەشـن و لە یەک بنجەوە بۆیان ماوەتەوە، دەشـتوانرێت ئەم خەسڵەتانە بکرێنە بنەمایەک بۆ جیاکردنەوە و ناسینەوەی ئەو کۆمەڵە مرۆڤانە لە یەکتری.

زانایـــانی ئەنســـرۆپۆلۆجی بە گـــوێرەی ئەو خەســـڵەتە جەســـتەییان، مـــرۆڤ بەســـەر کـــۆمەڵە ڕەچەڵـــەکێک دابەشـدەکەن، زۆربەی ئەو خەسـڵەتانە بۆمـاوەیین، کەچـی هەندێکیشـــیان لەوانەیە لە ئەنجـــامی کـــاریگەریی ئەو ژیـنگەیەوە پەیـدابووبن، کە ئەو گـروپەی تێـدا دەژی. ئەم خەسڵەتانە بۆ نموونە: ڕەنگی پێست، شێوە و ڕەنگی قژ، شێوە و ڕەنگی چاو، شێوەی سەر و لووت، درێژی بـاڵا و جۆری خوێن.

لەم بـــوارەدا چەنـــد پـــۆلێنکردن بـــۆ ڕەچەڵەکەکـــانی مرۆڤـــایەتی هەیە، کە ناودارترینیـــان پـــۆلێنکردنەکەی **(فێردریـــک بلۆمنبـــاخ)**ە (١٧٥٢ز ـــ ١٨٤٠ز)، کە لەســـەر بنەمای ڕەنگی پێست دارێژراوە، کە ئەمانەن: ڕەنگی سپی قەوقـــازی، پاشـــان ڕەنگـــی زەردی مەنگـــۆلی و ڕەشـــی

ئەسـیوبی و سـووری ئەمریکـی و گەنـم ڕەنـگ و زەردی مالاویی.

ئەم زاراوەیە لە ڕووی بـــــایۆلۆجییەوە ئامــــــاژە بە هاوبەشی گروپە ڕەچەڵەکەکان دەکات لە هەندێک (جینات) یـــان بۆمـــاوەیی، کە پەلدەکێشـــێت بـــۆ دابەشـــبوونێکی جیاکـــارانەی تایبەتمەنـــدییە فیزیقییەکـــان، کە لە ڕێگـــەی بۆمـــاوەییەوە دیاریـــدەکرێن، لێـــرەدا بۆچـــوونێکی نـــوێ لەئـــارادایە، کە (جینات)ەکـــان و گەلان و زمانەکـــان تیایـــدا بەیەکەوە گرێ دەدرێن و پێکەوە لێدەکۆلرێنەوە.[1]

ئەنجـــام و پۆلێنکردنـــەکان کە ئەنسرۆپۆلۆجیســـتەکان گریمانەیـــان کـــردووە، شـــێواو و دژبەیەکـــن، دابەشـــبوونی ڕەچەڵەکەکان لە جیهاندا بەگوێرەی ئەم پێوەرە جیاوازییان زۆرە: ڕەنگی پێست یان شێوەی سەر ...هتد پاشانیش ئەم پۆلێنکردنـــە تەنیـــا ســـەپاندنی بۆچـــونێکە، ئەوەی کە کـــۆکن لەسەری بۆ دەربازبوون لەم گرفتە ئەوەیە، کە سیفەت و خەسڵەتە بەکارهێنراوەکانی ناو ئەم سیستەمەی پـۆلێنکردن لەســـەر بنەمـــایەکی ئامـــاری دیـــاریکراوە، واتە ڕێژەیەکـــی

١. simeon potter, Language in the Modern World, p.22, هـــەروەها بـــڕوانە: الجینـــات والشـــعوب و اللغـــات، ترجمـــة د.احمـــد مستجیر).

سەدی لەو سیفەتانە لە هەر ڕەچەڵەکێکدا بوونی هەیە و هیچ هێڵێکی جیاکەرەوە لەنێوان ئەو گروپە ڕەگەزچەڵەکانە نییە، ئیتر بەم شێوەیە چەند فرەجۆری و جودایی لەناو هەریەک لەو ڕەگەچەڵەکانەدا بەدیدەکرێت.

پێشکەوتنە نوێیەکانی زانستی بۆماوەیی

زانستی بۆماوەیی(بۆماوەناسی) لەم چەند ساڵەی دوایی سەدەی بیستەمدا، پێشڤەچوونێکی گەورەی بەخۆوە بینیوە، چەندەها ڕاستەقینەی زۆر گرنگ لەم بوارەدا سەریان هەڵدا دەربارەی ڕەچەڵەک و گواستنەوەی سیفەتەکان لەنێوان کەسەکان و ڕەچەڵەکاندا، کە لە ڕێگەی (کرۆمۆسۆمات)ەوە بەڕێوەدەچێت نەک لە ڕێگەی خوێنەوە وەک ئەوەی جاران گومانی بۆ دەبرا.

جەستەمان لە بلیۆنەها شانە پێکدێت، کە لەڕووی پێکهاتە و ئەرکەوە جیاوازییان هەیە، شانەکان بەگشتی لە دوو بەشی سەرەکی پێکدێن، کە ئەمانەن: ناوک و سیتۆپلازم، ناوکەکان بە سەنتەری بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی شانەکە هەژمار دەکرێن و سەرجەم کار و چالاکییە زیندووەکانی شانەکە کۆنترۆڵ دەکەن، بە هەمان شێوەش کۆپی بنەڕەتی زانیارییە زیندووەکان

لەخۆدەگرێت، کە لە باو و باپیرانەوە ماونەتەوە و هەڵگری سروشت و ئەرکی خودی شانەکەن، بە هەمان شێوەش هێڵی ورد دەگرنەخۆ، کە بە (کرۆمۆسۆمات) دەناسرێت و لە ماددەی بۆماوەیی پێکدێت، کە بە (ترشەلۆکی ناوەکی) (الديؤكسي رايبوزي / DNA) ناوزەددەکرێت، ئەم پێکهاتە کیمیایە لە دووتوێی خۆیدا هەموو ئەو زانیاریانە لەخۆدەگرێت، کە بۆ شانەکانی مرۆ زیندووەکان و دیاریکردنی ئەرکەکانیان پێویستن.

لە هەموو شانەیەکدا ـ تەنیا شانەکانی وەچەخستنەوە نەبێت (شانەی نێرینە و شانەی مێینە یان گەراکان) چل و شەش کرمۆسۆم یان بیست و سێ جووت بونیان هەیە. ناوکی هێلکەکە (٢٣) کرۆمۆسۆم لەخۆدەگرێت، کە هەریەکەیان چەند زانیارییەک لەخۆدەگرێت، هەروەها شانە نێرینەکان (٢٣) کرۆمۆسۆم لەخۆدەگرێت، کە زانیاری هاوشێوە لەخۆدەگرن، لە پرۆسەی پیتاندنیشدا ناوکی هێلکەکە (شانە نێرینەکە) دەچێتە پاڵ ناوکەکەی خۆی بۆ پێکهێنانی هێلکە پیتێنراوەکە، هێلکە پیتێنراوەکە دوو کۆمەڵە زانیاری بۆماوەیی لەخۆدەگرێت، کە یەکێکیان سەر بە دایک و ئەویتر سەر بە باوکە، پاشان ژمارە جووتەکەی کرۆمۆسۆماتەکان دەگێڕێتەوە، کە (٤٦) دانەن.

ئەمە و یەکەی مـــاددەی بۆمـــاوەییەکە (جـــین Gene) بەشـــی ترشـــەلۆکە نـــاوکیەکەیە (دیۆکســـی رایبـــوزی) کە زانیارییە بۆماوەییەکان دەگوازێتەوە.[1]

زمان و ڕەچەڵەک

پۆلێنکردنەکەی (بلۆمنباخ) لای بەشێک لـە زمانەوانـان لە کۆتایی سەدەی (١٩) پەسەند بوو، **(ماکس مۆلەر)** زمان و ڕەچەڵـــەکی بەیەکەوە بەســـتەوە و زمانەکـــانی مرۆڤـــی بەگوێرەی خەسڵەتەکانی جەستە دابەشکرد، لە پۆلێنەکەدا باسـی لە زمـانی گەلە پـرچ چـرچ و لۆچەکـان و گەلە پـرچ لووسـەکان کـردووە.... و ئیتـر بەم شـێوەیە چەنـد لقێکـی دارشـــت، **(مۆلـــەر)** خەســـڵەت (Aryan)ی بـــۆ گـــروپە مرۆییەکـــان و زمانەکانیـــان بەکارهێنـــا کە(وشـــەیەکی سانسـکریتییە، arya بـە واتـای دێـرین و ڕەسـەن دێـت)، ئاریـــان ئەو گەلانەن کە لە دێرزەمـــانەوە لە ناوەڕاســـتی ئاسـیادا ژیـاون، **(مۆلـەر)** پێـی وابـوو ئەم گەلانە بەرایـی مرۆڤایەتی پێکدەهێنن و خەسڵەتە جەستەییە نموونەییەکـان لەخـۆدەگرن، وەک قـژی لـووس و سـەری درێـژ و بـالای

[1]ـ د.محمد الربیعی، الوراثة و الأنسان، ص ١٢ ـ ٣٦.

بەرز...هتد، ئەم چەمکەی **(مۆلەر)** دەربارەی ڕەچەڵەکی ئاری ژمارەیەک نووسەری ئینگلیز پەسەندیان کردوو و وەریانگرت، وەک: (تۆماس کارلیل) و (ڕیچارد گرین)،...هتد. هەروەها دیبلۆماتکار و ڕۆشنبیری فەرەنسی (ئارسەر جۆبینۆ) لە سەدەی (١٩) بنەمایەکی دارشت بۆ ڕەچەڵەکەی ئەڵمانی، بە وتارێک دەربارەی (جیاوازی نێوان ڕەچەڵەکەکانی مرۆڤ)، ئەو لەو باوەڕەدابوو کە ئەوروپییەکان بەگشتی و دانیشتوانی ناوەڕاستی ئەوروپا بەتایبەت بە ڕەچەڵەکی بۆماوەیی باڵاترن و لە هەمووشیان زیرەکترن.

نازییەکان ئەم بیروبۆچوونانەیان کردە پاساوێک بۆ داگیرکردنی وڵاتانی دیکە، کە ئاری نین، گوایە لەڕووی ژیارییەوە کەمترن و لاوازترن لە گەلانی دیکە.

ڕەگەزپەرستی (Racism) بۆچوونێکە لەسەر بنەمای بوونی پەیوەندی نێوان ڕەچەڵەک و ڕۆشنبیرییەکان دەوەستێت و پشت بە سەرکەوتن و باڵاتربوونی هەندێک ڕەچەڵەک لەسەر ڕەچەڵەکەکانی دەبەستێت، وەک

ئەنجامێـک بـۆ ئەو خەسـڵەتە بـایۆلۆژی و بۆماوەییـانە و فاکتەرەکانی ژینگە.[1]

گەلە بەراییەکان و زمانە بەراییەکان

ڕەگەزپەرسـتی وەک بابەتێـک لای نووسـەران و ئەنسرۆپۆلۆجییەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی (١٩) و نیوەی یەکەمـی سـەدەی بیسـتەم ڕەواجـی بینـی و چەنـد نەتەوەیەکیشـیان بەوە تۆمەتبـار دەکـرد، کە نەتەوەی بەرایین و زمانەکانیشیان بەوە دادەنا، کە زمانی بەرایین و پێشکەوتوو نین، یەکێک لەوانە دەڵێت: نەتەوە بەراییەکان بیرکردنەوەیان لاوازە و زەینیان کەموکورتە، کە بەهۆیـەوە وشـەکانیان جەخـت دەکەنە سـەر هەسـتەوەر و مەسـەلە بچووکەکان، لـە بەرانبەردا وشـە واتادارەکانیان ئاماژە بە واتـا هەمەکییەکـان دەکەن لەلایـان کەمتـر دەبێت یـان هەر نامێنێـت، واتـای وشـەکانیان زۆر ورد نابێـت، لەبەرئەوە تێکەڵبـوون و تەمومژییـان زیـاتر دەبێت و نـاڕوون دەبـن، یاسـای ڕێزمـانی زمانەکانیشـیان بەبـێ واتاسـازی و وشەسـازی و داتاشـین دەبـن و توخمەکـانی ڕسـتە و

---

1 .Simeon potter, Language in the Modern Word, p24.

فریزەکـان لە زمانەکانیانـدا بوونیـان نابێـت، بەشـێوەیەک زمانەکەیـان هەنـدە تەسـک و تروسـکە، کە تەنیـا لە بـواری پێداویستییەکانی ژیاندا بەکاردەهێنرێت.

ئەوەش دەکەنە بەڵـگە، کە زانایـانی (ئەتنۆگرافیـا) لەو بـاوەڕەدان، کە عەقڵیەتـی دانیشـتوانی کـۆنی ئەمەریکـا و ئوسـتراليا و ئەفەریقـا واتـا هەمەکییەکـان لە زۆر شـتدا تێنـاگەن، ئەم کەموکـووڕییە عەقڵییەشـی لە زمانەکانیانـدا ڕەنگیداوەتەوە، بۆیە زۆرجار وشـەیەکمان دەستناوکەوێت، کە ئاماژە بۆ واتایەکی هەمەکی بکات، بۆ نموونە لە زمـانی هیندییە سوورپێستەکان وشەیەک هەیە بـۆ ئامـاژەکردن بـە (**دار بەڕووی سوور**) وشـەیەکی دیکەش هەیە، کە ئاماژەی پێـدەکرێت بـۆ درەختـی (**بەڕووی ڕەش**)، بەڵام هـیچ وشـەیەک نییە ئاماژە بە درەختی (**بەڕوو**) بکـات، کەواتە لە بنەڕەتدا هیچ وشـەیەک نییە ئاماژە بە درەخت بکات.

پاشـان دەربـارەی گەلەکـانی هینـدۆ ئەوروپـی دەڵێت: بە پێچەوانەشـەوە گەلە هینـدۆ ئەوروپییەکـان بیـر و هـزر چالاکترە و هەست و زەینییان لەلایان ڕۆشنترن و عەقڵ و مێشکیان بەرەوپێش و تێڕامانی فەلسـەفی هەنگاو دەنێن و بەرەو شـرۆڤەکردنی دیاردەکـانی گەردوون و کـۆمەڵگەی مرۆیی بەشێوەیەکی زانستی ئاراستە دەبن، کە بە هۆکار و

یاســاکان و هۆیەکــانییەوە دەبەســترێنەوە، لە زمــانی ئەم گەلانەدا ئەو وشانە زۆرن، کە ئاماژە بۆ واتای هەمەکی و ئەو پێکهاتــــانە دەکەن، کە گوزارشـــــت لە ڕاســــتەقینە گشــتییەکان دەکەن، جــگە لەمەش کاتەکــانی کــار چڕتــر و زۆرتــر دەبـن و ڕسـتەکان درێژتــر دەبـن و بەشەکانیشـیان فرەتـر دەبـن و وابەستەگییەکانیشـیان هەمەجـۆرتر دەبـن و ئاماژەکانیشـیان جۆراوجـۆردەبن، ئیتـر فـراوان دەبـن بـۆ گوزارشتکردن لە وردەکارییەکانی هەست و قووڵایی زەین و ڕاستییەکانی فەلسەفە و زانست.[1]

بۆماوەناسەکان ئەوە دەسەلمێنن، کە چەندەها جیاوازی ڕوون و ئاشــکرا لەنێــوان گــروپە مرۆییەکــان لە بــواری سـیفەتەکاندا هەیە، کـە تـاڕاددەیەک پشـت بە (جینات)ەکـان دەبەســتێت، وەک ڕەنگــی پێســت و شــێوەی چاو...هتــد. لەوانەشە هەندێک لەو جیاوازییانەی نێوان گروپەکانی ئەم سیفەتانە هیچ گرنگییەکی ئەوتۆی نەبێت لە بواری بوونی جیاکاری تاڕەگەزێک لە ڕەگەزێکی دیکە بەباشتر و باڵاتر بزانرێــت، بەڵام ئەم زانایــانە پێیــان وایە، کە پێویســـتە جیــاوازی لەنێــوان بۆمــاوەیی بــایۆلۆجی بــن، کە خــودی ڕەچەلـــەکەکان لە ڕێگـــەی (DNA) بۆیـــان مـــابێتەوە،

١ـ د.علي عبدالواحد وافي، اللغة و المجتمع، ص ١٧ ـ ١٨.

لەوانەشــە ئەو جیاوازییـانە ڕەوشــتکارانە بـن و تاکەکـانی کــــۆمەڵگە لە ئەنجــــامی تێکەڵبــــوون لەگەڵ یەکتریـــــدا وەریانگرتبێت و فێـری بووبێت. سـیفەتە بۆماوەییەکـان بە درێژایـی کـات سـیفەتگەلێکی زۆر چەسـپاون، بەپـێچەوانەی ئەو ڕەوشـــــــتکارییانەن کە لە ڕووی کـــــــۆمەڵایەتییەوە دەستنیشـــانکراون، یـــان ئەو ڕەوشـــتکارانەی بەهـــۆی فێربوونەوە وەردەگیرێن، کە بە تێپەڕبوونی کات گۆڕانیان بەسەرداديێت.

لە ڕووی کـــــــۆمەڵایەتییەوە لەوانەیە جیـــــــاوازییە جەســـتەییەکان و لەژێـــر چەنـــد بـــارودۆخێکی تـــایبەت سەربکێشـێت بـۆ جۆرێـک لە هەسـتکردن یـان هۆشـیاریی ڕەچەڵەکی و باوەڕبوون بە باڵابوونی ڕەچەڵـەکێک بەسـەر ڕەچەڵــــەکەکانی دیـــــکەدا. لەوانەشـــــە جیاکـــــارییە ڕۆشــنبیرییەکان، کە فێریــان بــووینە بەرەو جوداکــاری و جیاوازی ڕەچەڵـەکی پەلبکێشـن، لەبەر ئەوە کۆمەڵناسـەکان پێیــان باشـــترە زاراوەی گروپـــی ئیتنـــی یـــان ڕەچەڵـــەک (ethenic group) بەکاربهێنی لەجیاتی زاراوەی ڕەچەڵەک (Race)، کە واتای ڕەگەزپەرستی لەخۆدەگرێت، ئیتر ئەو زانایانە پێیان وایە هیچ وابەستەگییەکی گرنگ نییە لەنێوان ئادگارە فیزیکییەکان، کە لەڕووی بۆمـاوەییەوە لەگەڵ توانـا

عەقڵییەکـــان یـــان تایبەتمەنـــدییە ڕۆشـــنبیرییەکانی ئەو ڕەچەڵەکانە دیاریدەکرێن.[1]

زمانەوانـــان پێیـــان وایە هـــیچ پەیوەنـــدییەکی گرنـــگ و پێویسـت لەنێوان ڕەچەڵـەک و زمانـدا نییە، چـونکە زمـان تــوخمێکی ڕۆشــنبیرییە و تــاک لە کــۆمەڵگەوە بەدەســتی دێنێـت، منـداڵێکی ڕەشپێسـت یـان منـداڵێکی عەرەب، کە لە ئینگلـــتەرا لەدایکـــدەبێت و لەوێ پەروەردە دەبێـــت و لە بـارودۆخێکی تایبەتـدا دەژییێـت، هەروەک خەڵکـی ئەوێ بە ئینگلیـزی قسـە دەکـات، بە پێچەوانەشـەوە، حـاڵی حـازر چەنـدەها گەل لەسـەر گـۆی زەوی بە زمـانی ئینگلیـزی و فەرەنسـی قسـە دەکەن وەک ڕەشپێسـتەکانی ئەمەریکـا و هیندییە سوورپێستەکان و ئەفریقییەکان ئەم دوو زمانەیـان کردۆتە زمانی فەرمی خۆیان.

بە هەمـــان شـــێوە زمـــانی عەرەبـــی لەنێـــو گەلانـــدا بڵاوبــووەوە و لە وڵاتــانی فــارس و هینـدســتان و ئەفریقـا لەلایەن ڕەشپێســــتەکانەوە بەکـــــاردەهێنرا، لەبەر ئەوە پێویســتە جوداکـارییەکی ڕوون بکەیـن لەنێـوان خەسـڵەتە جەسـتەییەکانی کـۆمەڵە خەڵکێـک و زمانەکەیـان کە قسـەی پێدەکەن و پێویستە باوەڕ بەو بۆچوونە گومڕایانە نەکەین،

١ـ الجينات والشعوب و اللغات، د.احمد مستجير، ص١٨ ـ ١٩.

کە وایـدەبینن ڕەگەزێـک لە ڕەگەزێکـی دی بـاڵاترە، یـان زمانێـــک لە زمـــانێکی دی بـــاڵاترە، ئەو جوداکـــاری و جیـاوازییەی لەنێـوان زمانەکانـدا دەیـانبینین، هۆکـارەکەی تایبەتمەندی جەستەیی یان عەقڵی نییە، بەڵکو هۆکارەکەی بـۆ تـوخمە ڕۆشـنبیری و ژیارییەکـان دەگەڕێـتەوە، کە دەکرێ بەدەستبهێنرێن.[1]

لەلای زمانەوانـان چەسـپاوە، کە زمـان و هـزر جـووتن، هـــزر و بیـــری هەمـــوو نەتەوەیەک لە زمانەکەیـــدا ڕەنگـدەداتەوە، هەروەهـا زمـانەکەی گوزارشـت لە بیـر و هـزری دەکـات، خـۆ ئەگەر گەلانێـک هەبـن لەم چەرخەدا ئاســـتی بیرکردنەوەیـــان لە ئاســـتی بیرکـــردنەوەی ڕۆژئاواییەکـــان خوارتربێـــت، ئەوا ئەم حـــاڵەتە بەردەوام نابێـــت و هەتـــا ســـەر وا نابێـــت، چـــونکە ئەو گەلانە لە بـارودۆخێکی ژینگەیـی و کـۆمەڵایەتی وەهـا ژیـاون، کە گەیانـدوویانەتییە ئەم قۆنـاغە، کـاتێکیش بارودۆخەکەیـان گـــۆڕانی بەســـەردا هـــات و پەیوەنـــدییان بە ژیـــار و شارستانێتی ڕۆژئاواوە کرد، ئەوا ئەنجامی دیکەی دەبێت

١ـ بڕوانە پەرتوکەکەم: محمد حسن عبدالعزیز، مدخل الی اللغة، ص ١٧٠.

و تواناکانیـان دەردەکەوێـت، کە لە توانـای ڕۆژئاواییەکـان کەمتر نییە.

هەندێک لەم زمانانە لە بواری هزر و بیر و ڕۆشنبیریدا کەموکووڕییـــان پێـــوە دیـــارە، لەوانەشـــە لە تەوژمە هزرییەکانی جیهان دووربن، لەوانەشە هەندێک لەو زمانانە گرنگییەکـی تـایبەتی بـدەن بە هەنـدێک بـابەتی دیـاریکراو، کەچی بەتەواوەتی ناتوانن گوزارشت لە بابەتی دیکە بکەن، بەڵام ئەم حـاڵەتە بەردەوام نیـیە و بەگـوێرەی بـارودۆخ دەگۆڕێـت، لە هەمـوو زمانێکـدا ئـامرازی وا هەیە، کە لە پێداویســتی خاوەنەکـانی زیـاترە، بـۆ ئەوەی قەرەبـووی بکرێتەوە.

بەڵام بێگومـــان گەلێـــک کە گرنگـــی بە لایەنێـــک لە زمانەکەیـــان دەدەن، مەرج نیـــیە ئەو گرنگیـــدانە بە زمانەکەیـان لای گەلانـی دی هەبێـت، ئەو گرنگیـدانە بەو لایەنە واتای وایە ئەو گەلە گرنگی بەو بـابەتە دەدات زیـاتر لەوانی دی. مەسـەلەیەکی ئاسـاییە لای (**ئەسکیمۆ**) دەیەهـا وشە دەبینین، کە ئاماژە بۆ جۆرەکانی بەفر دەکەن، چونکە ژینگەی (**ئەسکیمۆ**) بەم شێوەیەیە و سەهۆڵبەندانە، ناشبێ گلەیـی لە ئەسـکیمۆکان بکەیـن، کە زمانەکەیـان زاراوە و

وشـەی هـاوچەرخی تیایـدا نییە وەک ئەوەی لە ڕۆژئـاوادا بەکاردەبرێت.[1]

(فنـدریس) زمـانەوانی گـەورە دەربـارەی زمانەکـانی گەلانـی بەرایـی سـەرزەمین دەڵێـت: هەنـدێک لەو گەلانە زمانەکەیان هەنـدە ئـاڵۆزە، کە ئـاڵۆزییەکەی کەمتـر نییە لە یاسـا و ڕێزمـانی زمانەکـانی ئـێمە، هەنـدێک لەو گەلانە زمانەکەیـان هەنـدە سـادەیە، کە ئـێمە (ئیرەیـی ــــ حەسوودی)یان پێ دەبەین، ئەم حاڵەتـانەش ئەنجامی ئەو گۆڕانانەیە، کە بەسەر زمانەکانیاندا هاتووە، کە ئێمە خاڵی دەستپێکی نازانین.[2]

ئینگلیزی ڕەشپێستەکان

زمانەوان و ئەنسرۆپۆلۆجیستەکان تێبینیـان کـردووە، کە ئەوانەی لە ئەمەریکا بە ئینگلیزی دەدوێن لە ڕەشپێستەکان و هینـدییە سـوورەکان یـان جووەکـان و ئیسـپانییەکان و چینییەکـانن، لەوانەیە لە پرۆسـەی ئاخاوتنیانـدا چەنـد تایبەتمەندێتیەکی زمـانەوانی تێبینی بکەیت، کە جیاوازییـان لەگەڵ زمـانی ئینگلیـزی سـپی پێسـتەکان هەیە، ڕوونتـرین

١ـ محمد حسن عبدالعزيز، مدخل الى اللغة، ص ١٧٠.

٢ـ فندريس، اللغة، ترجمة: الدواخلي والقصاص، ص ٣٠.

نمـوونەش لەسـەر ئەمە، ئەو شـتەیەکە لە ئەمەریکـا پێـی دەڵێن: black English یان B.E.

ئەزموونێکی سەرنجڕاکێش

ئەم تـاقیکردنەوەیە لەگەڵ ژمـارەیەک نـاوبژیوان لە ولایەتـە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئەنجامدرا، ئەو کەسـانە داوایـان لێکـرا، گـوێ لە تۆمارێـک ـ کاسـێتێکی دەنگـی ڕابگـرن، کە یەک دەقـی زمـانەوانی لەخۆگرتـووە و دوو کـۆمەڵە کەسـی جـودا لە یەکتـر قسـەی پـێ دەکەن، کە گروپێکیان ڕەشپێست و ئەویدیکەیان سپی پێستن.

ئایا ئەو نابژیوانانە چۆن گەیشتنە ئەم ئەنجامە؟

قسـەکەرە سپیپێسـتەکان هەمـوو ژیانیـان لەنێـوان ڕەشپێسـتەکاندا بەسـەربردبوو، یـان لە هەنـدێک شـوێندا ژیانیان بردبووەسەر، کە ڕۆشنبیری ڕەشپێستەکان زاڵبـوو بەسـەریاندا، قسـەکەرە ڕەشپێسـتەکانیش کەسـانێک بـوون، کە لە چەنـد ناوچەیەکـدا ژیـابوون، کە ڕۆشـنبیری سپیپێستەکان زاڵبوو بەسەریاندا و پەیوەندییەکی لاوازیـان لەگەڵ ڕەشپێستەکانی دیکەدا هەبوو.

ئەوەی لەم تاقیکردنەوەیەدا ڕوویـدا، ئەوەبـوو قسـەکەرە سپیپێسـتەکان هەروەک ڕەشپێسـتەکان قسـەیان دەکـرد،

ناوبژیوانەکـانیش گوێیـان لە تۆمـارە دەنگیـیەکە گـرت و بڕیارەکەیان پشتی بە تایبەتمەندییە زمانەوانییەکان بەست، کە لەو بـاوەڕەدابوون جیاکـاری نێـوان هەردوو گـروپەکە پێکـدەهێنێت، ئەم تـاقیکردنەوەیە دوو مەسـەلەی گرنـگ ڕووندەکاتەوە:

یەکەم: چەند خەسڵەتێکی زمانەوانی دیاریکراو لە زمانی ئینگلیزیـــدا هەیە و زۆربەی زۆری ڕەشپێســـت و سپیپێسـتەکانی ولایەتـە یەکگرتووەکـانی ئەمەریکـا قسـەی پێـدەکەن، زۆربەی ئەمەریکییەکـان دەیگێـڕنەوە بـۆ یەکێـک لەم دوو گـروپە ڕەچەڵەکـە، ئەمەش ئەو گریمانەیەمـان دەداتـێ، کە ئاخـاوتنی ڕەشپێسـت و شـێوازی ئاخـاوتنی سپیپێسـتەکان لای زۆربەی ئەمەریکییەکـان ڕاستەقینەیەکی کـۆمەڵایەتی پێکـدەهێنێت، ئەویـش بە گـوێرەی چەنـد تاقیکردنەوەیەک، کە لە **(دیترۆیت)** ئەنجامدران و ئەوەیان دەرخسـت، کە ئەم شـارە دانیشـتوانەکەی لە هەمـوو ئاسـتەکانی تەمەن و تـوێژە کۆمەڵایەتییەکـان ڕێـژەی (٨٠%) لە زانیـاری جـۆری قسـەکەرانی ڕەشپێسـت یـان سپیپێسـتەکان پێکدەهێنن، ئەویش پاش تۆمارێکی دەنگی، کە تەنیا چەند چرکەیەک بەردەوام بێت.

دووەم: ئەم تاقیکردنەوەیە ـ بەوپەڕی متمانە و بڕواوە ـ ئەوە دەسەلمێنێت، کە ڕەهەندی قسەکردن لای سپیپێست و ڕەشپێستەکان گوزارشت لە شوناسی ڕەچەڵەکی قسەکەرەکە دەکات، ئەنجامێکی کۆتایی ئەو کارەیە، کە لە ژیان و پەروەردەوە وەردەگیرێت، خەڵک بەگشتی بەگوێرەی ڕەنگی پێستەکانیان قسە ناکەن، بەڵکو بەگوێرەی ئەو ژینگە کۆمەڵایەتییەی تیایدان و بەگوێەی ئەوانەی لەگەڵیان تێکەڵ دەبن قسە دەکەن.

هەردوو گروپی ڕەچەڵەکی ئەمەریکی جۆرەکەی خۆیان کە پەیوەندنی پێیانەوە هەیە، هەمان شێوەی وەرگرتنی زمانە خۆجێیە کۆمەڵایەتییەکانیان وەردەگرن، لە حاڵەتە نائاساییەکانیشدا هەندێک سپیپێست لەنێوان ڕەشپێستەکاندا دەژین، یان بە پێچەوانەوە، ئەوا ڕەهەندی وەرگیراو ئەو ڕەهەندەیە، کە لای گروپە زاڵەکەدا بوونی دەبێت، ئەمەش واتای وایە ـ کە ئەنجام ـ هیچ بنەمایەکی فسیۆلۆجی بۆ جیاوازییە زمانەوانییەکان لە ئارادا نییە.[١]

لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا دەرکەوت> کە بۆچوونی ڕەگەزپەرستانە، کە ڕەچەڵەک و زمان بەیەکەوە گرێ دەدات، بۆچوونێکە لە سەدەی (١٩)دا دەستی پێکرد

---

1. peter Trudgill, Socio Linguistics,P.P.51,52.

و له نیـوەی یەکەمــی ســەدەی بیســتەمدا بڵاوبــووەوە، بۆچــوونێکی هەڵەیە، چـونکە هەر مرۆڤێـک دەتوانێـت هەر زمانێک مەبەستی بێت فێری ببێت.

ئێمە دەزانـین زۆرجـاران چەنـدەها گروپـی ڕەچەڵـەکی تەواو بەدرێژایـی کـات زمـانی خۆیـان گـۆڕی، ڕوونتـرین نمــوونەش لەســەر ئەم ڕســتەیە، ئەو ژمــارە زۆرەی دانیشتیوانی ئەمەریکان، کە بە ڕەچەڵـەک ئەفەریقین، بەڵام ئێسـتا بە یەکێـک لە زمـانە ئەوروپییەکـان قســە دەکەن و کردوویانەتە زمانی سەرەکی خۆیان.[1]

زمان جیاکەرەوەی گروپە ڕەچەڵەکییەکان

هـیچ پەیوەنـدییەکی گرنـگ لەنێـوان زمـان و ڕەچەڵەکدا نیــیە، کەچــی لەگەڵ ئەوەشــدا ڕاســتە ئــەگەر بڵێــین پەیوەندییەکی گرنگ لەنێوانیاندا هەیە، هەندێکجار لەڕووی زمـانەوانییەوە وەک ئەوەی بڵێـین زمـان، یـان یەکێـک لە جۆرەکانی، یان زارەکانی دەستنیشانکەری ڕەچەڵەکن، یان بە گوزارشــتێکی دیــکە تایبەتمەنــدییە زمانەوانییەکــان پێـوەرێکن بـۆ ئەنـدامبوونی تـاک لەو گـروپە ڕەچەڵەکـەدا، ئەمەش ڕاستەقینەیەکی زمانەوانی چەسپاوە.

---

1 .peter Trudgill, Socio Linguistics,P.P.58,59.

لێــرەدا چەنــدەها حــاڵەتی دیــکە هەن، کە زارێــک لە زارەکــانی گروپێکــی ڕەچەڵــەک، کە تــاک ئەنــدامە تیایــدا جۆرێکیان دیاری دەکرێت، لێرەدا وابەستەگی نێوان زمان و گروپی ڕەچەڵەک دەبێتە شێوەیەکی سادە بۆ وابەستەگی عورفی، کە ئاستەنگە کۆمەڵایەتییەکان لەنێوان گروپەکاندا پتەوتــر و تــۆکمەتری دەکەن، لەم حــاڵەتەدا زمــان دەبێــتە خەســڵەتێکی کــۆمەڵایەتی، بەهەرحــاڵ زۆربەی ئەوانەی بە زمـــانی ئینگلیـــزی ڕەشپێســـتەکان قســـەدەکەن، هەر ڕەشپێســـتەکان خۆیـــانن، دەشـــتوانین لە قســـەکانیان بیانناســـینەوە، لەم حـــاڵەتەدا جیـــاوازی ڕەچەڵـــەک لە کۆمەڵگەیەکی فرە ڕەچەڵەکدا ڕەهەندێکی تــایبەتی جیاوازی کـــۆمەڵایەتی پێکـــدەهێنێت، کە جیـــاوازی زمانەوانیشـــی زۆرجار لەگەڵدایە.[1]

باروودۆخی زمانی لە گانا

دەربــارەی حــاڵەتی یەکەم، کە زمــان دەبێتە خەســڵەتێکی جیاکار یان دیاریکراو بۆ بە ئەندامبوونی تــاک لە گروپێکــی ڕەچەڵــەکی، چەنــدەها نمــوونە لەئــارادان، لە نــاوچەیەک دەکەوێــتە دەرەوەی **(ئــاکرا)** لە **(گانــا)** چەنــد قســەکەرێکی

1 .peter Trudgill, Socio Linguistics,P.P.53,54.

سەرەکی هەن، کە بە زیاتر لە (٨٠) زمان قسە دەکەن، چەند زمانێک لەو زمانانە سەرەکین، وەک **(هوسا)** و **(ئیوا)** (Ewe) و **(کرو)** (kru) لە زۆربەی حاڵەتەکاندا شوناسی تاکەکان بە ئەندامبوونیان لە گروپێکی ڕەچەڵەکیدا دەناسرێتەوە، یان ئەندامبوونیان لە هۆزێکدا دەناسرێتەوە بەگوێرەی زمانی دایک، هەرچەندە زۆربەی دانیشتوان فرەزمانن.

ئەندامانی ئەم گروپە ڕەچەڵەکە هەمەجۆرانە پارێزگاریی لە تاکبوون و ناسنامەی خۆیان تەنیا بە زمان نە بە شتێکی دی دەکەن. ئەم حاڵەتەش دیاردەیەک نییە تەنیا بە کیشوەری ئەفەریقا تایبەت بێت، بەڵکو هەردوو گروپی ڕەچەڵەکی سەرەکی لە **(کەنەدا)** بە زمان لەیەکتر جودا دەکرێنەوە، هەرچەندە جیاوازی ئایین و مێژوو و ڕۆشنبیری و داب و نەریت بوونیان هەیە، کەچی زمانی ئینگلیزی یان فەرەنسی لە هەموو ئەوانە زیاتر شوناسی تاک لە **(کەنەدا)** دیاری دەکەن.

بارودۆخی زمانی لە سەراییڤۆ

دەربارەی حاڵەتی دووەم، کە جۆرێکی زمان ببێتە جیاکار و دیاریکەری گروپی ڕەچەڵەک نموونەکەی سەرنجڕاکێشترە.

جیاوازییەکانی ئەم حاڵەتە لە بنەڕەتدا ـــ بەلای کەمییەوە ـ دەگەڕێتەوە بۆ هەمان ڕێکار، کە زارەکانی توێژی کۆمەڵایەتی پارێزگاری لێدەکات، با گریمانە بکەین کە جیاوازی ڕەچەڵەک دەبێتە ئاستەنگێک بۆ یەکبوونی زمان، بە هەمان ئەو شێوەیەی ئاستەنگە کۆمەڵایەتییەکانی دی کاری پێدەکەن.

پێویستە لە حاڵەتی گروپە ڕەچەڵەکاندا ئەوەمان لەیاد نەچێت، کە ئاراستەکان و هەڵوێستە سۆزدارییەکان، کە گروپەکان لەسەری دەڕۆن، وەک ئەندامبوونیان لەو گروپە ڕەچەڵەکە. زۆربەی زۆری ئەندامەکان لەوانەیە هۆشیارییان هەبێت دەربارەی ئەوەی بۆ نموونە (**جوو**)ن یان (**ڕەشپێست**)ن و لە توێژێکی بۆ نموونە مامناوەندن یان توێژەکانی خوارەوەن، ئەمەش واتای وایە ئەندامبوونی ڕەچەڵەکیان ڕاستەقینەیەکی کۆمەڵایەتی ئەوتۆیە، کە لە ناخیاندا ڕۆچووە، لەبەر ئەوە جیاوازی زمانییان لەنێوان ئەم گروپانەدا بەردەوام دەبێت، ڕوونترین جیاوازی کە بە

هۆشیارییەوە یان بەبێ هۆشیاری بێت دەستنیشان دەکرێت، بەو حیسابەی خەسڵەتگەلی جیاکاری ئەم گروپانەن. ڕوونترین نموونە وڵاتی **(یوگوسلاڤیا)**ی پێشووە، کە وڵاتێکە فرەڕەچەڵەکە و تیایدا زمان خەسڵەتێکی جیاکارە و پێناسەیەکی ڕوونە بۆ ڕەچەڵەکەکان، سلۆڤانی و مەکدۆنی و ئەلبانی چەند زمانێکن لەم وڵاتەدا سلۆڤانەکان و مەکدۆنییەکان و ئەلبانەکان قسەی پێدەکەن.

له **(سەرایڤۆ)**ی پایتەختی **(بۆسنیا)** سێ گروپی ڕەچەڵەک ژیان دەبەنەسەر، کە ئەمانەن: سڕبەکان و کرواتەکان و موسڵمانەکان، هەموو ئەو گروپانە بە زمانی **(سڕبۆکروات)** قسە دەکەن، کە زمانێکی یوگوسلاڤییە و لە هەموو زمانەکانی دی زیاتر بەکاردەهێنرێت.

جیاوازی ڕەچەڵەک لە **(سەرایڤۆ)** لە ڕووی مێژووییەوە پەیوەندی لەگەڵ ئایيندا هەیە، چونکە سڕبەکان مەسیحی ئارسۆدکسن و کرواتەکانیش کاسۆلیکین و موسڵمانیشن. لە ڕووی جوگرافیشەوە پەیوەندی بە **(سڕبیا)**وە هەیە، لە ڕۆژهەڵاتی **(بۆسنیا)** و **(کرواتیا)**ش بە ئاراستەی ڕۆژئاوا.

ئەم بابەتە لەم ڕۆژگارەدا گرنگییەکی بێ وێنەی هەیە دوای هەرەسهێنانی یوگوسلاڤیای شیوعی و سەرهەڵدانی

بانگەشـــەکانی جودابـــوونەوە لەلایەن ئەم نەتەوانەوە و ڕزگاربوون لەژێر دەسەڵاتی (سرپەکان)، ئەگەری ئەوەش هەیە گوێگر باکگراوندی ڕەچەڵەکی قسەکەرەکان بزانێت، کە سەر بە چ نەتەوەیەکە لەم نەتەوانەی ئاماژەمان پێدان، ئینجا ئەگەر مەسەلەکە هاوشێوەی زارە کۆمەڵایەتییەکان نەبێت، لەو کاتەدا ناتوانین بڵێین هەر ئەم سێ گروپە ڕەچەڵەکە بە سێ جۆر زمان یان سێ زاری جودا قسە دەکەن، بەڵکو ڕاستتر ئەوەیە بڵێین جوداکارییەکان وەک ئاراستەیەک وان، کە تەنیا لە بواری فەرهەنگیدا دەردەکەون، چونکە لەوانەیە هەر گروپێک لەو گروپانە وشەیەکی تایبەت بە خۆیان بەکاربهێنن، کاتێک گروپەکەی دی وشەیەکی هاوواتای ئەو بەکاردەهێنن، ئیتر بەکارهێنانی ئەم وشانە ئاماژەیەکە، تەنیا بۆ ئاراستە گشتییەکان.

لەگەڵ ئەوەشدا لەوانەیە قسەکەرەکە لە هەندێک بارودۆخدا وشەیەک بەکاربهێنێت، کە تاکەکانی ڕەچەڵەکەی بەکاری نەهێنن، بەڵام ئەوەی تێبینیکراوە سرپەکان و کرواتەکان بۆ نموونە وشە ئیسلامییەکان بەکارناهێنن، مەگەر تاک و تەرا نەبێت.

گرووپە ڕەچەڵەکەکانی **(سەرایڤۆ)** تا هەنووکە مکووڕن لەســـەر پابەنـــدبوون بەم جیاوازیـــانە و بە فـــاکتەری وابەســـتەگی پەیوەنـــدی نێوانیـــان دەزانـــن، بێگومـــان ئەم جیاوازییـــانە بە گرنگتـــرین ئەو فـــاکتەرانە دادەنـــرێن بـــۆ دیاریکردنی شوناس و ناسنامەیان.[١]

گرووپە ڕەچەڵەکەکانی شاری نیویۆرک

تـوێژینەوەیەکی **(لابـۆف)** دەربـارەی شـاری **(نیویـۆرک)** گەیشـــتە چەنـــد ڕاســـتەقینەیەک، لەوانە بـــوونی چەنـــد جیـــاوازیەکی کەم ـ بەڵام ڕوون و ئاشـــکرا ـ دەربـــارەی گـــۆکردنی جـــوو و ئیتاڵییەکـــان و ڕەشپێســـتەکانی زمـــانی ئینگلیزی.

ئەم جیاکاریـــانە ئاراســـتەی ئامـــارین زیـــاتر لەوەی ئامـــاژەی ئاشـــکرا یـــان یەکـــلاکەرەوە بـــن بـــۆ جیـــاوازییە ڕەچەڵەکیـەکان، بەڵام بـۆ ئەوە دەگەڕێـنەوە کە ڕەچەڵـەکە جیاوازەکـــان بەرەو ئەوە ئاراســـتە دەبـــن، کە گرووپـــی گۆشـــەگیر لە شـــارەکاندا پێکبهێـــنن، وا پێـــدەچێت ئەم جیاوازییانە ـ لە ڕووی چاوگ و بنەڕەتەوە و تـا مـاوەیەکی دیاریکراو ـ بۆ کاریگەری تـوێژە زمانەوانییەکـانی خـوارەوە

---

1 .peter Trudgill, Socio Linguistics,P.P.55.

دەگەڕێتەوە، یان بۆ جۆرەکانی قسەکەری ئەم گروپە یان بۆ باب و باپیرانیان دەگەڕێتەوە، ئەویش پێش ئەوەی لەسەر ئاخاوتنی زمانی ئینگلیزی ڕابێن.

ئینگلیزی جوو و ئیتاڵییەکانی شاری نیویۆرک

(لابۆف) گرنگی بە توێژینەوەی جولەکەکان و ئیتاڵییە ڕەشپێستەکان دەدا، لەنێوان ئەو ئەمەریکیانەی بە ڕەچەڵەک ئیتاڵی بوون، درکاندنی (bad) و (bag) و وشە هاوشێوەکانیان بە شێوەیەکی جودا بوو. نەوەی یەکەمی ئیتاڵییەکان بە زمانی ئیتاڵی قسەیان دەکرد، ئەم وشانەیان بەشێوەیەکی کراوەتر دەدرکاند، وەک لەوەی لە سیستەمی ناسراوی زمانی ئینگلیزیدا هەیە، کەچی منداڵەکانیان خوازیاری بەکارنەهێنانی ئەم ئیتاڵییە جیاوازەن، بۆیە جۆری گونجاوی ئەم درکاندنەیان وەرگرت، کە لەگەڵ زێدی تازەیاندا دەگونجێت، کە لەگەڵ درکاندنە ئیتاڵییەکە جۆرێکی نەیار و نەگونجاوە، جوولەکەکانیش بە هەمان شێوە بوون، پاشانیش ئەم خەسڵەتە دەنگییە بووە یەکێک لە ئاماژە زمانییە

جیاوازەکـــانی گـــروپە ڕەچەڵـــەکییەکانی ئیتاڵییەکـــان و جوولەکەکان.[1]

گەڕانەوەیەک بۆ ئینگلیزی ڕەشپێستەکان

ئەم حـــاڵەتە لە دیـــارترین و زەقتـــرین حاڵەتەکـــانی جیاوازی زمانییە لە نێوان گروپە ڕەچەڵەکییەکانی جیهاندا، کە بە زمـــانی ئینگلیـــزی قســـەدەکەن، ئەم حـــاڵەتە بە نموونەیەکی ڕوون هەژمار دەکرێت، بۆ کاریگەری توێژی زمانی خواروو لەسەر زمانەکان، یان ئەو جۆرانەی لەم ڕۆژگارەدا قسەیان پێ دەکرێت.

بە هەر حاڵ جیاوازی نێوان ئینگلیزی ڕەشپێستەکان و سپیپێســـتەکان ڕوون و ئاشـــکرایە و فراوانیشـــە و لە کـۆمەڵگەی ئەمەریکیـدا گرنگییەکـی بەرچـاوی هەیە، ئەم جیاوازییانەش ماوەیەکی زۆرە تێبینیکراون و زانراون و چەندەها نووسەر و گەشتیار و مێژوونووس لە سەدەی هەژدەهەمەوە دەربارەی ئەم حاڵەتە نووسیوویانە. خەڵک ئەوکاتە لەو باوەڕەدا بوون، کە ئەم حاڵەتە بۆ جیاوازی ئاســـتی بیرکـــردنەوە دەگەڕێـــتەوە و پەیوەنـــدی بـــۆ سروشـــتێکی بنەڕەتـــی ئەو دوو گـــروپە ڕەچەڵـــەکە

---

1 .peter Trudgill, Socio Linguistics,P.P.56 - 57.

دەگەڕێتەوە، لەبەر ئەوە وایان دەزانی زمانی ئینگلیزی ڕەشپێستەکان کرچ و کاڵە و بێکەڵکە، کەواتە نوقسانی و خەوشێک لەو کەسانەدا هەیە کە قسەی پێدەکەن.

هەرچەندە ئەم بۆچوونە هیچ بنەمایەکی زانستی و واقیعی نییە، کەچی کاریگەرییەکی نەرێنی و نێگەتیڤی لە مێژووی خوێندنی زمانی ئینگلیزی لە ئەمەریکادا هەبوو، ئەویش لەبەر بڵاوبوونەوەی لەنێو خەڵکدا.

ئەمڕۆ زمانەوانان ڕێککەوتوون لەسەر بوونی جیاوازی زمانی لەنێوان ئاخاوتنی ڕەشپێست و سپیپێستەکان، لێرەدا هیچ بەڵگەیەکی زانستی لەسەر باشترینی هەر یەکێکیان لەسەر ئەویدیکەدا نییە، ئێستاش کەشی سیاسی و کۆمەڵایەتی هاندەرە بۆ تویژینەوەی ئەم بابەتە و باسکردنی.

ماوەی چەند ساڵێکە زمانەوانان و ئەنسرۆپۆلوجیاناسان سەرقاڵی ئەم بابەتەن، تویژینەوەکانیان پەردەیان لەسەر چەندەها ڕاستەقینەی کۆمەڵایەتی و زمانەوانی هەڵداوەتەوە، کە گرنگی خۆیان لە بواری تویژینەوەی کۆمەڵگەی ئەمەریکی هاوچەرخدا هەیە.

لەم بوارەدا زاراوەی (bve) بەکاردەهێنرێت، کە کورتکراوەی ئەم دەربڕینەیە: (Black Vernacular English)،

کە بــە شــێوەیەکی گشــتی ئامــاژە بە زمــانی ئینگلیزیــی ناســــتاندارد دەکـــــات، کە توێژەکـــــانی خـــــواروو لە ڕەشپێســـتەکان لە گەڕەکەکــانی خۆیــان لە شــارەکانی باکووری ئەمەریکا و لە چەند ناوچەیەکی دیکەدا دەژین، قسەی پێدەکەن.

زاراوەی **(ئینگلیــزی ڕەشپێســـتەکان)** یــان (bve) لەو ڕووەی زاراوەیەکـی زمـانەوانییە، بەکارهێنـانێکی زۆر ورد و پــڕ بە پێســـت نیــیە وەک ئەوەی لە واقیعــدا دەیبینــین، چــونکە گریمــانە دەکەیــن ڕەشپێســتە ئەمەریکییەکــان ئەم جۆرە ئینگلیزییە بەکاردەهێنن، لە واقیعشدا وا نییە، چونکە هەنــدێک لە سپیپێســە ئەمەریکییەکــان قســەی پێــدەکەن، هەروەها ڕەشپێستە ئەمەریکییەکانیش بە زمانی ئینگلیزی ستاندارد قسەدەکەن.

چۆن ئینگلیزی ڕەشپێستەکان پەیدابوو؟

هەرچەنــدە (bve) بــووەتە بــابەتێکی ئەکــادیمی، کە دەزگاکـــانی زمـــانەوانی ســـەرقاڵکردووە، لەو ڕووەوەی جـــۆرێکی زمـــانەوانییە و بە شـــێوەیەکی کردەیـــی بەکاردەهێنرێت و لە کۆمەڵگەدا گرنگی خۆی هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێک کێشەی تیادایە.

کاتێک جیاوازی لەنێوان زمانەوانان نابینین لە ڕووی بوونی جیاوازی لەنێوان ئینگلیزی ڕەشپێستەکان و جۆرە زمانییەکانی دی، ئەوا جیاوازی لە سروشتی ئەم جوداکاریانەدا دەبینین و لە دەستنیشانکردنی سەرچاوەکانیش جودایی دەبینین.

یەکێک لە تیۆرەکان وای دەبینێت کە تایبەتمەندییە زمانەییەکانی زمانی ئینگلیزی ڕەشپێستەکان لە ئاخاوتنی سپیپێستەکان بوونی هەیە، بەتایبەتی لە ویلایەتەکانی باکووری ئەمەریکا زۆربەی ئەم تایبەتمەندییانە بەگوێرەی ئەم تیۆرە لە ڕووی مێژووییەوە بۆ زارەکانی بەریتانیای دێرین یان بۆ زارەکانی دی سپیپێستەکان دەگەڕێتەوە.

لەوانەیە گۆشەگیرکردنی ڕەگەزپەرستانە و گەشەسەندنی **(جیتۆی ڕەش)**، کە واتای نزمتربوونی پلەی وابەستەگی نێوان ڕەشپێست و سپیپێست دەگەیەنێت، پەلیکێشابێت بۆ پێشڤەچوونێکی ڕاستەوخۆی زمانی ئینگلیزی، کە هەر گروپێک بە جودا بەکاریدەهێنن، واتە هەموو جۆرێک گەشە دەسێنێت و نوێ دەبێتەوە بە جودا لەوانی دی.

تیۆرێکی دی دەڵێت، زۆر لە تایبەتمەندییەکانی (bve) بوونی بەوە شرۆڤە دەکرێت، کە ئەمەریکییەکانی یەکەم لە

ڕەشپێستەکان بە جۆرێکی تایبەت قسەیان کردووە، کە بە **(کریۆل)**: **(دوو ڕەگ)** ناوزەد دەکرا.

ئەم زاراوەیە: **کریۆل** (**creole**: **دوو ڕەگ**) بەو زمانە تێکەڵە (**pidgin**) دەوترێت، کە بووەتە زمانی دایکی گروپێکی دیاریکراوی قسەکردن، پاشان بواری بەکارهێنانەکەی فراوانتربوو و هەموو ئەرکەکانی (bve) و تایبەتمەندییەکانی زمانی سروشتی وەرگرت.

زمانی (**pidgin**) زمانێکی کورت و پوخت و سادەکراوە، زۆرجاران دەبێتە تێکەڵەیەکی زمانی، کە لە چەند زمانێکەوە یان لە چەند زارێکەوە دروست دەبێت و ئاخێوەران لە بازرگانی و مامەڵەکردندا بەکاری دەهێنن، چونکە زمانێکی هاوبەشیان نییە، خاوەنانی ئەم تیۆرە پێیان وایە، کە (bve) بە تەنیا لە زارە بەریتانییەکانەوە وەرنەگیراوە، بەڵکو لە زمانێکی ئینگلیزی دوو ڕەگ (کریۆل) وەرگیراوە، لەوانەیە ئەم تیۆرە جەخت بکاتەوە سەر ئەوەی ئەمەریکییەکانی یەکەم لە ڕەشپێستەکان زمانی دایکیان دووڕەچەڵەک بووبێت، پاشان بەدرێژایی کات لە زمانی سپیپێستەکان نزیک بووبێتەوە.

جێی سەرسوڕمانە، کە زمانە ئەفەریقییەکان بە توێژێکی زمانی خوارووی ئینگلیزی ڕەشپێستەکان هەژماردەکرێت،

شوێنەواری خۆیان لەم زمانەدا بەجێهێشتووە، کە لە وشە ئەفەریقییەکانی ناو فەرهەنگی ئینگلیزی ئەمەریکیدا بەرجەستە دەبێت، وەک: (pinto, voodoo).[1]

نموونە دەربارەی ئینگلیزی ڕەشپێستەکان

چەند خەسڵەتێکی زمانی هەن، کە جیاوازی لەنێوان ئینگلیزی ڕەشپێستەکان و سپیپێستەکان دەکەن، کە دوو نموونەیان لێ دەهێننەوە و شرۆڤەیان دەکەین.

- زۆر لە قسەکەرانی ڕەشپێست جێناوی کەسی سێیەمی نائامادە (S) لەگەڵ (کاری ڕانەبردوو) بەکارناهێنن و دەڵێن:

He go, it come, she like

ئەم خەسڵەتە دەشێ بە خەسڵەتێکی زارەکانی ئینگلیزی هەژماربکرێت، چونکە لە ڕۆژهەڵاتی **(ئینجلیا)** و لە ناوچەکانی **(ئۆست کنتری)** بڵاوبووەتەوە، هەروەها بە هەمان شێوە لە ئاخاوتنی زۆر لە ئەمەریکییە سپیپێستەکان بەدی دەکرێت، بەتایبەتی لە ناوچەکانی باکووردا.

مەسەلەیەکی ئاساییە کە بوترێ ئەمە دیاردەیەکی زارییە و ڕێژەی بەکارهێنانی لەلای ڕەشپێستەکان زیاترە.

---

1 .peter Trudgill, Socio Linguistics,P.P.59 - 60.

ـ ئـامرازی بەسـتنەوە copula لە کـاری to be بـوونی نییە و ئەم گوزارشە بەم شێوەیە دەردەبڕدرێت:

They out, she real nice, He not American, trere

هەنـدێک لە زمانەوانـان ئەم دیـاردەیە وا شـرۆڤە دەکەن، کە لە زاری جـۆری ئینگلیـزییەوە هـاتووە و سپیپێسـتەکان بەکاریان هێناوە، و هەندێکی دیکەشیان وای شرۆڤەدەکەن، کە لە ئینگلیزیەکـــی دوورەگەیـــیەوە هـــاتووە، کە لەنـــاو ڕەشپێستەکاندا باوبووە.[1]

بەم شـــێوەیە تـــوێژینەوە زمانەوانییەکـــانی ئینگلیـــزی ڕەشپێســـتەکان دەیســـەلمێنن، کە ئەم زمـــانە لە پێـــوەر و سیســـتەمی ســـتانداردی زمـــانی ئینگلیـــزی نەتـــرازاوە و لاینەداوە، بەڵکو چەند جیاوازییەکی گرتۆتەخۆ، کە ڕێزمانی سروشـتی خـۆیەتی و تەنیـا ئەوەنـدەیە، کە لەگەڵ زمـانی ئینگلیـزی سـتاندارد یەکنـاگرێتەوە و ئەگینـا بە زمـانێکی نالۆجیکی و سەرەتایی هەژمار ناکرێت.

---

1 .peter Trudgill, Socio Linguistics,P.P.65 - 66.

ئاستەنگەکانی وەرگێڕان

وەرگێڕەکان چەندەها سەختی و ئاستەنگیان ڕووبەڕوو دەبێتەوە، کاتێک لە زمانە ئەفەریقی یان هیندییەکانەوە وەردەگێڕن.

(مالینۆفسکی) کە ئەنسرۆپۆلۆجیستێکی ناسراوە، لەو باوەڕەدا بوو، کە سەختییەکانی وەرگێڕان بۆ جیاوازی نێوان سروشتی زمانەکان دەگەڕێتەوە، نیازمەندیش بۆ هێنانەوەی پێگەکان گرنگە، کاتێک زمانە بەراییەکان وەردەگێڕین، هەروەک (پالمەر) دەڵێت: ئەم پرۆسەیە هەڵەیە، لەوانەیە لە جیهانی ئەمڕۆدا گەلانی بەرایی هەبن نەزانن یان نەتوانن و لە ئاستی گەلە پێشکەوتووەکاندا نەبن، بەڵام نەک وەک زمانی گەلە بەراییەکانی پێشوو، لەوانەشە هەندێک زمان هەبن فەرهەنگی تایبەت بە خۆیان هەبێت، کە ڕەنگدانەوەی ژیانی کۆمەڵگەی پیشەسازی هاوچەرخ بگرێتەخۆ، بەڵام ئەم نوقسانییە لە ڕاستیدا ڕەنگدانەوەی ئاکار و ڕەفتارەکانی ئەو خەڵکەیە، ئەگینا پەیوەندی بە سروشتی بەراییبوونی ئەو زمانانەوە نییە، لەوانەیە لای ئەو خەڵکە بەراییانە هەندێک ئاکار و ڕەفتارمان بەرچاو بکەوێت، کە کەسانی مۆدێرن و

هـاوچەرخ گرنگیـان پێنـادەن، بـۆیە لە فەرهەنگەکانیانـدا بە هەمان شێوە بوونیان نابێت.[1]

1- palmer, Semantics.p.48.

بەشی چوارەم
زمان و سیاسەت

پێناسەی سیاسەت

سیاسەت زاراوەیەکە ئاماژە بۆ ئەو پڕۆسانە دەکات، کە ئاکاری مرۆییان لەخۆگرتووە، بەهۆیانەوە حاڵەتی ململانێی نێـوان بەرژەوەنـدی گشـتی و بەرژەوەنـدی گروپەکـان کۆتاییـــان پـــێ دەهێنرێـــت، زۆرجـــار ئەم پڕۆســـەیە سەردەکێشـێت بـۆ بەکارهێنـانی هێـز، یـان بەکارهێنـانی شـێوەیەک لە شـێوەکانی خەبـات. لەوانەشـە زاراوەکە (**سیاسـەت**) تەنیـا ئامـاژە بکـات بـۆ ئەو پڕۆسـانەی لە چوارچێوەی سیستەمی دەوڵەتدا بەکاردەهێنرێت... لێرەدا هێـز لە میـانەی پڕۆسـەی فەرمـانڕەوایی و لە چوارچێوەی دەوڵەتدا بەکاردەهێنرێت، لەڕاستیدا لێکۆڵینەوە لە سیاسەت شیکردنەوەیەکە بۆ پەیوەندییەکانی هێز.[١]

لە کۆنـەوە فەیلەسـوفەکان زانسـتی سیاسـەتیان بەوە پێناسـەکردووە، کە زانسـتێکە بـۆ بەڕێـوەبردنی شـار و ئـاوایی و شـوێنەکان. لە کلتـووری فیقهـی ئیسـلامیدا سیاســـەتی شـــەرعی بەوە پێناســـە دەکرێـــت، کە

١- د.محمد عاطف غیث، قاموس علم الاجتماع.

پێشەوایەتیکردنی گشتییە بۆ خەلافەتی پێغەمبەرایەتی لە پارێزگاریکردن لە ئایین و سیاسەتکردنی دونیادا.[1]

بوارەکانی توێژینەوە لە زمانی سیاسەتدا

١ـ ئەو زاراوە و دەربڕینانەی هەموو سیستەمێکی سیاسی و حوکمڕانی دروستی دەکەن، پڕوپاگەندەیەکن ئەو سیستەمانە بۆ خۆیان ئەنجامی دەدەن و بونیادە حوکمڕانیەکەی خۆیانی پێ تۆکمە دەکەن و لەگەڵ نەیارانی خۆیان مامەڵەی پێدەکەن، شێوازەکانی قایلکردن بە هۆکاری قسەکردن و لە هەر سیستەمێکی حوکمڕانیدا جیاوازە لەگەڵ ئەوانی دی.

٢ـ زمانی هەڵبژاردن؛ زمانی بەکارهێنراو لە هەڵمەتەکانی هەڵبژاردن دەخوێندرێت، وەک هاندانێک بۆ هەڵبژاردنی پاڵێوراوێک یان بۆ تاراندنی خەڵک لەوەی دەنگ بەو پاڵێوراوە بدەن.

٣ـ زمانی ئەو ڕێوڕەسمانەی دەوڵەت لە بەڕێوەبردنی کاروباری سیاسی دەریدەکات، وەک ڕاسپاردنی وەزارەت بە بڕیارێک، یان دامەزراندنی وەزارەتێک، یان کردنەوەی

---

[1]ـ بڕوانە کتێبەکەم: محمد حسن عبدالعزیز، المعجم التاریخي للغة العربیة، ص ٣٠٥ ـ ٣٠٦.

ئەنجـــوومەنی گەل، یـــان دواخســـتنی، یـــان داخســـتنی ئەنجوومەنەکە.

٤. شـــــیکردنەوەی ئەو وشـــــە و گوزارشـــــانەی لە جەنگەکانـدا بەکـاردەهێنرێن، چ لە کـاتی جەنـگەکە و چ لە دوایشدا.

٥. زمـانی ئاشـتی و بانگەشـەکردن بـۆی، و ئاگـاداری لە جەنگـــەکان، هەروەهـــا ئەو شـــتانەی سیاســـەتی دەوڵەت دەیخـــوازن، وەک ئەنجـامی پەیماننامەکـــان، پەیماننـــامەی ئاشـتی لەگەڵ ئیسـرائیلدا تـا هەنووکە چەنـدەها مشـتومڕی سیاسی و زمانی گەرمی لێکەوتووەتەوە.

٦. شـــیکردنەوەی گـــۆڕانە واتاییەکـــان، کە لە کـــاتی شۆڕشـــەکان و کودەتاکانـدا پەیـدا دەبـن، شۆڕشـــەکان لە زمانـدا ڕەنگدەدەنەوە. دیـارترین شـت لەم بـوارەدا ئاشـکرا بێـت ئەوەیە، ئەم حـاڵەتە زۆر لە وشـەکان دەکوژێـت، یـان دەخوازێـت زۆر لە داب و نەریـت و هزرەکـان بکوژێـت، لە هەمـان کاتیشـدا زۆر وشـە دروسـت دەکـات و زینـدوویان دەکـاتەوە، ئەویـش ئـەگەر لە سروشـتیدا بێـت، کە توانـای دروستکردن و زیندووکردنەوەی هەبێت، ئەوا زۆر لە بەهـا و شـــێوازەکانی ژیـــانیش دروســـت دەکـــات و زینـــدوویان دەکـــاتەوە، هەروەهـــا گـــۆڕانی زۆر لە واتاکانیـــان دەکـــات،

ئەویش ئەگەر توانای دروستکردنی گۆڕانی لە هەردوو بواری ڕۆحی و ماددی هەبێت.[1]

پەیوەندی سیاسی و پەیوەندی زمانەوانی

پەیوەندی سیاسی بەوە پێناسە دەکرێت: کە پەخشکردنی ئەو پەیامانەیە، کە شوێنەواریان هەیە، یان مەبەست لێیان دروستکردنی شوێنەوار و کاریگەرییە لە دابەشکردنی یان بەکارهێنانی دەسەڵات لە کۆمەڵگەدا.

لەبەر ئەوەی سیاسەت لە قسەکردن پێکدێت، ئەوا پرۆسەی پەیوەندی هەژموونی بەسەر سیاسەتدا هەیە: خەڵک واتای جیاوازیی و دووبەرەکیەکانیان دەردەخەن و چارەسەری ئەم جیاوازییانەیان بە پەیوەندی دەردەخەن، زۆر لە ڕووەکانی ژیانی سیاسی دەتوانین بە پەیوەندی وەسفیان بکەین.[2]

پەیوەندی زمانەوانی کرۆکی سیاسەتە، ناتوانین بەبێ پەیوەندی باس لە سیاسەت بکەین و ناشتوانین بەبێ سیاسەت باس لە پەیوەندی بکەین، هەردوو بوار دەبێ

---

[1]- بڕوانە: د.محمود السعران، اللغة و المجتمع، ص ٧٤ ـ ٧٧.

[2]- بڕوانە: د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٤٢.

شانبەشانی یەکتر بن و هەریەکەیان بەشێکن لە سروشتی مرۆڤایەتی. **(ئەرستۆ)** لە دێرزەمانەوە پێی وابوو کە مرۆڤەکان کائیناتی سیاسین و لە ڕووی زمانەوە جیاوازییان لەگەڵ بوونەوەرەکانی دیکەدا هەیە، هەروەها هونەری گوتاربێژی لە ئامرازەکانی قەناعەتهێنان بەهۆی زمانەوە پێکدێت.

زمان دەستدەکات بە دروستکردنی ڕووداوی سیاسی، چ ڕەخنە یان وەسف یان شیکاری یان کار یان ئاراستەکردن بێت. پەیوەندی سیاسی زۆرگرنگە لامان و لەگەڵ هیوا و ئاواتەکانمان و لەگەڵ ئێش و ئازارەکانمان ئاوێتە دەبێت، بۆیە ناتوانین لێی دەرباز بین یان پشتگوێی بخەین.[١]

تایبەتمەندییەکانی زمانی سیاسی

زمان ڕۆڵێکی سەرەکی هەیە لە پڕۆسەی پەروەردەی کۆمەڵایەتی، هەروەها بەشداری لە دروستکردنی شەرعیەتی سیستەمی سیاسی دەکات.

---

[١]- بڕوانە: د.أحمد بن راشد بن سعید، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السیاسي و رموزه، ص ٤١.

سیاســـەت ـ هەروەک سیاســـییەکان خۆیـــان دەڵـــێن ـ **(گەمەکـــردنە بە وشـــەکان)**، سیاســـییەکان دەســـەڵات لە کـۆمەڵگەدا بەدەســـتدێنن، لەبـــەر چەنـــد هۆکارێـــک، لەوانە بەدەســتهێنانی ئامانجەکانیـان لە کـۆنترۆڵکردنی کـۆمەڵگە و پەیـداکردنی جەمـاوەر، ئەویـش بە بەکارهێنـانی هێماکـانی وشـە و غەیـری وشـە لە چالاکییەکـانی پەیوەندیـدا. زمـانی سیاســـی تەنیـــا بە وشـــەکان سیاســـی نیـــیە، بەڵکـــو بەو زانیارییانەش دەبێتە سیاسی، کە دەیانگوازێتەوە، هەروەها بەو دەوروبەرەش پەیوەندییەکی تیادا ئەنجامدەدرێت.[1]

توخمەکانی گوتاری سیاسی

گوتـاری سیاسـی چـوار تـوخمی هەیە، کە وای لێـدەکەن جیاواز و کاریگەر بێت، کە ئەمانەن:

١ـ نـاوەرۆکی گوتـاری سیاســی: لە پـرس و ئەرکەکـانی کۆمەڵگە پێکدێت، وەک: بێکاری، نرخەکانی نەوت، جەنگ و ئاشتی...هتد.

٢ـ نێـرەر: ئەم ئەرکە چەنـد ئەنـدامێکی کارامـە ئـەنجامی دەدەن، کە کار و پیشەکانیان توانای دروستکردنی ڕووداو

١ـ بڕوانە: د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٤٨.

و دارِشتنی سیاسەتەکانیان بۆ دابین دەکەن، هەروەها پەیوەندیکردنیان بە شێوەیەکی ئاسان بە سەرچاوەی زانیاری کاریگەرییەکی بەهێزیان پێدەبەخشێت، بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ پرسە گشتییەکان.

٣. گوێگری ئەم گوتارە جەماوەرە، کە خودی گوتارەکە بە ئامانجی دەگرێت: وەک گروپێکی سیاسی یان شارێک یان هەموو نیشتمان.

٤. ئامرازی گەیاندن: لە هەمووی گرنگتر ئامرازەکانی ڕاگەیاندنە، هەروەها ئامرازەکانی پەیوەندی کەسی وەک کاسێت، چ بینراو چ بیستراو...هتد.

زۆرجار گوتاری سیاسی ئاراستەی دەستەبژێرێک لە سیاسییەکان دەکرێت، چونکە ئەو کەسانە گوێ لە گوتارەکە دەگرن و لێکی دەدەنەوە، لەوانەشە باوەڕی پێبێنن، لەوانەشە بگێندرێتە جەماوەری گەل. هەندێک لە سیاسییەکان نامەکانیان ئاراستەی بیرمەندان و ڕووناکبیران دەکەن و ئەوانیش زانیاری وەردەگرن و دەیبەخشنە هەوادارییان و تەیاریان دەکەن و ئامادەیان دەکەن بۆ پاڵپشتکردنی بۆچوونێک یان پرسێک. زۆر لە پرۆگرامەکان پێویستییان بە بەشدارییەکی جەماوەری هەیە، وەک ڕاگەیاندنی جەنگ، یان بەشداری لە

پڕۆژەیەکـــی خێرخـــوازی، کە نـــاکرێ ســـەرکەوتن بەدەســتبێنێت ئــەگەر ژمــارەیەکی زۆری جەمــاوەری بــۆ ڕانەکێشرێت، ئەویش بە بەکارهێنانی زمانی سیاسی.

گوتاری سیاسی زۆر گرنگە، ئەم گوتـارە مـامەڵە لەگەڵ کێشــە گەورەکـانی ژیانـدا دەکـات، لە ســەرەتادا گوتــارەکە وەســفی ژیــان دەکــات، پاشــان دروســتی دەکــات و پێکیـدەهێنێت. وێنەکـانی وشــە هەنـووکە بـۆتە ســەرچاوەی سەرەکی بۆ تێگەیشتن لە واقعی سیاسـی، و بنەمـای کـاری فەرمی یان کارنەکردن و بنەمای هەست و نەستی گەلە بە گەشــبینی و ڕەشــبینی، بــە ڕەزامەنــدی و نــاڕازیبوون دەربارەی ڕێچکەی ژیانی سیاسی.

هزر و ڕاستەقینەکان بۆ ئەوەی بەهێز و کـاریگەر بن، پێویســتییان بە زمــانێکی بەهێــز هەیە، کە بەشــێوەیەکی گونجـاو داڕێـژراو بێـت، تـا بەشـێوەیەکی بـاش بگێنـدرێتە جەمـاوەر، بەبـێ زمـان ڕاسـتەقینە و هزرەکـان لاڵ و پـاڵ دەبــن و نــاتوانن هــزر و بیــر دروســت بــکەن و ماناکــان بگەیەنن.

(ئەرستۆ) وتوویەتی: **بەس نییە مرۆڤ بزانێت کە چی دەوترێت، بەڵکو پێویستە بەو شێوەیە بێت، کە پێویست بیڵێت.**[1]

ئەرکەکانی زمانی سیاسی

(گریبـــەر) پێـــنج ئەرکـــی بـــۆ زمـــانی سیاســـی دەستنیشانکردووە، کە ئەمانەن:

١. بڵاوکردنەوەی زانیاری

سیاسییەکان ڕوونکردنەوەی سروشتی سیاسـەتەکانیان دەکـــەن، لەوانەیە ئەم مەســـەلەیە بە شـــێوازێکی ڕوون و ڕاستەوخۆ ئەنجام بدرێت، لەوانەشە بە شێوەیەکی شـاراوە و ناڕاســـتەوخۆ ئەنجـام بـدرێت، چـونکە جـاری وا هەیە پەلارهاوێشـــتن لە شـــێوازی ڕاشـــکاوانە باشـــترە، سەردەمانێک هێما لە شێوازی ڕاستەوخۆ زیاتر گوزارشتی لە شتەکان دەکرد و زیاتر مانا و چەمکی بەهێز و بەپێزی لە مێشـکی جەمـاوەردا دەوروژانـد. تەنیـا ناوهێنـانی وشـە **(خـیلافەت)**، نـاخی موسـڵمانانی لەسەرانسـەری جیهـان دەهەژانـد، چـونکە خیلافەتـی ڕاشـیدین لە هـزر و بیـر و

---

[1]- بڕوانە: د.أحمد بن راشد بن سعید، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السیاسي و رموزه، ص ٤٩.

ناخیانـــدا هێمـــایەکە، بـــۆ بەدیهێنـــانی ئاواتەکانیـــان و بەدەســـتهێنانی ئـــازادی و دادپەروەری و گەشەســـەندن و یەکبـــوون، بە هەمـــان شـــێوەش دروشـــمی **(ئیســـلام چارەســـەرە)**، کە هەنـــدێک لە گـــروپە ئیســـلامییەکان هەڵیانگرتووە، ناخی موسڵمانان دەوروژێنێت.

ئەوانەی کـــاری سیاســـی دەکەن، خوازیـــاری ئەوەن چالاکییەکانیـان لە میدیاکانـدا بڵاوبـکەنەوە، بـۆ ڕاکێشـانی هەست و نەستی جەماوەر بە لای خۆیاندا، تا ببنە پاڵپشت بـــۆ وەرگرتنـــی پـــلە و پـــێگەی سیاســـی لە کـــۆمەڵگەدا، هەرچەندە سیاسییەکان خۆیان وا پیشاندەدەن، کە خاکین و لێبوردەن، کاتێک کارە چاکەکانیان دەخەنەڕوو.

ئەو پەیامـانەی حکومەتەکـان ڕایانـدەگەیەنن، زۆرجـار بۆچـوونی نێردەکانیـان ئاشـکرا دەکەن، زمـانی سیاسـی حکـومەتی ئێـران بـۆ نمـوونە تایبەتمەنـدی خـۆی هەیە، ئێرانییەکان لە زمانی سیاسی خۆیاندا چەند گوزارشتێک بەکـاردەهێنن، وەک **(مەحرومەکـان)** و **(لاوازەکـان)** و **(شـەیتانی گەورە)....**، و لە میـدیاکانی وڵاتـانی دیکەشـدا چەنـــد گوزارشـــتێک بەکاردەهێنرێـــت، وەک **(تیـــرۆر)** و **(وشککردنی سەرچاوەکان)** و **(سێگۆشەی تیرۆر)**.

٢. ڕێکخستنی لەپێشینەکان

مەبەسـت لەم خـاڵە توانـای پەیوەندییـە لەسـەر دەستنیشـانکردنی گرنگیـدانی جەمـاوەر بە پرسـەکانی کۆمەڵگە و کارکردن لەسەر ئەو شتانەی بیری لێدەکەنەوە. لێـرەدا دوو ڕێـگە هەیە، کە زمـانی سیاسـی بەهۆیـانەوە ڕێکخستنی لەپێشینەکان ئەنجام دەدەن:

أ‌ـ کاتێـک سیاسـەتمەندارێک گرنگییەکـی تـایبەت بە بابەتێک یان کەسێک دەدات، ئەوە واتـای وایە گرنگی بەو بـابەتە یـان ئەو کەسـە دەدات، پێچەوانەکەشـی ڕاسـتە، چونکە زۆر لە پرس و کەسایەتییەکان ناتوانن ڕۆڵ بگێڕن، ئەویـش لەبەر پشتگوێخسـتنیان لەلایەن سیاسـییەکان و میـدیاکارانەوە. جـوانترین نمـوونەش لەسـەر ئەمە قسـەی **(محەمەد حوسنی موبارک)**ە، کە لە مـانگی مارسـی ساڵی (٢٠٠٩) کـردی دەربـارەی باشـکردنی کەشـی پەیوەنـدییەکانی نێـوان وڵاتە عەرەبییەکـان، کە گرێـدانی لـوتکەی **(ڕیـاز)**ی لـێکەوتەوە، لەسـەر بانگەشـەی **(شـا عەبدوڵڵا)**، کە هەر سێ سـەرۆک **(موبـارک)** و **(ئەسـەد)** و **(سەباح)** بەشدارییان تێداکرد.

ب ـ سیاسییەکان هەندێکجار هەوڵدەدەن بۆ شاردنەوەی دەسـتکەوتی نەیارانیـان یـان بەرهەڵسـتکارانیان، بە هەمـان

شـــێوەش هەوڵـــدەدەن هەڵەکانیـــان یـــان خەوشـــەکانی کەسایەتییەکانیان پەردەپۆش بکەن.

ئینجـــا ئـــەگەر ئەم نوشوســـتیانە بڵاوببـــنەوە، ئەوا هەوڵـدەدەن سـەرنجی خەڵکـی بـۆ شـتی دیـکە ڕابکێشـێن، وەک ئەوەی بەدوای قوربانییەکـدا بگەڕێـن، یـان کـارێکی سـەربازی لە دەرەوەی وڵات ئەنجـام بـدەن... هتـد، تـا خەڵکی چەواشە بکەن.

لەوانەشە کەسی سیاسـەتمەدار باس لە پرسێک بکات، یان وەڵامی پرسیارێک بەشێوەیەکی ناڕوون و تەمومژاوی بـداتەوە، کە زۆر لە ڕاســتییەوە دووربێـت، بـۆ نمـوونە سیاسەتمەدارێک هەندێک گوزارشتی ئەزبەرکراو ئامادە لە گوتارەکانیـــدا بەکاربهێنێـــت، وەک (**بـــا کەشـــتییەکە بڕوات**)،(**هەوڵـــدەدەین و دەگەیـــن**)، (**بۆچـــوون لەپـــێش ئـــازایەتییەوەیە**)، (**هـــیچ دەرفەتێـــک نیـــیە، جـــگە لە ڕووبەڕووبوونەوەی هەڵوێستەکە**)، (**وازمـان لـێ بێنن، بـا مۆمێـــک دابگیرســـێنین لەجیـــاتی نەفرەتکـــردن لە تاریکی**)...هتد، دەربارەی ئەم گوزارشانە (**د.بن سەعید**) دەڵێت: **ئەم گوزارشـانە لـێڵن، هەمـوو کەسـیش لەسـەری کۆکن، سیاسـەتمەدارانیش زۆر خۆیان ماندوو نـاکەن، تـا**

فێری ببن و بەکاریبهێنن، چونکە زانیارییەکی ئەوتۆی تێدا نییە و هەڵوێستێکی ڕوون تۆمار ناکات.[١]

٣. شیکردنەوە و بەستنەوە

پاش سەرنجڕاکێشانی بۆ پرسێکی دیاریکراو، کە گرنگترین ئامانجەکانی سیاسەتمەدارەکانە، کە پڕۆسەیەکە پرسەکان ڕووندەکاتەوە و تیشک دەخاتە سەریان و پاساوی بانگەشەکردنیان دەداتێ، هەروەها کاروبار و پێشنیازەکانی پاڵپشت دەکات، ئەویش بە بەستنەوەی بە ئامانج و سیاسەتە سەرکەوتووەکانی، کە دەبێتە هۆی دروستکردن و پێکهێنانی ڕاستەقینەکان.

بۆ نموونە: لەوانەیە فەرمانڕەوایەکی ستەمکار گەلەکەی بۆ جەنگێکی وێرانکار پەلکێش بکات و ئەنجام تووشی شکستێکی گەورە بێت، پاشانیش ڕاییگەیەنێت کە چاکسازی سیاسی ئەنجام دەدات و هەڵبژاردنی پەرلەمانی دەکات و بانگەشە بۆ بەشداری جەماوەر لە پڕۆسەی حوکمڕانیدا دەکات... زۆرجاران کاتێک کێشەکە کۆتایی دێت، ئەوا دەگەڕێتەوە سەر ستەمکارییەکەی جارانی

---

[١]- د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٥٢.

خـۆی، بەرانـبەر بەمەش دەبینـین بەرهەڵسـتکارەکانی ئەم هەڵوێســـتانەی لێکـــدەدەنەوە و نیـــازە بەدەکـــانی ئەو فەرمـانڕەوا دیکتـاتۆرە دەخەنەڕوو و دەڵـێن: ئەم پـڕۆژە چاکسازییە تەنیا فریودانی خەڵکە و هیچی تر، یان دەڵێن: **(پڕوپاگەنـدەیەکی پـووچە، تەنیـا گـومڕاکردنی گەلە و درێژەدانە بە کێشەکانی)...هتد.**

(د.بن سەعید) لەم نموونەیەوە دەگاتە چەند ئەنجامێک و دەڵێـت: ئەم نمـوونەیە ئامـاژە دەکـات بـۆ دروسـتبوونی چەند ڕاستەقینەیەکی هەمەجۆر، کە لە یەک ڕووداو یان لە یەک بابەتەوە دەستدەکەون.[١]

شـێوەکانی شـیکردنەوە و بەسـتنەوەی ئەم حـاڵەتە، بەکارهێنـانی دەقە ئایینییەکـانە یـان وتە نەسـتەقەکان یـان ڕووداوە یەکلاکەرەوەکـانە بـۆ پاسـاوهێنانەوە بـۆ کـردار و دەستپێشخەری یان نەخشە سیاسییەکان.

(سـادات) سـەرۆکی پێشـووی میسـر ئـایەتی قورئـانی دەهێنایەوە، بۆ پاساوهێنانەوە بە هەڵوێستەکانی، کاتێکیش ڕێککەوتنـی **(کامـب دەیڤیـد)**ی لە سـاڵی (١٩٧٩) واژۆکـرد، ئەم ئـایەتەی کـردە بەڵگە **(وان جنحـوا للسـلم فـأجنح لهـا)**،

[١]ـ د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٥٢.

کاتێکیش بەرهەڵستی زۆری لە خەڵکەوە بۆ پەیدابوو، هەڵوێستی خۆی بە هەڵوێستی پێغەمبەر **(نوح)(سەلامی خوای لەسەر بێت)** شوبهاند و ئەم ئایەتەی هێنایەوە و وتی **(رب إنى دعوت قومي ليلا و نهارا)**.

(سەددام حوسێن) سەرۆکی پێشووی عێراق لە کاتی جەنگی ئێراندا، ئەم دەربڕینەی **(قادسیەی سەددام)** بەکاردەهێنا، بۆ ئەوەی پشت بە مێژووی بەرەنگاربوونەوەی عەرەب و موسڵمانەکان ببەستێت دژ بە فارس و ئاگرپەرستەکان لە سەرەتای سەرهەڵدانی ئیسلامدا، بۆیە لە گوتارەکانیدا ئەم ئایەتە قورئانیانەی بە بەڵگە دەهێنایەوە **(إن ينصركم الله فلا غالب لكم)** و **(إن جندنا لهم الغالبون)**...هتد، بە هەمان شێوە ئەم ئایەتانە لەو ئێزگەی عەرەبییەوە پەخشدەکرا، کە لە ئێرانەوە ئاراستەی جیهانی عەرەبی دەکرد.

(یاسر عەرفات)یش ڕێککەوتنەکانی لەگەڵ **(ئیسرائیل)** بەوە وەسف دەکرد، کە **(ئاشتی سەلاحەددین ئەیوبییە)**.

هەروەها لە پرۆسەی شیکردنەوە و بەستنەوەدا کۆمەڵێک پێناسە و وەسفی وشەیی هەن دەربارەی دەستەکان و ڕووداوەکان و کەسەکان، هێزی ئەم پێناسانە

لەو توانایانیاندایە لە بونیادنانی مێشکی خەڵکی و داڕشتنی بیروبۆچونیاندا بەرجەستە ببێت.

ئەم کارە لەلایەن فەرمانڕەوا و سەرۆکی حزبەکان و سیاسەتمەداران ئەنجام دەدرێت، سیاسەتمەدارە ئەمریکییەکان کە لایەنگیری ئیسرائیل دەگرن و بەشێوەیەک بەرجەستەی دەکەن، کە دەوڵەتێکی دیموکراسییە و وڵاتێکی عەرەبی دوژمنکار دژایەتی دەکات و گروپگەلێکی دوژمن و دڕندەن و ئیسرائیلییەکانیش **(ئاشتیخواز و جەنگاوەری دلێرن)**، کەچی ئەو فەلەستینانەی بەرگری لە خاک و دانیشتیوانی وڵاتەکەیان دەکەن، بە **(تیرۆریست)** و **(خۆکوژ)** ناوزەد دەکەن و داگیرکردنی غەززە و کەرتی ڕۆژئاواش بە **(دابینکردنی ئاسایش)** ناودەنێن...هتد، ئەم کەسانە دەربڕینی ئامادەکراویان هەیە، وەک: **تیرۆریست، میانڕەو، ڕەگەزپەرست، چالاک، جوداخواز، دیموکراتخواز، ئازادیخواز، ...هتد**، ئەم وەسفانە تاکەکان و گروپەکانیان پێ وەسف دەکرێت و هەریەکەیان بەگوێرەی هەڵوێستی ئەو کەسانە بەرانبەر بە خەڵک بەکاریان دەهێنن.

هەروەها ئەو دروشمانەی سیاسەتمەداران و میدیاکاران بەکاریان دێنن، گوزارشتی تۆکمە و پتەون، کە

بەئاسانی ئەزبەر دەکرێن و دەگوازرێنەوە و دەوترێن، دروشمەکە بەرنامەی سیاسی یان هەڵوێستی مرۆیی یان پرۆژەی هزری......هتد بەرجەستە دەکەن، بۆ ئەو کەسانەی بەکاریان دێنن یان دایدەڕێژن: **(نەتەوەی عەرەب یەکگرتووە)،(هیچ دەنگێک لەسەرووی دەنگی جەنگەوە نییە)، (ئازادی بیروڕا نەک ئازادی دارماندن)، ...هتد.**

ئەم دروشمانە هەروەک **(د.بن سەعید)** دەڵێت: **گوزارشت لە تێڕوانینی گەل بۆ جیهان دەکات، لەوانەشە هەڵوێست و ئاکارەکانی دەستنیشان بکات.**[1]

٤. وێناکردنی ڕابووردوو و داهاتوو

سیاسەتمەداران ڕووداوەکانی ڕابووردوو بە بیری خەڵک دەهێننەوە، بۆ ئەوەی هەستی گرنگی و ئاسوودەیی و شانازی، یان نیگەرانی و نوشوستی لەلای خەڵک بوروژێژنن و پێشبینی ئاینده بکەن و هۆشداری بدەن دەربارەی ئەنجام و ئاکامی دیاریکراو، یان مژدەدەن بە ژیانێکی خۆش و پڕ لە خۆشی و ئاسوودەیی لەژێر

١ـ د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٥٥.

سایەی حوکمڕانی داهاتوودا، زۆرجار **(ئەنوەر سادات)**ی سەرۆکی پێشووی میسر گوتاری ئاراستەی ئەو کەسانە دەکرد، کە ڕۆڵی وڵاتی میسریان بە کەم دەزانی، ئەم وڵاتە **(حەوت هەزار ساڵە)** خاوەن شارستانیەتە، یان **(یەکەم ژیانی سیاسی تیایدا سەری هەڵداوە)** لەم چەرخەدا، هەروەها هەمیشە لە خراپترین بارودۆخدا مژدەی بە ژیانێکی ئاسوودەی بە میسرییەکان داوە.

٥. هاندان بۆ کارکردن

زمانی سیاسی لە ڕێگەی بانگەشە و ڕازیکردنەوە، بۆ تەیارکردنی کۆمەڵگە و هاندانی ئەندامەکانی بۆ کارکردن کاردەکات. زۆرجار ئەم شێوازە ئامانجی خۆی دەپێکێت، بەتایبەتی کاتێک لەلایەن چەند کەسایەتییەکی ئەوتۆوە دەردەچێت، کە جێی ڕێز و پێزی کۆمەڵگەن، یان پشت بە ئایین یان دەستوور دەبەستن.

زۆرجار گۆڕانە سیاسییە مەزنەکان بە گۆڕانی وشە و دەربڕینەکان ڕادەگەیەنرێن، لەوانەیە شۆڕش بە چەند گوزارشێک دەستپێبکات، وەک ڕزگاربوون لە داگیرکەر و ستەمکار، پاشان بانگەشەکردن بۆ جەنگ و سەندنەوەی ماف و سەپاندنی دادپەروەریی.

ئەمانەش شێوازی شۆڕشەکەی (**یۆلیۆی ١٩٥٤**)بوو، کە ئەم دروشمانەی تیایدا بەرزکرایەوە (**حەق هات و پووچی کۆتـایی پێهـات**)، (**بـرام سـەرت بەرز بـکەرەوە، ئیتـر سەردەمی کۆیلایەتی کۆتایی هاتووە**)، (**یەکێتی و یاسا و کارکردن**).

هەندێکجار وشەکان لەجیاتی کردارەکان ڕۆڵ دەگێڕن، (**جـۆن کەنەدی**) سـەرۆکی پێشـووی ئەمەریکـا، کاتێـک هەڕەشـەی کـرد بەوەی موشـەکەکانی سـۆڤیەت لەنـاو بەرێت، لە (**کوبا**) سوڤیەت دەستیکرد بە کشانەوەی ئەو موشەکانە.

زۆرجـار وشـەکان لەجیـاتی کردارەکـان کـاردەکەن و ڕۆڵ دەبیـنن، ئەویـش کاتێـک هێمـایەکی تێروتەسـەل بە جەمـاوەر دەدەن، لەوانەیە کـۆمەڵە گفتێـک بە چەنـد کرێکـارێکی مـانگرتووە بـدرێت، بەوەی کرێیـەکانیان بەرز دەکـرێتەوە، تـا بگەڕێـنەوە سـەر کارەکانیـان، زۆرجـار حوکمڕانەکـان لە ناوچەکەمانـدا گفتـی ئەوە بە خەڵکـی دەدەن، کە ژیـانێکی دیموکراسـی نموونەییـان بـۆ دابیندەکەن!.

جـاری واش هەیە ئەم گفتـانە جـۆرێکە لە هەڵخەڵەتانـدن یـان درۆ، کە حـوکمڕان یـان سیاسـەتمەدار بەهـۆیەوە

هەوڵدەدات ئامانجی کەسی و حزبی بۆ خۆی بپێکێت. مژدە سیاسییەکان زۆرجار تەنیا وشەن و هیچی تر، جەماوەر پێی هەڵدەخەڵەتێن، ئەمەش یەکێک لە ڕەخنەگران پێی دەڵێت **(پاساوی مژدەدان بە بەهەشت)**، ئەوان دان دەنێن بەوەی بارودۆخەکە خراپە لەسەر شێوازی **(بەڵێ)**، پاشان بە خۆیان دەگەن و دەیکەنە **(بەڵام)**.

یەکێک لە فەرمانڕەواکان دەڵێت: بەڵێ بارودۆخی ئابووری نالەبارە، بەڵام ئێمە توانیومانە قوتابخانە بکەینەوە و پڕۆژەی کشتوکاڵی دابمەزرێنین...هتد.

زمانی سیاسی ئامرازێکی زیندووە لە ئامرازەکانی شەرعیەتی سیستەمی سیاسی، هەندێک لە ڕەخنەگران ئاماژە بەم ئامرازانە دەکەن و پێی دەڵێن **(هێمای توندوتیژی)**، کە لێدوان و بەیاننامە و گوتار و بڕیار و هۆشداری لەخۆ دەگرێت، هەمووشیان ئاماژەیان بە ڕاگەیاندن و شرۆڤەکردن و پاساوهێنانەوە و گومڕاکردن و ڕازیکردن دەکەن.

کاتێک جەماوەرێکی زۆری گەلی میسر دژ بە بەرزبوونەوەی نرخی خۆراک لە ساڵی (١٩٧٧) ڕاپەڕین، ڕۆژنامەکانی بەرهەڵستکاران بە **(ڕاپەڕینی گەل)** ناوزەدیان کردن، بەڵام پاش ئەوەی سەرکوتکرا، **(سادات)** ناوی نا

(ڕاپەڕینی دزەکان)، کاتێکیش چەند سیاسەتمەدارێکی وڵات خوازیاری ئەوە بوون، کاری بەرهەڵستکاری بەشێوەیەکی یاسایی بکەن، **(سادات)** بە **(کەڵبەکانی دیموکراسی)** ناوزەدیکردن، بەڵێنیدا لەناویان بەرێت.

زمانی سیاسەت هەروەک **(د.بن سەعید)** دەڵێت: **زۆر گرنگی بە دەربڕینە مەعریفییەکان نادات و ڕاستەقینە ڕوون و ئاشکراکان ناخاتەڕوو، بەڵکو مەبەست لە بەکارهێنانی ئەم زمانە، پاڵپشتیکردنی هەڵوێستی کەسی سیاسی تیشک خستنە سەر بەرنامە و پڕۆگرامە سیاسییەکەیەتی، لەبەر ئەوە زمانێکی ئاشکرا و ڕوون هەژمارناکرێت، بەڵکو بە زمانێکی چەواشەکاری هەژماردەکرێت، کە پڕە لە مانا و وشە هەمەجۆرەکان، کە لەپێناو خزمەتکردنی ئامانجە سیاسییەکان، ناخی خەڵک دەهەژێنێت.**[1]

---

[1]- د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٥٩.

سیمبولەکانی سیاسەت

سیمبولەکانی سیاسەت ڕۆڵێکی گرنگیان لە پێکهێنانی ڕاستەقینە و هەڵوێست و جۆشدانی خەڵکی بۆ کارکردن هەیە.

(لانع ولانگ) سیمبولی سیاسەت بەوە پێناسە دەکات؛ ئەو کۆمەڵە وشە و کار و کردەوە و وێنە و ڕووداوانەیە، کە هەواداری دەوروژێنن و هانی خەڵک دەدەن لەسەر گوێڕایەلی، یان جەختدەکەنەوە لەسەر بانگەوازێک، یان پاساویان دەدەنێ، یان بەڵێنی ڕزگاربوونیان دەدەنێ.[١]

لەوانەشە کەسەکان ببنە سیمبولێک بۆ گەلەکانیان، ئەویش ئەگەر هیوا و ئاواتەکانیان بۆ بێننە جێ لە بەدیهێنانی ئازادی و ئاوەدانی و ژیانی شایستە، بۆ نموونە **(عومەر موختار)** ساڵی ١٩٣١ ببووە سیمبولێک بۆ بەریگریکردن و خەباتی گەلی **(لیبیا)**، دژ بە داگیرکەری **(ئیتاڵی)**، هەروەها **(جەمال عەبدولناسر)** بووە سیمبولێک بۆ ڕزگارکردنی **(میسر)** لە ئینگلیزەکان و بەرگری دژی ئیستعمار لە **(ئەفەریقا)**، کە بانگەشەی بۆ یەکێتی عەرەب دەکرد لە سەرانسەری جیهانی عەرەبیدا.

١ـ د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٥٩.

سـيمبوليش هـيچ مانـايەكی نابێت، مەگەر لە ئـاڵوگۆڕی ڕۆڵەكـانەوە نەبێـت، كە دەیگێڕێـت، واتە لە پڕۆسـەی ئـاوێتەبوونی كـۆمەڵایەتییەوە سـەرچاوە دەگرێت و چەنـد چەمكێكی هاوبەش بە خەڵك پێشكەش دەكات، ئەویش بە هانـدانیان بـۆ ئـاوێتەبوونی زیـاتر و نەهێشـتنی دووبەرەكـی لەو بەرژەوەندییانەی دەستیاندەكەون.

جۆرەكانی سیمبولی سیاسی

سیمبولەكانی سیاسـەت زۆرن و (**نیمـۆ**) بـۆ پێنج گـروپ دابەشیان دەكات:

١. گروپێك لە ئاخاوتنەكانی دەسەڵات پێكدێت، سەرجەم ئەو یاسا و بەڵێننامە و سیستەمانە دەگرێتەوە، كە ئامـاژە بۆ ئەو شتانە دەكەن، كە پێویستە خەڵكی گوێڕایەڵیان بن و پێوەی پابەند بن.

٢. گروپـی ئاخاوتنەكـانی هێـز، ئەم گـروپە هەڕەشـە و گوڕەشـەكان دەگـرێتەوە، بە تـایبەتی لە سیاسـەتی نێودەوڵەتیـدا، بـۆ نمـوونە مـانۆڕە سـەربازییەكان و نمایشەكانی چەكداریی.

٣ـ گرووپـــی ئاخاوتنەکـــانی پەیوەســـت بە کـــاریگەری و کـارتێکردنەوە، کە پرۆگرامـی حزبەکـان و دروشـمەکان و لێدوانەکان و سەروتاری پێشەکی ڕۆژنامەکان دەگرێتەوە.

٤ـ گرووپی ئەو سیمبولانەی لە ڕستە بچووکەکاندا کورت کـراون، بەڵام پرسـی زۆر گەورە نـوێنەرایەتی دەکـات، کە خـــاوەن ڕەهەنـــدی سیاســـی ڕوون و ئاشـــکران، وەک (**لەباربردن**) و (**بێکاری**) و (**سنووردارکردنی وەچە**).

٥ـ گرووپی ئەو سـیمبولانەی گوزارشـت لە چەنـد شـتێک دەکەن، کە ڕەگێکـی مێژووییـان هەیە، وەک (**خـیلافەت**) و (**شورا**) و (**وڵاتی ئەندەلووس**) و (**شەڕی خاچپەرستان**).

دڵنیابوون بەهۆی سیمبولەکان

سـیمبولە سیاسـییەکان چەنـد ڕاسـتییەک پێکـدەهێنن و هـــانی خەڵـــک دەدەن، بـــۆ بەجێهێنـــانی ئامانجەکـــان، سیاسـەتمەداران سـیمبولە سیاسـییەکان بەکـاردەهێنن، تـا خەڵـک دڵنیـا بـکەنەوە و پێیـان بڵـێن کێشـە و گرفتەکانیـان چارەسـەر دەبـن، تەنـانەت ئـەگەر سیاسـەتی ئێسـتا هـیچ شتێکیان بۆ ناکات.

شێوازەکانی دڵنیابوون بەهۆی سیمبولەکان

(نیمـۆ) بـاس لە سـێ شـێوازی زمـانەوانی دەکـات، کە سیاســـەتمەداران بە گشـــتی بەکـــاری دەهێـــنن، بـــۆ دروستکردنی هەستی دڵنیایی لای جەماوەر، کە ئەمانەن: شێواندنی ڕاستییەکان، پێداهەڵدان، خواستن.

أ. شێواندنی ڕاستییەکان

شـــێواندنی ڕاســـتییەکان لە ڕەوانبێـــژی عەرەبیـــدا بە جـــوانکردنی شـــتە ناشـــیرینەکان نـــاوزەد دەکرێـــت، واتە بەکارهێنـــانی گوزارشـــتێکی جـــوانکراو و ناڕاســـتەوخۆ بـــۆ وەســـفکردنی شـــتێکی ناشـــیرین و قێـــزەوەن. لەوانەیە سەرکردەیەکی سیاسی هەوڵەکانی خۆی بۆ ئاشتبوونەوە لەگەڵ دوژمنەکانیـدا بـە **(دەستپێشـخەری ئاشـتی)**، یـان **(ئاشـــتبوونەوەی بەهێزەکـــان)**، یـــان **(ئاشـــتبوونەوەی ئازاکان)**، یان **(ئاشتی شەڕەفمەندانە)** ناوزەد بکات...هتد، ئامــــــانجیش لەمە لە ڕووی زمــــــانەوانییەوە ئەوەیە، کە ڕاستەقینەیەکی تاڵ لای خەڵک شیرین بکات.

عەرەبەکـــان شکســـتهێنانی ســـاڵی (١٩٦٧)یـــان ناونـــا **(نوشوست)**، بۆ ئەوەی گەلانی خۆیان وا گۆش بکەن، کە ئەم دۆڕانـدنە تەنیـا مەسـەلەیەکی کـاتییە، دۆڕانـی سـوپا

عەرەبییەکـان و ڕاگەیانـدنی دەوڵەتـی ئیسـرائیل لـە سـاڵی (١٩٤٨) بە **(کەوتن)** ناوزەدکرا.

ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا زۆرجـار پەنادەباتە بەر ئەم شـێوازە، بـۆیە شـالاوەکەی **(ئیسـرائیل)** لە سـاڵی (١٩٨٢) بـۆ سـەر **(لوبنـان)** ناونـا **(ئاشـتییەکی شـکۆدار)** و قەسـابخانەی موسـڵمانان و سـووتاندنیان لە **(بۆسـنە)** لەسەر دەستی **(سڕبییەکان)** ناونـا **(پاکسـازی ڕەچەڵـەکی)**، و ئەو بۆمبانەی فڕۆکەکانی دایاندەبارییە سـەر مەدەنیەکـان ناویاننا **(بۆمبە زیرەکەکان)**.

ئەم دەربـڕینە گومڕاکـارانە بەشـێوەیەکی قێـزەوەن ڕاسـتییەکان دەگـۆڕن و ڕەواج بە درۆ و فـرت و فێڵەکـان دەدەن، بە یەکێک دەکرێت کە ناوی شتەکان بگۆڕێت، بەبێ ئەوەی وێنەکانی مێشک لەلای ئامادەگی هەبێت.

کەچـی لەگەڵ ئەوەشـدا هەنـدێک وشـە و ڕسـتە و دەربـڕین هەن، کە ڕۆڵـی ئەرێنـی دەبینـن، بـۆ نمـوونە هەژاران بە خـاوەن داهـاتی سـنووردار وەسـف دەکـرێن، بەرزکـردنەوەی نرخەکـان بە **(جولاندنی نـرخ)** دادەنرێـت، یەکسانبوون لە تۆپی پێدا جاری وا هەیە بە **(یەکسانبوون بە چێـژی بـردنەوە)** نـاوزەد دەکرێـت، هەمـوو ئەمـانە شێوازێکن لە شێوازەکانی دڵنیاکردنی جەماوەر و هاندانی

بـۆ کـارکردن، یـان وەرگـرتن و پەسـەندکردنی بڕیـارە ناپەسـەندەکان، بەبـێ ئەوەی مەرامە ڕاسـتەقینەکان بـاس بکرێن.

ب . پێداهەڵدان

پێداهەڵدان یان ڕۆچوون لە ستایشکردن ، زۆرجار لە ڕێکلامە بازرگانییەکان و پروپاگەندەی سیاسی دەبینرێن. بۆ نموونە **(سەرۆک بۆش)** لە ساڵی (١٩٨٨)دا وتی: **لە ئاییندەیەکی نزیکدا هیچ نەتەوەیەک یان کۆمەڵەیەک ناتوانێت پێشبکەوێت بەو ڕادەیەی بتوانێت پێشەنگ بێت. لە کۆتایی سەدەی بیستەم و هاتنی سەدەی بیست و یەکەم وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەردەوام دەبێت لە ڕابەرایەتیکردنی هیوا و ئاواتی مرۆڤایەتی.**[١]

ج . خواستن

ئەمەش واتای وایە چەمکێکی نامۆ شـرۆڤە بکـەین، ئەویش لەمیانەی بەستن و گرێدانی بە شتێکی ڕوون و ئاسایی و پەسەند، بۆ نموونە پیاوانی ئاسایش بە **(چاوە بێدارەکان)** ناوزەد دەکرێن و سوپای وڵات بە **(قـوڵی**

---

[١]- د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٦٣.

درێژ) وەسف دەکرێت و ئەوانەشی دەستبەسەر قووتی میللەتدا دەگرن بە **(پشیلە قەڵەوەکان)** ناودەهێنرێن و دەزگاکانی ئاسایش بە **(سەردانیکارانی گزنگ)** ناودەبرێن و زۆرجار پێشەوایانی سیاسەت هەندێک کێشەی بچووک بە **(قەیران)** ناودەبەن، تا بەڕاستی ببێتە قەیرانێک و گەلیش وەک قەیران مامەڵەی لەگەڵدا بکات، بۆ نموونە ئەگەر موشەکێکی ئێرانی بە ئۆتۆمبێلێکی سەربازی ئەمەریکیدا بتەقێتەوە، ئەوە بە **(قەیران)** ناوی دەبەن، لە حاڵێکدا موشەکێکی ئەمەریکی فڕۆکەیەکی مەدەنی ئێرانی تێکبشکێنێت و سەدەها کەسی مەدەنی بکوژێت، ئەوە بە **(قەیران)** ناوی نابەن.

هەروەک **(د.بن سەعید)** دەڵێت: **سیاسییەکان هەڵوێستەکان دەکەنە قەیران یان بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆیان و بەرژەوەندی گەلەکانیان پەراوێزی دەخەن.**[1]

لەوانەشە سیاسەتمەدارێک پاساوی **(قەیران)** بکاتە ئامرازێک بۆ خۆ دەربازکردن لە ڕەخنە و لۆمەی ڕەخنەگران، یان وەڵامدانەوەی ئەوانەی بە کەمتەرخەمی، یان نوشوستهێنان تۆمەتباریان دەکەن، لەوانەشە **(قەیران)**

---

[1]- د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٦٦.

بکەنە پاساوێک بۆ پەیڕەوکردنی سیاسەتێکی یەکلاکەرەوە، وەک سەرکوتکردن و ڕەشبگیریی هەڕەمەکی و حوکمی عورفی و هەڵپەساردنی کارکردن بە دەستوور، لەم حاڵەتەدا قەیرانەکە دەبێتە قەنارەیەک بۆ لە گەردندانی بەرهەڵستکاران، چونکە **(ئازادی بۆ گەلە و ئازادی بۆ دوژمنانی گەل نییە).**

سیمبولەکانی سیاسەت و ڕۆشنبیری

کاری سیاسی پەردە لەسەر کار و چالاکییەکانی سیمبولەکانی سیاسەت هەڵدەداتەوە، ئەوانەی هێز و هەڕەتی خۆیان لەوەوە وەردەگرن، کە بەشێکن لە ڕۆشنبیری و بەها و سۆزە هاوبەشەکانی کۆمەڵگە، بە هەمان شێوەش هێزی خۆیان لەوەوە دەستدەکەوێت، کە لە چوارچێوەیەکی فراوانتری کۆمەڵایەتیدا پێشکەش دەکرێن، کە ئەویش گروپە.

لێرەدا دوو ڕەهەندی باو لە ئارادان، کە لە ڕەهەندە ڕۆشنبیرییە خۆجێیەکانەوە وەردەگیرێن و کاریگەرییەکی دیاریان لە پێکهێنانی چالاکی سیاسیدا هەیە، کە ئەمانەن: ئەفسانە و سرووتەکان **(نەریتەکان).**

ئەفسانەکان

ئەفسانەکان بەوە پێناسە دەکرێن، کە باوەڕی چەسپاوی کۆمەڵگەیان و ئێمە بەبێ هیچ بەڵگەیەک باوەڕمان پێیان هەیە. سیاسییەکان ئەم ئەفسانانە بەکاردەهێنن، ئەویش کاتێک دەیانەوێ هەڵە و کێشەکان حەواڵەی هێزە دەرەکییەکان یان دەستتێوەردانی دەرەوەی وڵات بکەن.[1]

بەناوبانگترین ئەو ئەفسانەیەی نازییەکان بەکاریان دەهێنا (**پێشەوای کارێزما**)یە، کە کەسێک یان پێشەوایەکە دوورەپەرێزە لە هەموو نوقسانی و ڕەخنەیەک، هەمیشە لەسەر ڕێگەی ڕاستە و هەر لەسەر ڕاستەڕێ دەمێنێت و هیچ هەڵەیەک ناکات، گەلی ئەڵمانی باوەڕیان بەم ئەفسانەیە هێنا و ئەنجام لە مێژووی هاوچەرخدا کەوتنە ناو جەنجاڵی چەندەها کێشەی گەورەوە.

هەروەها فەرمانڕەوایانی عەرەب چەندەها ناو و نازناو لەخۆیان دەنێن، یان میدیاکانیان ناویان لێدەنێن، وەک(**سەرکردەی نەمر**) و (**سەرۆکی باوەڕدار**)، تازەترین ئەم نازناوانەش ئەوەیە، کە یەکێکیان ناوی خۆی ناوە

---

[1]- د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٦٦.

(سەرکردەیەکی نەتەوەیی) و **(پێشەوای فەرمانڕەوایانی عەرەب)** و **(شای شاکانی ئەفەریقا و ڕابەری موسڵمانان)**.

بەناوبانگترین ئەو ئەفسانانەی زایۆنیزمەکان ڕەواجی دەدەنێ و بەرگی پیرۆزیان بە بەردا کردووە، ئەفسانەی **(گەلی هەڵبژێردراوی خودا)** و ئەفسانەی **(زەوی بەڵێندراو لە ڕووباری نیلەوە تا فوڕات)**، هەردوو ئەفسانەکەش لە دەقی تەوڕاتەوە وەرگیراون. هەروەها ئەفسانەی **(هۆلۆکۆست)** یان **(سوتاندن)**، کە ئیسرائیل پڕوپاگەندەی بۆ دەکات و بگرە هەر کەسێک یان دەوڵەتێک بە درۆی بخاتەوە، تۆمەتباری دەکەن بە کوفر و دژایەتی **(سامیەت)** و ڕەگەزپەرستی، هەروەها **(ئیسرائیل)** ئەفسانەی **(ئەو سوپایەی هەرگیز نادۆڕێت)** بڵاودەکاتەوە...هتد.

دەربڕینی **(جەنگی شەش ڕۆژە)** ناولێنانێکی ئیسرائیلیە بۆ جەنگی ساڵی (١٩٦٧)، وەک وێکچواندنێک بۆ ئەو جەنگەی پێغەمبەر **(یوشع)** **(سەلامی خوای لەسەر بێت)** بۆ ماوەی شەش ڕۆژ دژی دوژمنانی لە جەنگەکەیدا بەرپای کرد، تا ئێوارەی ڕۆژی هەینی بەردەوام بوو، پاشان لە خودا داوایکرد، کە ئاوابوونی خۆری ئەو ڕۆژە دوابخات، تا بتوانێت شاڵاو بەرێتە بەر دوژمنەکانی، پێش هاتنی ڕۆژی شەممە. ئەم زاراوە یەهودیانە وەک پاساو

هێنرانەوە، بۆ ڕەواکردنی ئەو جەنگانەی ئیسرائیلییەکان بۆ داگیرکردنی زەوی فەڵەستین و پیرۆزکردنی ئەو پڕۆسەیە بەرپایان کرد بە گوێرەی دەقەکانی تەوڕات.[1]

کەچی ئەفسانەکان لایەنی ئەرێنیشیان هەیە، لەوانەیە ئەو ئەفسانانە هاندەر بن بۆ کاری خێر و پتەوکردنی بەها کۆمەڵاتییە باڵاکان، وەک ئەفسانەی **(جوامێری عەرەبی)**، کە ئاماژەیەکە بۆ دلێری و ئازایەتی مرۆڤی عەرەب و بە هاناوەچوونی لێقەوماوان و ستەملێکراوان.

سرووتەکان (نەریتەکان)

بەوە دەناسرێت، کە چالاکییەکە ئەندامانی بەشداربوو تیایدا لە بواری کارێکی هاوبەشدا بە یەکتر دەبەسترێنەوە و سەرنجیان ڕادەکێشێت بۆ ئەوەی وابەستەگی لە نێوانیادا هەبێت و بەرژەوەندی گشتییان لە نێواندا هەبێت، بە شێوەیەک بەرگری ناکرێت.

بە هەمان شێوە بەوە وەسف دەکرێت، کە زنجیرەیەکی چەسپاو و بەیەکەوە گرێدراوە لە چالاکی و کردار و وتە و گوتارە فەرمییەکاندا.[2]

---

[1]ـ د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص١٩٢.

[2]ـ د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٦٨.

سـرووتەکان بەمشـێوەیە تـاک بە کـۆمەڵگەوە دەبەستێتەوە، و یەکبوونی کۆمەڵایەتی و ڕوحی کۆمەڵ پتەو دەکەن، بێگومان بە وشە و بانگکردنە یەکگرتووەکان و دروشمەکان گوزارشتی لێ دەکەن، کە پاڵێوراوی حزب و لایەنە سیاسییەکان بەرزیـان دەکەنەوە، بـە مەبەستی بەدەستهێنانی پاڵپشتی گەل بۆ بەرنامە و پرۆگرامەکانیان.

هەروەها سرووتەکان وەک ئەفسانەکان لایەنی ئەرێنی و نەرێنیـان هەیە، **(جـوبلز)** لە جەنگی دووەمـی جیهانیـدا عەقڵی نەخشەکێشی پڕوپاگەندەی نازییەکان بوو، چەندەها قسەی نەستەقی هەیە، ئەو قسەیەیە دەربارەی شکشتی ئەڵمانیـا لە جەنگـی یەکەمـی جیهانیـدا، لەوانە .... **نەخێر بە خۆی تەنها هەروایە .... جەنگ گەورەترین سەلمێنەرە، کە ئێمە لە ژیاندا بەهێز بین**، هەروەها دەیوت: **ئەگەر جۆرێکی دیکە لە هاوڵاتی ئەڵمانی دروست بکەین، ئەوا ئێمە هەزارەی داهاتوو پێکدەهێنین، من باوەڕم بە ئەڵمان هەیە**،...هتد. هەروەها **(جەمال عەبدولناسر)** چووە سەر مینبەری مزگەوتی ئەزهەر و ئەم دەربڕینە ئاگرینەی وت: **(شەڕ دەکەین، شەڕ دەکەین)**، کە ئەوکاتە لە دڵ و دەروونـی خەڵکـدا سـیحری خـۆی هەبـوو، بـۆ بەرەنگاربوونەوەی سێ دوژمنی میسر لە ساڵی (١٩٥٦)،

هــەروەها لــە گوزارشــتە نەســتەق و پــڕ کاریگەرییەکــانی ئەوکاتە لەکاتی بــەرپابوونی شۆڕشــی (١٩٥٢)، کە دەیــوت **(یەکگــرتن و یاســا و کــارکردن)**، ئەم گوزارشــتانە تیــژ و تەژین لە هاندانی سیاسی و دنەدانی خەڵک بۆ کارکردن. ســـیمبولە سیاســـییەکان بە هەر جۆرێـــک بـــن، ئـــەگەر هێورکەرەوە بن، یان بێدارکەرەوە بن، لە هەموو حاڵەتێکدا ڕۆڵــی بەرچاویــان هەیە لە بونیادنــانی بــاوەڕ و بەهــا و پێشبینییەکان.

یەکێک لە زانایانی سیاسەت دەڵێت: **سەرکردەکان لە خەباتی خۆیاندا لەپێناو دەسەڵات و هەوڵدانیان بۆ مانەوە لە پلە و پێگەکانی خۆیاندا، پێویستە سیمبولی یەکگرتن بۆ جەماوەر پێشکەش بکەن، تا بتوانن خۆیان بەرزتر ڕابگرن لەســـەر شـــتە شـــاراوەکان و ململانێـــی پاڵەوانـــان و شـــەڕانگێزەکان، وەفـــاداریی و خیـــانەت، گرنگیـــدان و بێگوێدان، جورئەت و ترس، گوێڕایەڵی و سەرپێچی، یاسا و شڵەژان، و ئاشتی و توندوتیژی.**[١]

---

[١]ـ د.أحمد بن راشد بن سعيد، قوة الوصف، دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، ص ٧٠.

دەسەڵات لەنێوان سیاسەت و زمان

زمان لەم چەرخەدا تەنیا ئامرازێک نییە بۆ بیرکردنەوە یـــان گوزارشـــتکردن یـــان کـــاریگەریی یـــان ئـــامرازی دابینکردنـــی بەرژەوەنـــدییەکان و گرێـــدانی پەیوەنـــدی کۆمەڵایەتی، بەڵکو لە خودی خۆیدا بووەتە دەسەڵاتێک کار لەو کەســانە دەکــات، کە بەکــاری دەهێــنن، بە هەمـــان شـێوەش بـووەتە ئامرازێـک دەسـەڵاتداران بە ئـارەزووی خۆیان بەڕێوەی دەبەن.

لەم بوارەدا (**د.عەبدولسەلام مەسەدی**) دەڵێت: **زمان لە خـــودی خۆیـــدا دەســـەڵاتە و سیاســـەت خـــودی دەسـەڵاتەکەیە، کەچـی زمـان مـرۆڤ کـاریگەری پێدەکات لەسـەر خەڵـک، زۆرجـاران مـرۆڤ هەسـت بە ترسـناکی و دەســەڵاتی زمــانەکەی ناکــات. هــەرچی سیاســەتە ئــەوا سیاسەتمەداران بەو زمانە کار و کاریگەری لەسەر خەڵک دەکەن و هەندێکیشـیان زمـان بەکـاردەهێنن و دەزانـن چ هێزێکی لەپشـتەوەیە، زمـان دەسـەڵاتەکەی پتەو دەکـات، هەندێکیشـیان نـازان کێشـی دەسـەڵاتەکەیان بەقەد کێشـی زمانەکەیانە.**

زمان لەنـاو جەرگەی سیاسـەتدا زەق بـووەتەوە، هەروا بە هەرەمەکـــی ڕوویـــنەداوە، بەڵکـــو چەنـــدەها قۆنـــاغی

تێپەڕانـدووە، وێسـتگەی یەکـەم دروسـتبوونی میـدیایە و دووەمـیش دروسـتبوونی پەخشـی ڕادیـۆیە و سـێیەمیش پەیـــدابوونی تەلەفزیـــۆنە، چوارەمیشـــیان پەیـــدابوونی ئینتەرنێتە.

ئەوەی گەیاندووینەتـــە ئەم پێشـــکەوتنە ئەوەیە، کە **((ئەمـڕۆ هەمووومـان لەسـەر ئەو بـاوەڕەین، کە هێـزی دەسەڵاتی زمان و بەکارهێنانی ئەو هێزە لەلایەن مرۆڤەوە دەتوانرێـت دەسـتبگرێت بەسـەر پڕۆسـەی پەیوەنـدی و زانیارییەکان)).**[1]

ئایـا دەسـەڵاتی زمـان لەکوێـوە دێـت؟ لەکوێـوە واتـا چەسپاوەکانی زمان سەرچاوە دەگرن؟

((زمانەکان لەو پێکهاتە تازانەوە پەیدا دەبن، کە لەنێوان وتەی سیاســی و وێــنەی شــیعریدا دروســت دەبــن، بەکارهێنانی ئالیەتی وەرگرتن دەخوازێت سروش و زادەی ئەو کاتەیە، تا چاوەکان بغافڵێنرێن و ڕاستییەکە نەبینین، کە لە خودی خۆیدا ئاساییە و مەسەلەیەکی ئاسایی بواری جیهـانی تـازەی سیاسـەتە، هەمـوو لێـدوانێک و هەمـوو ڕسـتەیەک و هەمـوو وشـەیەک ئەنجـامی کارخـانەیەکی تەواوە، کە لە دەوروبەریـدا شـارەزایانی ڕاگەیانـدن و

---

[1]ـ د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص٧، ٩، ١٩.

سیاسەت کۆدەبنەوە، هەروەها لە ستراتیژییەت و دەروونناسی و زانستی پێکهێنانی گوتار لەلایەن زمانەوانانە لێهاتووەکانەوەیە)).[1]

گوتاری سیاسی پیشەیە

دروستکردنی واقیع لەڕێگەی دروستکردنی گوتارەوە دەبێت، لێرەدا با قەناعەتێکی دیکەشمان هەبێت، دەسەڵاتی تازە لە جیهانی سیاسەت ـ دوای دەسەڵاتی دەستووری و دەسەڵاتی جێبەجێکار و دەسەڵاتی دادوەریی و دەسەڵاتی ڕاگەیاندن ـ دەسەڵاتی دروستکردنی ئەو گوتارە بە لێهاتوویی و زیرەکییەوە دروستکرابێت.

گوتارناسی لەم ڕۆژگارەدا لەسەر دوو پایە دەوەستێت: هەڵوەشاندنەوەی گوتار لە ڕوانگەی شیکردنەوە بە مەبەستی ئاشکراکردنی ناوەڕۆکەکەی بەبێ پابەندکردنی خاوەن گوتارەکە بەوەی وتوویەتی، بەرهەمهێانی گوتاریش کارێکی زمانەوانییە و بە پیشەی گوتار ناوزەد دەکرێت، لە هەموو پیشەیەکدا ئاوێتەکردنێکی سەرکەوتووانە لەنێوان زانست و هونەردا ئەنجام دەدرێت، گوتاری سیاسی بەهێزترین نوێنەرە بۆ پێدراوی

---

[1] ـ د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص٥١.

پراگماتیـک، بەڵام ڕوونکـردنەوەی لەوەدا دروسـت دەبێـت، کە ئاخاوتن تەنیا لە بواری ئەداکردنەکەیدا و لە نـاوەرۆکی پەیوەندیکردنیــدا وەردەگیرێــت، بە هەمــان شــێوەش لەو نزیکــایەتییە دەســتدەکەوێت، کە ئامــاژەی بــۆ گریمــانە خەملێنــدراوەکانی دەکــات و دەبێــتە هــۆی کــردنەوەی دەرچەکانی شرۆڤەکردن بەگوێرەی مەبەستەکان، کە دەقە درکێندراوەکە بە مەرام دەیگرێت.[1]

یەکەم شت ئەوەیە، کە گوتاری سیاسی ئێستا خۆی بەو وێــنە زمانەوانیــانە ئارایشـــت دەکــات، کە لە بــواری جوانکارییەکـانی ئەدەب و داهێنانەکـانەوە بـۆی دێـت. ئەم گوتـارە هەمیشــە پەیوەسـتە بە قۆناغبەنـدییەکی بـێ وێـنە لەگەڵ وێـنەی هونەریـدا، کە بـوارەکەی بـواری پەخشـانی سیاسـی لەجیـاتی وێـنەی شـیعری لە پەخشـانی عەرەبیـدا بەکاردەهێنرێت.[2]

(د.عەبدولســـەلام مەســـەدی) لەســـەر ئەم حـــاڵە نمــوونەیەکی ســـەرنجڕاکێش و نوکتەئــامێز دێنێــتەوە، کە **(کلینتۆن)** سـەرۆکی پێشـووی ئەمەریکا هەمیشـە یارمەتی **(یلتســـین)**ی دەدا، کە مەترســـی ئەوەی لێنیشـــتبوو کە

---

[1]ـ د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص٩٥.

[2]ـ د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص٣٥.

ڕووسەکان دیموکراسیەت هەڵنەبژێرن، کاتێک **(کلینتۆن)** چووە لەندەن لە لێدوانێکیدا گوتی: **ئێش و ئازارەکانی ڕووسیا، ئێش و ئازاری لەدایکبوونی دیموکراسیەت نییە، بەڵکو ئێش و ئازاری سەرەمەرگی دیکتاتۆریەتە.**[1]

واتا خوازەکەی لەدایکبوونی دیموکراسیەت و سەرەمەرگی دیکتاتۆریەت لێرەدا زۆر جوان و بێ وێنە بوو، هەروەها بەرانبەرکردنی هەردوو حاڵەتەکە پاکانەیەک بوو بۆ مەرامی **(کلینتۆن)** لە یارمەتیدانی **(یلتسین)**، بەبێ دەستوەردان لە کاروباری سۆڤیەتی ئەوکاتە.

هەروەها **(د.عەبدولسەلام مەسەدی)** ئاماژە بەوە دەکات، کە زمانی سیاسەت جاری وا هەیە بە مەبەست ناوەرۆکەکەی خۆی دەشارێتەوە، سیاسەتوانان واتا و کرۆکەکان دەخزێننە ناوییەوە و بە خۆشیان دەزانن کە پێچەوانەی واتا دەرەکییەکانن، بەشێوەیەک دەگاتە ڕاددەی جودایی یان دژیەک، هەروەها بەوە دەناسرێتەوە، کە ئەم زمانە جەماوەر درکی پێناکەن و ڕووی خۆیان بە داپۆشراوی دەهێڵنەوە، هەروەها ئەم زمانە بەوە دەناسرێتەوە، کە کەس ناتوانێت مەرام و مەبەستەکانی بکاتەماڵ لەسەر بێژەری گوتارەکە یان بیخاتە

---

[1]- د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص٣٠.

چوارچێوەی سکاڵاکردنی دادوەریەوە، بۆ نموونە لێدوانەکەی (**بۆش**) سەرۆکی پێشووی ئەمەریکا دەربارەی جیاوازی فەرەنسا لە ڕەتکردنەوەی بڕیاری ئەمەریکا بۆ جەنگی دژ بە عێراق لە ساڵی (٢٠٠٣)، کە وتی: ((**خوێن نوێ دەبێتەوە، بەڵام نەوت نوێ نابێتەوە**))، ئەم دارشتنە ڕەوانبێژییە بۆ ئەوە بوو، کە هەڵوێستی دڕندانەی ئەمەریکا پەردەپۆش بکات.[1]

هەروەها نموونەیەکی دی لەئارادایە لەسەر کارامەیی گوتاری سیاسی، (**سارتەر**) ڕۆژنامەی (**پرسی گەل**)ی بەڕێوەدەبرد، کە ڕۆژنامەیەکی چەپڕەوی توندڕەو بوو، پاشان لە ساڵی (١٩٧٠) بڕیارێک دەرچوو بۆ قەدەغەکردنی ڕۆژنامەکە، بەڵام (**سارتەر**) خۆی دابەزییە سەر شەقام و دەستیکرد بە فرۆشتنی ئەم ڕۆژنامەیە و پۆلیسیش دەستگیریان کرد و مقۆمقۆ لەنێوانیاندا دروست بوو، ئینجا تۆمەتبارکرا بەوەی جوێنی بە پۆلیس داوە و بڕیاری زیندانیکردنی بۆ دەرچوو، (**بۆمبیدۆ**) سەرۆکی ئەوکاتەی ئەمەریکا وتی: ((**من ناتوانم ڕۆشنبیریی بخەمە زیندانەوە**))، لەبەرئەوە (**سارتەر**) نەخرایە زیندانەوە، لێرەدا پرسیارێکی مەجازی دەربارەی بۆمبیدۆ دروستبوو،

---

[1]- د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص٧٩.

ئەویش ئەوە بوو، کە ((**بۆمبیدۆ ناتوانێت سارتەر بخاتە زیندانەوە**))، و ئەگەر واشیبکردایە ئەوە تۆمەتبار دەکرا بە سەرپێچیکردن لە دەستوور، چونکە هەموو کەس بەرانبەر بە یاسا یەکسانن، ئەو گوزارشتەی لە لێدوانەکەیدا دەربڕی، هۆکارەکانی نارازیبوونەکەی سڕییەوە، کەواتە وشەکان ڕووداوە سیاسییەکان دروست دەکەن و زمانیش لە مەملەکەتی سیاسەتدا دەدرەوشێتەوە.[١]

زمان گەمەی سیاسییەکانە

((زمان لە چەند هێمایەک پێکدێت، بەڵام پێویستە ئەو هێمایانە لە کاتی ئامادەگیدا واتا بە دەستەوە بدەن، هەروەها لە کاتی پەنهان و نائامادەگیشدا پێویستە واتا ببەخشن، لەوانەشە بەبێ ئامادەگی سروشێک ببەخشێت، وەرگری زمان و گوێگرەکان لەوانەیە بچنە ژێر ڕکێفی واتاکەیەوە، لەگەڵ ئەوەشدا پارێزگاری لە واتاکەی خۆی دەکات. لە هەموو حاڵەتێکدا ئێمە داهێنان بە زمان دەبەخشین، ئێمە لە هەوڵداین چەند پردێک دروست بکەین بۆ وابەستەگی ئێمە لەگەڵ بوونی دەرەکی، هەر ئێمەشین

١. د.عبدالسلام المسدي، السیاسة و سلطة اللغة، ص٩٨.

زمان دەکەینە ئامرازێک بۆ فرت و فێڵ و نەخشە و پلان و تەڵە و ڕق و کینە)).

غافڵکردن بە زمان و دابینکردنی پێداویستییە ـ باش و خراپەکان ـ لەم چەرخەدا یەکێکە لە ئەرکەکانی زمان، خەیاڵکردن و خوازە و چەواشەکاری یەکێکە لە ئامرازەکانی زمان و ئەو کەسەی ئەم شێوازە پەیڕەو دەکات بۆ هەڵخەڵەتاندن و فریودان و چەواشەکاری بەکاری دەهێنێت، مەزنترین مەسەلەش لەم پرۆسەیەدا بەدەستهێنانی سەرکەوتنە.

هزر بەدوای ڕاستیدا دەگەڕێت، بەڵام ڕاستی لە سیاسەتدا ڕاستەقینەکانن، هزر و بیر ڕێز لە ڕەوشت دەگرن، هەرچەندە گوێڕایەلی فەرمانەکانی نین، هزر بەهۆی زمانەوە بیروبۆچوونەکان بڵاودەکاتەوە، کەچی سیاسەت زمان بۆ کۆیلەکردنی هزرەکان بەکاردەهێنێت.[1]

وەک نموونەیەکی ئاشکرای بەکارهێنانی زمان بۆ گەیشتن بە مەرامەکان، ئەم نموونەیە دەهێنینەوە: چاودێرێکی ئەو شێوازانەی سیاسییەکان پەیڕەوی لێدەکەن، دەتوانێت پێشبینی ئەو وشانە بکات، کە مەبەستی بەکارهێنەرانیان لەپشتەوەیە.

---

[1]ـ د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص١٦٥، ١٦٨.

ئـــەگەر کــردەوەیەک دژ بە ســـەربازە ئیســـرائیلییەکان ئەنجامبــدرێت، بــۆ نمـــوونە دەبینـــین ئەوانەی زمانەکـــان بەکـاردەهێنن، چەنـدەها گوزارشـتی لێـدەکەن و دەربڕینـی هەمەجۆر بەکاردەهێنن. لەوانەیە ئەو کەسانەی کردەوەکە ئەنجامدەدەن بە (**بەرگریکار**) ناوببرێن، ئەمەش واتای وایە ئەو کەســـــانە لەســـــەر زەوی خۆیـــــان ئەم کـــــردەوەیە ئەنجامدەدەن، کە داگیرکاران دەستیان بەسەردا گرتووە و ئەوان تەنیا بەرگری لە خۆیان دەکەن، کە ئەمەش ئەرکێکە هەموو ژیارەکان پیرۆزی دەکات.

لەوانەشـە ناویـان بنرێت (**شـەهادەتخوازان**)، کە خۆیـان لەپێنـــاو پرســـێک بەختـــدەکەن، ئەمەش نمـــوونەیەکە لە مێژووی ڕۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامیدا ڕەگی داکوتاوە.

وشەی (**شەهید**) وشەیەکە خوێناوییە و شکۆمەندانەیە، کاتێـک (**یاسـر عـەرەفات**) لە مـانگی (مـارس)ی سـاڵی (٢٠٠٤)دا گەمارۆدرابوو، لەپشت دیوارەکانەوە هـاواریکرد و وتـی: ((**ئەوان منیـان وەک دیـل یـان دەربەدەر یـان کوژراو دەوێت، بەڵام مـن دەڵێم: شـەهید دەبـم، شـەهید دەبم**)).

میـدیا پڕوپاگەنـدەکانی زایـۆنیزم و ئەمەریکییەکـان بە ئەنجامـــــدەرانی ئەو کـــــردەوانە دوو واژە دەڵـــــێن:

(خۆکوژەکان)، کە لە بێزاریدا دەبنە کەسی ڕووخێنەر و خۆکوژ، ئێمە زۆرجار دەڵێین کۆمەڵگە عەرەبییە ئیسلامییەکان بیرۆکەی خۆکوژی پەسەند ناکەن، چونکە خۆکوشتن مەسەلەیەکی شەرعی نییە. **(تیرۆرستەکانیش)** بە هەمان شێوە خوازیاری کوشتنن، لەبەرئەوە بە دوژمنی مرۆڤایەتی ناوزەد دەکرێن، بۆیە پێویستە لەناوببرێن.

مەترسیدارترین وەسف کە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی ئیسرائیلی و ئەمەریکی بەکاریدەهێنن ئەوەیە، کە کاریگەری لە ڕای گشتی جیهانی دەکەن، کە زۆرجار باوەڕ بەو وەسفانە دەهێنن، مخابن ئەم دەزگایانەی ڕاگەیاندن هەمیشە لاف و گەزافی مافەکانی مرۆڤ لێ دەدەن، کەچی خەباتگێڕانی فەلەستینی بە تیرۆرست و خۆکوژ ناودەبەن، لە هەمان کاتیشدا کاری تێکدەرانە لە غەززە و خەلیل و خوێنڕشتنی فەلەستینییەکان و لەناوبردنی شوێنی خواپەرستی و گەمارۆدانی ماڵی هاونیشتمانییان لەلایەن ئیسرائیلییەکانەوە بە **(جەنگی دژ بە تیرۆر)** ناودەبەن.

ئەم نموونەیەش لە ڕوونترین ئەو نموونانەن، کە شاردنەوە و غافڵکردن و چەواشەکاری میدیاکانی

ئەمەریکی و ئیسرائیلی دەخەنەڕوو. **(ئاریال شارۆن)** بە خۆی سەرپەرشتی کوشتنی **(شێخ ئەحمەد یاسین)**ی کرد، ئەویش بە ئاراستەکردنی سێ مووشەک، کاتێک لە مزگەوت دوای نوێژکردن دەگەڕایەوە، **(بۆش)** بۆ ئەم مەسەلەیە کاردانەوەیەکی ساردی هەبوو و لایەنەکانی بانگەشەکرد بۆ دان بەخۆداگرتن، بەبێ ئەوەی ئەم کردەوەیە مەحکوم بکات، کە لەلایەن سوپای ئیسرائیلییەوە ئەنجامدرا. بەداخەوە کۆنگرەی **(شەرم شێخ)** ساڵی (٢٠٠٤) ئاماژەی بە **(دان بەخۆداگرتن کرد)** و لە بەیاننامەکەیدا هاتبوو، کە نابێ خوێن بڕێژرێت و مەدەنییەکان بە ئامانج بگیرێن.

ئەم هەڵوێستە سیاسییانە هەموو پشت بە زمان دەبەستن و پیشەی چەواشەکاری پەیڕەو دەکەن و ڕووداوەکان بە ڕەوانبێژی و خوازە دەڕازێننەوە و ڕاستییەکان دەشارنەوە.[1]

---

[1]. د.عبدالسلام المسدي، السياسة و سلطة اللغة، ص٢٨٨ ـ ٢٩٠.

ڕەواجدان بە زاراوە سیاسییەکان

لە ئالوگۆڕکردنی زمانی ئاسایی چەند پێوەرێک هەن، کە دەبنە هۆی دەرخستنی زاراوەکان، گرنگترینیان ڕوونی واتای وشەکان بەگوێرەی دابونەریت و بەکارهێنانی خەڵک، پاشان بەگوێرەی ڕوونبوونی بونیادی پێکهاتە و گونجانی دەنگەکان و ژمارەی بڕگەکان، ئەویش بەگوێرەی یاسای بەکارهێنانی کەمترین کۆشش. هەروەها بەگوێرەی تاقیکردنەوەی ئەو پێوەرانە زمانەوان دەتوانێت پێشوەخت بڕیاربدات، کە چارەنووسی وشەکەی بەکاریدەهێنێت چی بەسەردێت، ئایا دەردەکەوێت یان بە تەمومژ دەمێنێتەوە.

کەچی کاتێک ئامێری زمانەوانی لەلایەن سیاسەتەوە بەوپەڕی هۆشیارییەوە وەک ئامرازێک بەکاردەبرێت، ئەویش بۆ ڕاییکردنی بۆچوونە مەرامدارەکانی لەپێناو کۆکردنەوەی خەڵکی و تەیارکردنیان بۆ مەسەلەیەک، کە جێی ململانێیە، بردنەوە لەم بوارەدا پەیوەستە بە سەرخستن و ڕەواجدان بە وشەکان، مەرج نییە بەگوێرەی ئەو پێوەرانە بن، کە باسمانکردن، بەڵکو سەرکەوتن بۆ ئەو وشەیەیە، کە سیاسەتمەداری بەهێز بەکاریدەهێنێت و هەوڵدەدات لەپێناو بڵاوکردنەوە و سەپاندنی بەسەر هزر و بیری خەڵکیدا.

پێشتر ئاماژەمان بە هەندێک زاراوەدا، کە ڕاگەیاندنی ئیسرائیلی دەریانخست و ڕەواجیان دایێ، وەک (**گەلی هەڵبژێردراوی خودا**) و (**زەمینی بەڵێندراو**) و (**هۆلۆکۆست**) و (**ئەو سوپایەی هەرگیز شکست ناهێنێت**) و (**جەنگی شەش ڕۆژە**)، کە پشت بە دەقەکانی تەوڕات دەبەستێت.

هەر ئەم هۆکارەشە، کە یەکێتی ڕۆژنامەنووسانی عەرەبی هاندا، کتێبێک بە ناونیشانی (**جەنگی زاراوەکان**) دەربکات، کە چەند تویژینەوەیەکی گرتۆتەخۆ بۆ ڕاستکردنەوەی زاراوە و چەمکەکانی ڕاگەیاندنی عەرەبی دەربارەی ململانێی عەرەب و زایۆنیزم.

(**ئیبراهیم نافع**) **دەڵێت:** ئیسرائیل لەگەڵ یاوەرانی و هاوپەیمانانی لە سەرانسەری جیهاندا تاڕاددەیەکی زۆر سەرکەوتنی بەدەستهێنا، بۆ قۆرخکردنی دەستکەوتەکانی شۆڕشی زانیاری و سیستەمی پەیوەندیی هاوچەرخ بۆ ڕەواجدان بە هزر و بیروبۆچوونەکانی و ڕەواجدان بە سیاسەتەکانی، هەرچەندە گیانێکی دوژمنکارانەی هەیە و ڕەگەزپەرستانە لە ڕووی ئایینی و سیاسییەوە مامەڵە دەکات، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەڵوێستەکانی خۆی لە زۆر کاتدا دەسەپێنێتە سەر ڕای گشتی، ئەویش لەڕێگەی درۆ و

شـیواندنی ڕاسـتییەکان، بەم شـێوەیە **(ئیسـرائیل)** هەق و ناهەق تێکەڵ دەکات، کەچی عەرەبەکان چوونەتە خانەی بەرگریکـــردنەوە و جـــاری واش هەیە بەرانبـــەر ئەم هەڵوێستانەی **(ئیسرائیل)** بێدەنگبوون هەڵدەبژێرن.

ئیســـرائیل ترســـناکترین کـــار کە کردبێتـــی ئەوەیە، توانیویـەتی دەسـت بەسـەر زۆر لە دەزگاکانی ڕاگەیاندنـدا بگرێـت، بەتـایبەتی ڕۆژنـامە و کەنـاڵە تەلەفزیۆنییـەکان، تەنـــانەت زۆر لە ڕۆژنـــامە و تەلەفزیۆنەکـــانی وڵاتـــانی عەرەبـــیش، بـــۆ ئەم مەبەســـتەش چەنـــدەها شـــێوازی گێڕوگــواجی بەکارهێنــاوە، تــا ئــەو زانیارییانــەی خــۆی دەیەوێـت، بگەیەنێـتە بیسـەر و بینـەری عەرەب لە هەمـوو شـــوێنێک، تـــا بیروبـــاوەڕی دووچـــاری لەقبـــوون بێـــت و کەسایەتی و ئازایەتی خۆی لەدەست بدات.

زایۆنیزمەکـان لەپێنـاو ئەم مەرامەدا چەنـدەها زاراوە و نـاوی عیبرییـان خزانـدۆتە ڕاگەیانـدنی جیهـانییەوە، بـۆ چەواشـــەکردن و شـــێواندنی واقـــع و ڕاســـتییەکان و ساختەکردنی مێژوو و دزینی کلتوور، زۆر لەم ڕاگەیاندنە عەرەبییـانە ئەو زانیارییانـەیان بەبێ لێکدانەوە بۆ جیهـانی عەرەبـی دەگـوازنەوە و بگـرە ڕەواجیـان دەدەنـێ و بەبـێ مەبەســـت دەیگشـــتێنن، ئەمەش وایکـــردووە مێژوومـــان

بەگشتی بشێوێت، بەتایبەتی مێژووی ململانێی عەرەبی و ئیسرائیل.[1]

لەو زاراوانەی ئیسرائیل دەیخزێنێتە ڕاگەیاندنی جیهانی:

١. (**ئۆرشالیم**)؛ وشەیەکی کەنعانییە و واتای (**ئاشتی**) دەگەیەنێت، کە لەجیاتی (**قودس**) بەکاری دەهێنن.

٢. دەزگای ئاسایشی ئیسرائیلی، بۆ نموونە (**مۆساد**) بەکاردەهێنرێن بۆ ئەوەی وا لە خەڵک بگەیەنن، ئەم دەزگایە دەزگایەکی ئاساییە لە دەوڵەتێکی ئاساییدا، ڕاستتر ئەوەیە بوترێت: (**دەزگای سیخوڕی ئیسرائیلی**) یان (**پۆلیسی ئیسرائیلی**).

٣. ڕێکارە ئەمنییەکانی ئیسرائیل، ڕاستتر ئەوەیە بوترێت (**ڕێکارە سەرکوتکارییەکانی ئیسرائیل**).

٤. دوژمنکارییەکانی فەلەستین، ڕاستتر ئەوەیە بوترێت (**بەرگری فەلەستینی**).

٥. جەنگی ئازادیخوازی ئیسرائیلی، کە بە جەنگی (١٩٤٨) دەوترێت، گوزارشتێکە واتای ئەوەیە خاکی

---

١. حرب المصطلحات، تحرير احمد عبدالرحيم، و اشراف و تقديم صلاح الدين حافظ، ص ٩ ـ ١٠.

فەلەســـتین خـــاکێکی یەهـــودییە و ئەوان جەنگـــاون، تـــا توانیویانە ڕزگاری بکەن.[1]

١ـ حرب المصطلحات، تحرير احمد عبدالرحيم، و اشراف و تقديم صلاح الدين حافظ، ص ٢٢١ ـ ٢٤٨.

وێنەی شیعریی هاوئاواز بە زمانی سیاسەت

زاراوە سیاسیی و دروشمەکان دەگەنە ترۆپکی هێزی خۆیان، کاتێک دارشتنەکەیان لە وێنە شیعرییەکاندا قەتیس نامێنێت، چ خەیاڵی و خوازە و پەلار بێت، بەڵکو پەنا دەباتە بەر جوانکاری و ئارایشەکانی وشە.

هاوئاوازی دەنگ لە قسەکردندا لە کێش و سەروا و هاوشێوەیی کێشەکانەوە سەرچاوە دەگرێت، لە ئامادەکردنی نەستەوە لای کەسی وەرگر نمایان دەبێت، تا گریمانە بکرێت، کە جۆرێک لە گونجان لە ڕووی ناوەرۆکەوە لەئارادایە، هەروەها هاوشێوە و جووتبوون هەیە لەنێوان هەڵوێستی سیاسی و ئەو زمانەی بۆ گوزارشتکردن ئامادەکراوە.[١]

بۆ نموونە:

١. **(سەربەخۆیی تەواو یان مردن و نەمان)**، ئەم دروشمە میسرییەکان لەکاتی داگیرکردنی میسر لەلایەن بەریتانیاوە دەیانوت.

٢. **(ململانێی عەرەب ململانێی مان و نەمانە نەک ململانێی سنوورەکان)**، ئەم قسەیە لێدوانی **(فاروق شەرع)**

١- حرب المصطلحات، تحرير احمد عبدالرحيم، و اشراف و تقديم صلاح الدين حافظ، ص ٣٣٦.

بوو دژ بە هەوڵەکانی ئەمەریکا و ئیسرائیل بۆ گەیشتن بە ئاشتی لە کۆنگرەی (**مەدرید**) بۆ گۆڕینی سنوورەکان.

٣- (**میسر وڵاتێکی سوننی مەزهەبە، کەچی ئارەزووی لە شیعەیە**)، ئەمە لێدوانی (**د.مستەفا فەقێ**)یە دەربارەی لێدوانێکی (**حوسنی موبارک**) سەرۆکی میسر، بۆ کەمکردنەوەی توندوتیژی نێوان سوننە و شیعەی عێراق، کاتێک وتی: (**شیعەکانی عێراق زیاتر هەواداری ئێرانن، نەک نیشتمانی خۆیان**).

٤- لەو قسە سەرنجڕاکێشانەی بە (**تاتشەر**) سەرۆکی وەزیرانی ئینگلترا گوتراوە، کە بە (**ئافرەتی ئاسنین**) ناسرابوو، دەربڕینەکەی (**میتران**) بوو، کە لەبارەیەوە وتبووی: (**ئافرەتێکە دەمی مارلین مۆنرۆ و تێڕوانینی کالیگۆلای هەیە**)، (**مارلین مۆرۆ**) خانمە ئەکتەرێکی جوان و بەناوبانگ بوو و (**کالیگۆلا**)ش ئیمپڕاتۆرێکی ڕۆمانی خوێنڕێژبوو.

٥- تازەترین ئەو دەربڕینانەی هاوئاوازکراون، دەربڕینەکەی (**موفید شەهاب**)ە لە کۆنگرەی لوتکە لە (**دوحة**) ساڵی (٢٠٠٩)، کە دەڵێت: (**ڕاستگۆیی لەگەڵ یەکتری پێش ئاشتبوونەوەیە**).

چەند نموونەیەک بۆ ڕامان لە مێژووی سیاسیی عەرەب

دروستکردنی گوتاری سیاسی پیشەیەکی دێرینە و لەگەڵ مرۆڤی سیاسی سەریهەڵداوە، بۆ نموونە لە مێژووی عەرەبدا چیرۆکی ناوبژیوانی پاش کۆتایهاتنی شەڕی **(سفین)** لەنێوان **(عەلی کوڕی ئەبی تالیب)** و **(معاویەی کوڕی ئەبی سوفیان)** یەکێکە لە نموونەکان، دوو ناوبژیوان لەپاش ئەم شەڕە دەستنیشانکران، کە یەکێکیان **(ئەبو موسای ئەشعەری)** بوو و ئەویتریان و **(عەمری کوڕی عاس)** بوو، کە توانییان هەردووکیان لابەرن و لەم ڕووەوە **(عەمری کوڕی عاس)** وتی ((**معاویە لە شوێنی خۆی دەچەسپێ هەروەک چۆن ئەنگوستیلەکەم لەدەستمدا چەسپاندووە**))، ئەم دەربڕینە لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە داڕێژراوە، بەشێوەیەک زمان لەم هەڵوێستەدا بووە شایەتحاڵێک بۆ دروستکردنی ئەم مێژووە.

کاتێکیش **(عەلی کوڕی ئەبی تالیب)** گوێی لێبوو، کە دەوترێت **(ئەی عەلی بڕیار بۆ خوایە)**، لە وەڵامدا وتی: **(كلمة حق يراد بها باطل)** واتە **(وشەیەکی هەقە بە مەبەستی ناهەق دەوترێت)**، **(عەلی کوڕی ئەبی تالیب)** دەیزانی قسەکردن دیار و نادیاری هەیە و ئەم گوزارشتەش دەرەوەی هەقە و ناوەوەش ناهەقە و ئاماژە

بۆ پەرتبوونی موسڵمانان دەکات و دەربڕینی **(عەلی کوڕی ئـەبی تالیـب)** ئاماژەیـە بـۆ **(کەیـن و بەینـی شـەوانە)** و **(مشـتومڕی شـاراوە)** و **(توانـای مـرۆڤ بـۆ بەکارهێنـانی زمان بۆ ئامانجی سیاسی)** دەکات.

سەرچاوەكان

بە زمانى عەرەبى:

١- البهي السيد (د.فؤاد): علم النفس الأجتماعي، دار الفكر العربي، ط٣، ١٩٥٨.

٢- الجوهري (د.محمد): الأنثروبولوجيا، دار المعارف, مصر، ط٣، ١٩٨٣.

٣- حسان (د.تمام): الأصول، دار الثقافة العربية، الدار البيضاء، ١٩٨١.

٤- حسان (د.تمام): اللغة العربية معناها و مبناها، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٣.

٥- حسان (د.تمام): اللغة بين المعيارية و الوصفية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨١.

٦- خليل (د.حلمي): التعريف بعلم اللغة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٧٩.

٧- الربيعى(د.محمد): الوراثة و الأنسان، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٨٦.

٨- السعران (د.محمود): اللغة و المجتمع، دار المعارف، ١٩٦٣.

٩- سعيد (د.أحمد بن راشد): قوة الوصف: دراسة في اللغة الأتصال السياسي و رموزه، مؤتمر علم اللغة الأول بكلية دار العلوم جامعة القاهرة، ٢٠٠٢.

١٠- سفورزا(لويجي لوقا): الجينات والشعوب و اللغات، ترجمة د.أحمد مستجير، الجلس الأعلى للثقافة، ٢٠٠٠.

١١- سليم(د.شاكر مصطفى): قاموس الأنثروبولوجيا، جامعة الكويت، ١٩٨١.

١٢- عبدالباسط عبدالمعطي، البحث الأجتماعي: ص ٣٤ ـ ٤١.

١٣- عبدالعزيز (د.محمد حسن)، المعجم التاريخي للغة العربية، دار السلام، ٢٠٠٨.

١٤- عبدالعزيز (د.محمد حسن)، سوسير رائد علم اللغة الحديث، دار الفكر العربي، ١٩٩٠.

١٥- عبدالعزيز (د.محمد حسن)، مدخل الى اللغة، ط٢، دار الفكر العربي، ١٩٨٨.

١٦- عبدالعزيز (د.محمد حسن)، مقدمة الى علم اللغة، دار الفكر العربي، ٢٠٠٩.

١٧- عبدالعزيز (د.محمد حسن)، مقدمة الى علم اللغة، دار الفكر العربي، ٢٠٠٧.

١٨. عبـدالمعطي (د.عبدالباسـط): البحـث الاجتمـاعي،دار المعرفة الجامعية، الأسكندرية، ١٩٩٧.
١٩. عفيفـي(د.السـيد عبدالفتاح): علـم الاجتمـاع اللغـوي، دار الفكر العربي، ١٩٩٩.
٢٠. غيـث (د.محمـد عـاطف): قـاموس علـم الاجتمـاع، الهيئـة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٠.
٢١. فنـدريس(ج)، اللغـة، ترجمـة: عبدالحميـد الـدواخلي و محمد القصاص، الأنجلو المصرية، ١٩٥٠.
٢٢. لوكمان (توماس): علم اجتمـاع اللغـة، ترجمـة: د.أبـوبكر أحمد باقادر، النادي الأدبي، الجدة، ١٩٨٧.
٢٣. المسدي (د.عبدالسلام): السياسـة و سلطة اللغـة، الـدار المصرية اللبنانية، الفاهرة، ٢٠٠٧.
٢٤. هدسـن: علـم اللغـة الاجتمـاعي، ترجمـة: محمـود عيـاد، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٩٠.
٢٥. وافي(د.علـي عبدالواحـد): اللغـة و المجتمـع، دار نهضـة، مصر، ١٩٧١.

به زمانى ئينگليزى

26- Crystal, Linguistics, Penguin edition, 1971.
27-F.R.palmer, Semantics, Cambridge Press, 1977.

28-Hartmann, and Stork, Dictionary of Language and Linguistics, 1992.

29-peter Trudgill, Socio Linguistics, Penguin Book, 1984.

30-Pierpaolo Giglioli, Language and Social Context, Selected Readings, Penguin edition, 1976.

31-Simeon potter, Language in the Modern Word, 1988.